

*Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка*
Кафедра політології та філософії

Історія політичної думки в Україні
Навчально-методичний посібник для
студентів спеціальності
052 Політологія

Кам'янець-Подільський – 2025

УДК 32.01(477)(091)(075.8)
ББК 66.1(4Укр)я73

*Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 1 від 10 січня 2025 року).*

Рецензенти:

- Кобильник В.В.** – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міждисциплінарної освіти національного університету Києво-Могилянська Академія
- Найчук А.А.** – кандидат політичних наук, директор БО «Фундація Рада Східної Європи»
- Олійник С.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Історія політичної думки в Україні: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 052 Політологія / автори-укладачі: Т.В. Сулятицька, А.В. Найчук, В.Г. Чабанов. Кам'янець-Подільській : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2025. 296 с.

Навчально-методичний посібник, розрахований для здобувачів закладів вищої освіти. Підготовлений на основі робочої програми нормативного освітнього компонента: «Історія політичної думки в Україні» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» за ОПП «Політологія» Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Містить програму навчальної дисципліни, лекційну частину курсу, плани семінарських занять, тематику індивідуальних завдань, питання до модульного підсумкового контролю, глосарій термінів та список літератури.

Призначений для здобувачів спеціальності 052 Політологія, здобувачів інших спеціальностей гуманітарного спрямування, науково-педагогічних працівників, а також усіх, хто цікавиться політичною історією України.

УДК 32.01(477)(091)(075.8)
ББК 66.1(4Укр)я73

ЗМІСТ

Вступ	4
Програма навчальної дисципліни	5
Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.	11
Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.	16
Тема 3. Генеза українсько-політичної думки у XV-XVII ст.	32
Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби.	48
Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина XIX ст.).	64
Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.	74
Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.	87
Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX-XX ст.).	105
Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в Радянській Україні (20-30ті рр. XX ст.).	125
Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. XX ст.	147
Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. XX ст. та у 60-80-ті рр. XX ст.	168
Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.	197
Методичні рекомендації до організації самостійної роботи студентів.	215
Семінарське заняття 1-2	220
Семінарське заняття 3	222
Семінарське заняття 4	224
Семінарське заняття 5	227
Семінарське заняття 6	229
Семінарське заняття 7	231
Семінарське заняття 8	234
Семінарське заняття 9	236
Семінарське заняття 10	238
Семінарське заняття 11	240
Семінарське заняття 12	242
Питання модульної контрольної роботи	244
Тематика індивідуальних завдань для студентів денної та заочної форми навчання	247
Праці представників політичної думки України	249
Афоризми представників політичної думки України	264
Словник термінів	279
Рекомендована література	290

ВСТУП

Мета навчальної дисципліни: формування знань про основні етапи становлення і розвитку ідей національної державності, влади і владно-політичних відносин, демократії та місця людини у політиці; обґрунтування значення вивчення історії політичної думки в Україні у сучасному державотворенні.

Передумови для вивчення дисципліни: для вивчення навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» студенти мають опанувати знання з таких навчальних дисциплін: історія та культура України, історія зарубіжних політичних вчень, основи демократії та громадянське суспільство, політична історія сучасного світу.

Очікувані результати навчання які повинні бути досягнуті здобувачем освіти після опанування навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні»:

- розуміння тенденцій та динаміки розвитку історії політичної думки України, морально-етичних та політико-правових принципів її змісту;
- знання сприятиме розумінню професійних комунікацій та обміну думками;
- розуміння історичних етапів і закономірностей розвитку політичної думки України, знання її цінностей та досягнень;
- уміння використовувати базовий категоріально-понятійний та аналітико-дослідницький апарат політичної науки;
- уміння застосовувати політичне мислення для аналізу та розв'язання теоретичних та практичних проблем, що закладені в «Історія політичної думки в Україні»;
- уміння описувати, пояснювати й оцінювати суспільно-політичні процеси та явища у різних історичних, соціальних, культурних та ідеологічних контекстах;
- уміння аналізувати взаємодію політичних акторів та інститутів, владу та урядування, політичні системи і режими, політичну поведінку у різних контекстах їх функціонування крізь розуміння змісту історії політичної думки України.

Міждисциплінарні зв'язки: історія та культура України, історія зарубіжних політичних вчень, основи демократії та громадянське суспільство, правові основи професійної діяльності, загальна теорія політика, публічна політика.

Програма навчальної дисципліни

МОДУЛЬ 1. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ

Змістовий модуль 1. Становлення української політичної думки

Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.

Предмет та об'єкт курсу «Історія політичної думки в Україні. Основні завдання курсу. Функції курсу. Методи навчання. Основні поняття. Етапи становлення і розвитку української політичної думки.

Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.

Становлення і розвиток політичної думки в епоху Київської Русі. Перші історико-політичні пам'ятки писемності «Слово про закон і благодать» митрополита Київського Іларіона. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ» Нестора. Політична програма Володимира Мономаха «Повчання». Ідея політичного об'єднання українських земель у творі «Слово о полку Ігоревім». Проблема духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського. Політичні ідеї Данила Заточника.

Тема 3. Генеза українсько-політичної думки у XV-XVII ст.

Соціально-політичне значення Люблінської унії 1569 р. для України. Сутність рішень Берестейської унії 1596 р. Ідейна боротьба католиків і православних. Полемічна література (І. Вишенський, С. і Л. Зизанії, Х. Філалет, П. Скарга, З. Копистенський, М. Смотрицький). Вітчизняні гуманісти, їхні політичні ідеї (Ю. Дрогобич. С. Оріховський-Роксолан). Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській академії. Ідеї української державності в фундаторів цього навчального закладу: П. Могили, І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського.

Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби.

Державницька концепція Б. Хмельницького. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович). Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик). Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб'янки). «Просвітницький» напрям політичної думки. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.

Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина ХІХ ст.).

Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні. Ідеологічні засади українських автономістів.

Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Витоки українського національного відродження XIX ст. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство.

Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини XIX ст.

Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства. Політична позиція Т.Г. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомаров. «Книга буття українського народу» та її політичні стратегіми щодо державно-політичного устрою України. Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький).

Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.

Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини XIX ст. Суспільно-політичні погляди В. Антоновича. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова. Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присецького. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка.

Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX-XX ст.).

Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти». Політична історіософія М. Грушевського. Політичний модернізм Л. Українки. Соціал-демократія Наддніпрянщини (Д. Антонович, М. Порш). Народження українського націоналізму. М. Міхновський. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський.

МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИЧНА УКРАЇНЬКА ДУМКА XX-XXI СТ.

Змістовий модуль 2. Формування сучасної української політичної думки.

Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в Радянській Україні (20-30ті рр. XX ст.).

Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 років. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григоріїв. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії. Сутність «українізації»: політичні погляди Г.

Гринька та М. Скрипника. Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового. Політичні ідеї О. Шумського. Клас і нація у вченні М. Яворського.

Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. ХХ ст.

Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної Революції (Д. Левицький, М. Галушинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька). Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів (Д. Донцова, Д. Андрієвський, С. Ленкавський). Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість. Питання політичної єдності з українськими землями в програмних ідеях партій Закарпаття міжвоєнного періоду.

Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. ХХ ст. та у 60-80-ті рр. ХХ ст.

Соціально-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги». Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана. П. Тичина. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра). Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років. Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко). Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960–1980-х рр. Дисидентський рух: поняття, генеза, основні ідеї. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний). Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко., С. Хмара, І. Дзюба. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща.

Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.

Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.). Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Сучасна політична думка України.

Структура навчальної дисципліни

Денна форма здобуття вищої освіти

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	разом	зокрема				
		лекційні заняття	семінарські заняття	лабораторні заняття	індивідуальна робота	самостійна робота
1	2	3	4	5	6	7
МОДУЛЬ 1. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ						
Змістовий модуль 1. Формування української політичної думки						
Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.	10	2	2	-	-	6
Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.	10	2	2		-	6
Тема 3. Генеза української політичної думки у XV-XVII ст.	10	2	2		-	6
Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби	10	2	2		-	6
Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина ХІХ ст.).	10	2	2		-	6
Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини ХІХ ст.	10	2	2		-	6
Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині ХІХ ст.	10	2	2		-	6
Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (ХІХ-ХХ ст.).	10	2	2	-	-	6
МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИЧНА УКРАЇНСЬКА ДУМКА ХХ-ХХІ СТ.						
Змістовий модуль 2. Формування сучасної української політичної думки.						
Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в	10	2	2			6

Радянській Україні (20-30ті рр. ХХ ст.).						
Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. ХХ ст.	10	2	2			6
Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. ХХ ст. та у 60-80-ті рр. ХХ ст.	10	2	2			6
Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.	10	2	2			6
Разом годин	120	24	24		-	72

Заочна форма здобуття вищої освіти

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	разом	зокрема				
		лекційні заняття	семінарські заняття	лабораторні заняття	індивідуальна робота	самостійна робота
1	2	3	4	5	6	7
МОДУЛЬ 1. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО КІНЦЯ ХІХ СТОЛІТТЯ						
Змістовий модуль 1. Формування української політичної думки						
Тема 1. Предмет, завдання та функції курсу.	8	1	1	-	-	6
Тема 2. Розвиток політичних поглядів доби Давньоруської держави доби київського періоду.	8	1	1		-	6
Тема 3. Генеза української політичної думки у XV-XVII ст.	12				-	12
Тема 4. Розвиток політичної думки козацько-гетьманської доби	8	1	1		-	6
Тема 5. Українська політична думка початку національного відродження (перша половина ХІХ ст.).	12				-	12
Тема 6. Політична думка західноукраїнських земель першої половини ХІХ ст.	8	1	1		-	6

Тема 7. Політична думка на українських землях у другій половині XIX ст.	12				-	12
Тема 8. Українська політична думка на зламі віків (XIX-XX ст.).	12					12
МОДУЛЬ 2. ПОЛІТИЧНА УКРАЇНЬСЬКА ДУМКА XX-XXI СТ.						
Змістовий модуль 2. Формування сучасної української політичної думки.						
Тема 9. Політична думка України часів національно-визвольних змагань. Політична думка в Радянській Україні (20-30ті рр. XX ст.).	8	1	1			6
Тема 10. Політична думка на західноукраїнських землях у 20-30-ті рр. XX ст.	12					12
Тема 11. Політична думка радянської України у 40-50-ті рр. XX ст. та у 60-80-ті рр. XX ст.	12					12
Тема 12. Формування вітчизняної політичної думки України. Сучасна політична думка України.	8	1	1			6
Разом годин	120	6	6		-	108

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА ФУНКЦІЇ КУРСУ «ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ».

Предмет та завдання «Історії політичної думки в Україні»

Політична думка є узагальнюючою, цілеспрямованою діяльністю у формі понять, категорій, доктрин з метою пізнання політичних зв'язків, форм і функцій політики і влади, політичних процесів, інститутів, політичної культури. Вона — важливе джерело творення нових ідей, прогнозування і моделювання політичного майбутнього. Вивчення історії політичної думки в Україні має велике значення, оскільки дозволяє зрозуміти, як формувалися та стверджувалися загальнолюдські й національні цінності та ідеї, що знайшли відображення в науково-теоретичній спадщині минулого.

У вітчизняній політичній спадщині поряд з позитивом є і негатив, але і його узагальнення є для нас важливим, як застереження, чого і як потрібно уникати. Для історії політичної думки характерними є два аспекти: історичний і теоретичний. Предметом історії політичної думки в Україні є не просто сукупність політичних вчень минулого, науковий інтерес викликає саме їх історія. В історії політичної думки України простежується розвиток, прогрес як теоретичних знань, так і методів пізнання. Історія політичної думки дозволяє зрозуміти, яким чином у протистоянні і суперечках різних думок і позицій водночас відбувалося пізнання природи і форми держави, державного управління, поглиблювалися знання про свободу, справедливість, право, про форми і принципи відносин особистості і влади.

Метою навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» є всебічне ознайомлення з вітчизняною політичною думкою на тлі розвитку світової політичної думки і політології як науки.

Предмет навчального курсу «Історія політичної думки в Україні»: з'ясування умов формування, закономірностей і особливостей розвитку української політичної думки, ідей, концепцій і напрямів з метою розуміння витоків, суті і перспектив української політики, всього українського політичного життя.

Завдання навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні»:

- опанувати розвиток владних і владнозначущих відносин;
- розглянути проблеми українського державотворення в історичній перспективі;
- дослідити процес формування і розвитку вітчизняної національної і політичної ментальності;
- ознайомитися з діяльністю суспільно-політичних рухів і політичних партій минулого і сьогодення;
- розглянути політичні біографії, політичні погляди і політичні програми видатних українських суспільно-політичних діячів і вчених;

- опанувати політологічні підходи вчених минулого і сучасності – представників української діаспори;
- визначити особливості і завдання нинішнього політологічного ренесансу в Україні;
- простежити за конституційним розвитком України.

Кожна наука використовує певну систему методів.

Метод – це спосіб досягнення певної мети, сукупність прийомів, які використовуються для практичного або теоретичного опанування дійсності.

В історії політичної думки використовується система філософських і спеціально-наукових методів, передусім:

- методи формально-логічного і діалектичного (методи побудови політичних теорій різних рівнів узагальнення);
- методи порівняльно-історичного пізнання: метод історичного опису, порівняльний, періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспективний, прогностичний;
- методи системного аналізу: вивчення політики як комплексного процесу, виявлення на загальному тлі розвитку того чи іншого явища, його найважливіших елементів.

Політична думка виконує ряд функцій:

- пізнавальну (подає системи поглядів на українське суспільство, українську державу за різних історичних епох і умов, розширює і збагачує світогляд людини);
- аналітичну (на підставі аналізу різних підходів, ідей щодо існуючого ладу розвиває аналітичні здібності людини, яка опановує їх на сучасному етапі);
- інструментальну (політична думка є важливим теоретичним джерелом, яке можна використовувати і на основі якого можна будувати аналіз політологічних проблем);
- виховну (формує повагу і толерантне ставлення до інших думок і позицій, визнаючи за іншими право на захист власних ідей і цінностей).

Прагнучи зрозуміти сучасне і знайти шлях до кращого майбутнього, люди завжди звертаються до минулого, до історично апробованих положень, принципів, цінностей. Знання політичної політологічної спадщини нашої країни формує політичну культуру практичних політиків і спеціалістів-політологів, розширює діапазон, збагачує знання попередньої політичної практики і політичної думки з тих проблем політичного життя, які були притаманні для України та її історії в попередні періоди, є предметом вивчення і вирішення у нинішній час.

Етапи становлення і розвитку української політичної думки. Українська політична думка виникла за часів Київської Русі і розвивалася на рівні політичної думки передових країн світу, оскільки українські політичні мислителі уважно стежили за досягненнями світової суспільно-політичної

думки, часто безпосередньо спілкувалися з провідними мислителями зарубіжних країн і досліджували в душі сучасних їм концепцій і поглядів проблеми як загальнолюдського значення, так і українські.

Конкретні внутрішні і зовнішньополітичні умови, починаючи з Київської Русі, визначали зміст української політичної думки. Цей зміст пронизаний ідеалами демократії, гуманізму, свободи, християнської моралі та добродійності і, звичайно, пошуків шляхів до єдності всіх частин української землі, єдності народу українського, шляхів відродження української держави.

В історії української політичної думки виділяють 7 етапів її розвитку. Зазначимо, що для періодизації розвитку вітчизняної політичної думки не можна спиратися на хронологічний підхід (від Київської Русі майже 700 років не існувало української держави), до цього можна вдаватися тільки до часу існування Київської Русі, а після цього використовувати змістовий підхід, бо всі наступні етапи, за своєю суттю, виглядають як процес розгортання в українській політичній думці ідей демократії, гуманізму, християнської моралі і добродійності, започатковані за часів Київської Русі.

1. Становлення української державності і зародження суспільно-політичної думки збігається з часом виникнення та існування Київської Русі. І саме в цей час українська політична думка почала відсторонюватися від Візантії, започатковано осмислення державності, морально-повчальний характер суспільно-політичної думки у жанрі «Слова..», «Повчання..», «Моління..», «Повісті...». Згадаймо «Повість минулих літ» літописця Нестора (XII ст.), «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про Ігорів похід» (1187 р.), «Руську правду».

2. Зародження і становлення загальнодемократичного напрямку в розвитку української суспільно-політичної думки (від часів втрати Україною державності і до кінця XVIII ст.), коли Україна перебувала у стані певної невизначеності, бездержавності. В цей час формуються загальногуманістичні і загальнодемократичні принципи. Відбувається процес розпаду державності і трансформації Київської Русі в трьох напрямках:

- західному (Україна);
- північно-західному (Білорусь);
- північно-східному (росія).

Втіленням української державності стає Галицько-Волинське князівство. Формується українське козацтво. До цього етапу належить спадщина Ю. Котермака-Дрогобича, С. Оріховського, напрямок гостро-полемічної літератури, діяльність церковних братств, праці відомих представників Києво-Могилянської академії, творчість Г. Сковороди, універсали Б. Хмельницького, статті Ю. Немирича, Конституція П. Орлика, «Права, за якими судиться малоросійський народ».

3. Формування і розвиток українського лібералізму: початок XIX ст. – 60-ті роки XIX ст. В продовження загальнодемократичних ідей виникає

ліберальна думка. Починається осмислення місця України в геополітичному просторі російської держави, що сприяло самоусвідомленню українства, і викладено в книзі невідомого автора «Історія Русів» (1846 р.). Але ще не було сформульовано потреб національної самовизначеності, швидше висловлювалися побажання щодо них. Для цього етапу характерним було висунення і формування здебільшого загальнолюдських проблем, підходів, ніж вирішення конкретних українських. Не було ще вироблено прагматичного підходу до вирішення існуючих проблем. В цей період з'являється феномен західноукраїнської політичної думки. Проте вона мала переважно релігійний характер, що засвідчує діяльність заснованого у 1816 р. Товариства галицьких греко-католицьких священників. Більше романтично-етнографічний напрям відбивала перша книжка українською народною мовою «Русалка Дністрова», видана у 1837 році студентами-теологами М. Шашкевичем, І. Вагилевичем, Я. Головацьким. Такий характер західноукраїнської політичної думки пояснюється тим, що Західна Україна, перебуваючи у складі Австро-Угорської імперії, не зазнавала таких жорстких національних утисків, як це мало місце в Російській імперії.

4. Утвердження політичної науки в Україні. Пов'язується передусім з іменем М. Драгоманова, який виховав плеяду науковців, започаткував політичну школу, яка намагалась осмислити місце України в світі. Він справив значний вплив на всю українську політичну науку до часів УНР. До цього етапу належить спадщина М. Костомарова, С. Подолинського, О. Терлецького, І. Франка, М. Грушевського.

5. Осмислення шляхів національного саморозвитку українства (1900–1918 роки). На цьому етапі М. Міхновський започаткував національно-радикальний самостійницький напрям в українській політичній науці, у політичних поглядах М. Грушевського з'являються національно-демократичні ознаки, хоча він і залишається на ліберальних позиціях. Послідовники М. Драгоманова перейшли від автономно-федералістичних поглядів до національно-самостійницьких. На це вплинули національно-визвольні потуги поневолених народів у світі, прагнення до національного відродження. До цього етапу належить також спадщина Ю. Бачинського, К. Левицького, погляди і діяльність В. Винниченка, В. Антоновича, чотири Універсали Центральної Ради.

6. Пошуки виходу з бездержавного існування українського народу. Від поразки УНР (1919 р.) до здобуття Україною національної незалежності і власної державності. В межах цього етапу виділяються: міжвоєнна доба, коли виникає український націонал-комунізм і еміграція, та повоєнна, тобто після Другої світової війни. Після падіння УНР в українській політичній думці визначаються два напрями:

- закордонна еміграція (друга хвиля), яка перенесла з собою всі політичні течії, що існували в Україні, – лібералізм, консерватизм, націонал-

самостійництво, соціал-демократизм. У такому вигляді еміграційна українська політична думка розвивалася до наших днів.

- розвиток політичної думки в підрадянській Україні відбувався в межах однієї ідеологічної течії – націонал-комуністичної, представниками якої були боротьбисти, укапісти, соціалісти революціонери, а також шумськісти, хвильовисти, волобуєвці в самій КПУ.

В 1933 р. з загибеллю М. Хвильового націонал-комуністична течія зникає і відроджується знову в 60-ті роки в русі дисидентів: І. Дзюба, М. Руденко. Представниками антикомуністичної течії стали В. Чорновіл, Л. Лук'яненко.

7. Український політологічний ренесанс і становлення вітчизняної школи політології. Це пов'язано з виникненням незалежної самостійної держави України, де з 1991 р. почалося відновлення політичної науки. Поруч з політологією, політична думка розвивається і в історичних, і в філософських дослідженнях. У Києві, Львові, Харкові, Одесі з'являються наукові політологічні школи, що досліджують історію політичної думки в Україні. У дисертаціях досліджується теоретична спадщина таких українських політичних мислителів, як Д. Донцов, М. Драгоманов, В. Липинський, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Туган-Барановський та ін. Видається ряд наукових журналів і збірників, у матеріалах яких аналізується спадщина відомих, а також малодосліджених вітчизняних мислителів. Це такі видання, як «Віче», «Розбудова держави», «Генеза», «Філософська і соціологічна думка», «Політологічні читання», «Політичний менеджмент», «Нова парадигма» тощо. Нині політична наука досліджує багато важливих проблем політики, політичних відносин, політичної системи, політичного устрою, політичної модернізації, політичного прогнозування, політичного управління.

ТЕМА 2. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ

Становлення і розвиток політичних ідей в Київській Русі

Зародження і розвиток української політичної думки є невід'ємною частиною національної інтелектуальної скарбниці. З'ясування передумов виникнення цього феномену, аналіз провідних ідей, сформульованих визначними українськими мислителями на стадії еволюції національної суспільно-політичної, морально-етичної традиції має велике значення для з'ясування поступу національної духовної культури, процесу формування сучасності державотворчих орієнтацій.

Виникнення державних структур у східних слов'ян відбувалося не на порожньому місці, так як Київська Русь виникла на території антського союзу – шість племен, які проживали на території від Карпат до Чернігівщини і виявляли політичну активність. Саме на цій території й виникли руські князівства. У 882 році два князівства – Новгородське і Київське об'єдналися і таким чином виникла Київська держава. Поступово з розвитком економічних, політичних, культурних зв'язків та зростанням значення нових міст, завершується процес державного об'єднання Київської Русі. Процес об'єднання всіх давньоруських земель затягнувся на ціле століття і практично завершився в X ст. Це відбувалося, як правило, за допомогою зброї, так як, лише таким чином можна було досягнути об'єднання різних племен та тримати їх у покорі.

Варто відзначити, що на відміну від античних держав (Греція, Рим), у східних слов'ян не було рабства, тому в Київській державі не було потреби розвивати теорії та концепції, метою яких було б виправдання рабства, довести, що воно вічне та дане від Бога. На об'єднаних землях відбувалися феодальні відносини. Землі розподілялися князями намісниками та боярами. Певної завершеності дані процеси досягають при Володимирі Великому, коли в 988 році було проведено адміністративну реформу, яка ліквідувала місцеві племінні князівства (княжіння) і замість них ввела новий адміністративний поділ Русі на області довкола міст, куди київський князь призначав намісників, насамперед своїх синів. Саме звідси бере початок династичний принцип.

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою та державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо. Головними проблемами політичної думки цього періоду були дві: рівноправність Русі з іншими державами, передусім з Візантією та необхідність об'єднання руських земель для збереження держави перед зовнішньою загрозою.

Важливим рубежем у духовно-культурному й політичному житті Київської Русі було введення християнства київським князем Володимиром Великим. Процес християнізації Русі був закономірним явищем. Християнство існувало вже в Європі, утворилися феодальні держави та відносини. У IX ст. феодалізм у Європі вступив у другу фазу свого розвитку – розквіт феодальних відносин. Цей процес завершився у XV ст. Київські князі використовуючи відносини з Європейськими державами, створили з ними родинні відносини. Доньки київських князів вийшли за французького (Анна) і угорського (Анастасія) королів. Разом з приданим в ці країни направлялися знатні люди, зокрема монахи, які вміли читати й писати, несли культуру руського народу.

Князь Володимир Святославович як визначний політичний діяч розумів, що розбудувати державу можна лише за умови міцної релігійної централізації. Давньоруське язичництво з його багатобожжям не могло сприяти цьому, хоча київські князі і робили такі спроби. Саме тому Володимир, відкинувши серйозні сумніви та вагання, звертається до монотеїстичної релігії, обравши християнство. Релігійна реформа Володимира остаточно утвердила християнство як державну релігію Київської Русі. Це мало важливе значення для розширення міжнародних зв'язків.

Хрестивши Русь, Володимир Великий намагався піднести міжнародний авторитет своєї держави, розширював міжнародні зв'язки із сусідніми християнськими державами. Одночасно прийняття християнства Володимиром мало легітимізувати та легалізувати його політичну владу. Воно мало сприяти верховенству влади великого князя, освятити його титул, допомогти йому провести військову та судову реформи. Було ліквідовано племінні військові об'єднання. Володимир ділив землі із зобов'язанням нести військову службу та організовувати оборону в ленах.

Лен – спадкове земельне володіння в епоху феодалізму, яке надавалося васалу за умови несення ним військової служби та виконання інших повинностей. Джерелом існування дружинників стало власне господарство, основане на землі одержаній в лен.

Це давало можливість охорону рубежів, створити надійне військо не лише для боротьби із зовнішнім ворогом, а й проти удільних князів.

Судова реформа сприяла розмежуванню судів єпископського та градського (шляхти).

Єпископські вирішували суперечки в середині церковних інституцій, тобто – це орган правосуддя у справах, що належать до відання церкви.

У прийнятому «Уставі святого Володимира, крестящего руську землю, о церковних судах» було визначено також місце церкви в державі, джерела її матеріального існування, сфера юриспруденції. Матеріальне забезпечення встановлювалось у формі отримання десятої частини від централізованої феодальної ренти та інших прибутків. У ст. 4 і 5 оголошувалась відмова князя від втручання в справи церкви, які їй були передані, закріплювався поділ церковної та світської судової компетенції.

Русь прийняла християнство із Візантії і залежність церкви від світської влади була майже повною. Прийняття християнства значно прискорило розвиток культури та мистецтва. Одночасно християнство як ідеологія і світогляд стали одним із вирішальних факторів зміцнення політичної влади князів, посилення ролі держави, одержавлення місцевого етносу.

На розвиток Київської держави великий вплив мала політична діяльність наступників Володимира, зокрема Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. У 1026 році Київську державу було формально поділено на лівобережну та правобережну й вперше було введено колегіальну форму правління (систему дуумвірату).

Дуумвірат («управління двох», «співуправління») – система управління державою чи спільнотою двома рівноправними особами.

Така децентралізація влади в цілому позитивно вплинула на розвиток Київської держави, сприяла бурхливому розвитку Києва, Чернігова та інших міст. Цей ріст спричинив до політичного зростання, що знайшло відображення у діяльності міських зборів – віче.

Віче – загальні збори громадян міст Київської Русі, для розгляду громадських справ. Віче – збори вільних людей у давній Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися великі громадські справи.

Міські жителі вступали у союз з боярами проти влади князів, або часто і проти бояр.

Після смерті Ярослава Мудрого розпочинається так званий удільний період, тобто діє влада найстаршого (сеньйорат).

Сеньйорат – право феодалного сеньйора, зокрема система спадкового права, що охороняє неможливість подрібнення нерухомого майна.

Головним завданням тогочасної політичної влади стало з одного боку – встановлення порядку і згоди між князями, а з другого – прагнення об'єднати усіх князів на боротьбу із зовнішніми ворогами. За ініціативи Володимира Мономаха відбулися три з'їзди князів Київської держави, на яких було домовлено про припинення чвар між князями та організацію спільної відсічі половцям. Також було відмінено принцип сеньйорату і зроблено перші кроки по впровадженню в державі пошани до закону і права.

За часів князювання Володимира Мономаха Київська Русь була найбільшою феодалною державою в Європі, населення якої дорівнювало близько 12 млн. чоловік. Через 113 років після смерті Володимира Мономаха, який завершив об'єднання могутньої Київської держави, вона розпадається на окремі князівства. Серед окремих князівств найбільшим було Галицько-Волинське, яке за часів правління великого князя галицького Романа Мстиславовича перетворилося у велику державу, що охоплювала територію від Дніпра до Карпат. Його син Данило вів активну міжнародну політику з метою захисту українських земель. Саме йому випала нелегка доля поклонитися Хану

Батию, щоб зберегти владу в своїх руках. Хан Батий віддав князеві Данилу всі його землі у вотчину.

Вотчина – одна із форм феодальної земельної власності в часи Київської держави. Власник вотчини мав право передати її у спадщину, продати, обміняти, поділити.

У Галицько-Волинському князівстві утворилися міцні олігархічні режими. Тут було впроваджено традиції державного будівництва, докладено чимало зусиль для зміцнення державної влади, обмежено сваволю світських та духовних феодалів. Наступники Данила Галицького коронувалися королями Галичини, ввели магдебурзьке право.

Магдебурзьке право – одна із найпоширеніших правових систем міського самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя. За цим правом міста звільнялися від управління судової та адміністративної влади місцевих феодалів (власників міст). Тож магдебурзьке право передбачало створення міського самоврядування. Воно надавало також різноманітні господарські привілеї.

Таким чином, визнання в 1097 році принципу вотчини призвело до напруження політичних стосунків між князівствами, що не могло не позначитися на політизації суспільного життя. Зруйнування в 1169 році А. Боголюбським Києва стало початком своєрідного політичного плюралізму, коли кожне князівство встановлювало свої власні форми правління і кожне з них знаходило відповідне тлумачення.

Джерелом світорозуміння духовних мислителів Київської Русі були Старий та Новий Заповіти, релігійні постулати отців церкви: Афанасія Олександрійського, Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста. Разом із християнським вченням на територію Київської Русі стали проникати нові політичні поняття, за допомогою яких осмислювались актуальні питання суспільного життя. Проникнення у світогляд і свідомість русичів християнської моралі, беззаперечно, стало визначальним у проповідях філософів та літописців.

Завдяки священнослужителям-літописцям до нас дійшли і тексти політико-правових документів світського характеру – Договори Русі з Візантією X ст., «Руська правда». Саме вони закріплювали характерні для тих часів політичні принципи панування сили в державі, станового поділу людей та повноправних, неповноправних і безправних, недоторканості приватної власності, божественного чи напівбожественного походження влади князя тощо.

Київська Русь ще не була державою у класичному розумінні цього поняття, на ранньому етапі свого розвитку вона ще не виробила власної моделі централізованого управління, не мала розгалуженої бюрократичної системи, ефективно діючих інститутів політичної влади. Регулювання політико-правових відносин між представниками князівської влади й демократичними верствами населення здійснювалось переважно у формі збору данини.

Недосконалість цих правових відносин нерідко породжувала політичні конфлікти у давньоруському суспільстві, які вирішувалися переважно силовими методами. Наприклад, у літописах даного періоду зазначається, що київський князь Ігор, намагаючись затвердити свою владу над підлеглими племенами, змушував збирати непомірну данину з населення, що в результаті призвело до повстання в древлянській землі та вбивства князя з дружиною. Однак із удосконаленням інститутів політичної влади у давньоруській державі, механізмів політико-правових відносин – поступово розвивалася й політична думка.

Політична думка Київської Русі – це первісні політичні уявлення, ідеї та вчення представників давньої східнослов'янської держави, що містяться в текстах літописів, правових пам'яток та творів давньоруської літератури.

До оригінальних історико-політичних творів давньо-руського періоду слід віднести, перш за все, «Слово про Закон і Благодать» митрополита київського Іларіона, «Повість минулих літ» літописця Нестора, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» невідомого автора, «Слово Данила Заточника». У них висвітлені політичні проблеми Київської Русі походження держави; умови виникнення князівської влади; єдність і суверенність політичної влади з правового регулювання суспільних відносин; об'єднання і розрізнення удільних князівств навколо великого князя київського; самостійності й незалежності Київської Русі; організація оптимальної форми правління; законність реалізації вищих владних повноважень; взаємин великого князя і його васалів, світської та церковної влади.

Отже головними проблемами політичної думки даного періоду були дві: рівноправність Київської Русі з іншими державами, передусім з Візантією, та необхідність об'єднання слов'янських земель задля збереження держави перед зовнішньою загрозою.

Соціальна структура та державний устрій Київської Русі

1. **КНЯЗЬ.** На чолі Київської держави стали князі. Князь був носієм державної влади. Князем міг бути лише член родини Володимира Великого. Населення не уявляло собі державного ладу без князя, компетенція й влада якого була необмежена та залежала від його авторитетності та реальної сили на яку він спирався. Головним чином він був воєначальником, йому належала ініціатива та їх організація. Головну військову силу князя становила його дружина, пов'язана особисто з князем, яку він сам утримував. Князь був адміністратором, суддею, мав вплив на церковні справи, зокрема в Києві.

2. **БОЯРСЬКА РАДА.** Прибічна рада бояр, а спочатку дружини князя були учасниками княжої управи. Радитися з старшими членами дружини, а пізніше – з боярами, було моральним обов'язком князя. Народи з боярами були постійні, щоденні. Не дивлячись на це, боярські ради не стали державною інституцією з окремим складом, компетентністю, а увесь час мали характер випадковий.

3. ВІЧЕ. Віче являло собою орган влади старший, ніж князь. Князі визнавали за віче право обрання, затвердження, або, навпаки, відмови. Князі визнавали волю віча, як певного роду імператив. Якщо віче збиралося самовільно, то воно відбувалося на Подолі, а якщо його скликав князь, то в княжому місті.

4. ОРГАНИ УПРАВЛІННЯ. Призначення усіх урядовців залежало тільки від князя і відповідали вони тільки перед ним. Головним урядовцем князя був тисяцький. Вони знаходилися переважно в столичних містах. Під час відсутності князя були його заступниками. За тисяцькими йшли соцькі, десятські. Всі вони мали військово-адміністративний, а почасти і фінансовий характер.

5. ВІЙСЬКО. Основну частину війська становила княжа дружина. Старші дружинники діставали у винагороду землю, а дружинники — пайок з військової добичі. Другу частину війська становили «вої» — земське військо, головно із смердів, почасти призначуваних вічем, почасти добровольців. Коли Київська держава поділилася на окремі князівства, то кожне з них виставляло полки, якими командував свій князь.

Все населення Київської держави поділялося на дві великі групи: вільних і невольних людей. До останніх можна приділити і напіввольних. Верхівку вільних людей становили члени княжої дружини — княжні мужі, еліта, що виступала як дорадники, співучасники всієї діяльності князя. Головною ознакою дружини була добровільність, кожен із княжих мужів міг покинути його і перейти на службу до іншого. З поміж княжих мужів князь вибирав воєвод та інших урядовців.

Верства бояр поділялася на різні групи, але усі вони були привілейованою частиною населення. Значніші бояри мали свої дружини. Верства бояр не була замкнутою кастою, до неї міг прийти смерд за певні заслуги. Близькими боярами були купці. Середню групу вільних людей давали міста — чернь, або просто люди. Юридично всі вони були вільні, але, фактично, залежали від знатних людей. Далі були ремісники, які становили головний відсоток населення.

Нижчу групу вільного населення становили селяни — смерди. Вони володіли власним господарством, полем, дворами, худобою. Смерди платили певні податки та відбували військову повинність із власною зброєю та кінями.

Напіввольні люди. У X — XII ст. існувала значна група напіввольних людей — закупів. Так називали людей, які з різних причин тимчасово втратили свою волю, але могли знову її здобути.

Крім вищеназваних категорій населення, були ще, так звані, невольні люди. Їх називали челяддю або холопами (полонені, народжені від холопів). Ізгоями називали людей, які в силу різних причин вибули з тієї групи, до якої належали, але не вступили до іншої. Головна маса ізгоїв походила із холопів, що дістали волю згідно з тестаменами їх панів.

Тестамент – заповіт, що складався за життя на рухоме та нерухоме майно.

Крім вищенаведених були ще служителі церкви – священики, ченці, диякони.

Перші історико-політичні пам'ятки писемності «Слово про Закон і Благодать» митрополита Київського Іларіона, «Повість временних (минулих) літ» Нестора.

Для аналізу суспільно-політичних ідей у Київській державі важливе значення має те, що до наших днів дійшло чимало тогочасних писемних джерел: літописи, політико-релігійні трактати окремих осіб та релігійних діячів, збірки та зводи законів тощо. Серед них можна назвати «Руську правду», «Повість временних літ», «Слово про Закон і Благодать» Іларіона, «Остромирове Євангеліє», «Ізборник Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Посланіє Климента Смолятича», «Повчання Володимира Мономаха» та ін.

До найбільш важливих політичних пам'яток Київської Русі слід віднести «Руську правду», куди увійшли так звані «правда Ярослава», «Правда Ярославичів» та «Покон вірний» (коротка редакція). В основному даний документ присвячений судовій владі, визначено норми цивільного, процесуального та карного права.

Проблема взаємовідносин церковної і світської влади була однією із центральних політичних проблем того часу. Церква в Київській державі мала намір піднятися над великокнязівською адміністрацією, прагнула стати центром удільно-роздрібленої держави.

Ідея династичного князювання притаманна для «Повісті минулих літ» (бл. 1110 – 1118 рр.) Нестора Літописця (бл. 1056 – бл. 1114 рр.), ченця Києво-Печерської Лаври. Особливу увагу автор приділяє обґрунтуванню законності і необхідності князівської влади. Нестор описує руські племена, діяння князів, боротьбу із зовнішніми ворогами, народні повстання у Київській Русі. Основна політична ідея – велич, єдність і незламність Русі, а зміцнення політично влади великого Київського князя і згуртування навколо нього усіх князів – це запорука припинення міжусобиць і руйнування держави. Літописець вважає, що земля руська багата та велика, однак ладу в ній немає, так як Бог дає владу кому хоче.

«Повість минулих літ» – цілком реальна пам'ятка історії, права, філософії, етнографії та політології, що стоїть на грані двох суспільних укладів – патріархально-общинного, який уже відійшов та нового – феодального. Вже втрачена політична єдність руських земель, уже уособилися Полоцьк, Новгород, Галицько-Волинська земля, але ще діє єдність Русі. Міцніють нові феодальні напівдержави-князівства, проте ще зберігаються традиції єдиної Київської держави.

Феодальна роздробленість була неминучим фактом в історичному розвитку Київської Русі. В кінці XI ст. почався розлад Київської держави, тому зростання обласних центрів мало першочергове значення для розвитку й могутності Русі.

Автор пов'язав історію Руської держави зі світовою історією, тим самим, надавши їй центрального місця серед історії Європейських країн. «Повість...» повинна була нагадувати князям про велич і славу Руської землі, про мудру політику її попередників.

У творі мають місце заклики до народу виступити на захист рідної землі, пропагується своєрідна мораль лицарської честі (характерна для феодалізму), містяться звернення до народу із закликом наслідувати гідні традиції своїх батьків, дідів, а також військові традиції. Симпатії Нестора на боці освічених князів, на яких він і покладає відповідальність за біди, що були в державі. Також автор «Повісті» робить висновок, що єдність Київської держави залежить не від великих князів, а від церкви.

У той же час була висунута незалежним від Візантії митрополитом Київським й інша концепція. Іларіон (990 – 1055 рр.) у праці-проповіді «Слово про Закон і Благодать» (приблизно між 1032 – 1050 рр.) виступив проти рабства, за мир, злагоду між народами, вважаючи їх рівними між собою, за політичну самостійність Київської Русі. Автор стверджував, що закон роз'єднує народи, підносячи одних і принижуючи інших, свідчить про рабство людства.

Вихідною проблемою «Слова про Закон і Благодать» Іларіона є питання про співвідношення закону та істини (благодаті). У традиціях релігійної літератури під законом автор розумів Старий Заповіт, а під істиною – Новий. В поняття «закон» митрополит вкладає зміст вузьконаціональної норми та звичаю. Виходячи з цього, він протиставляє його євангельській істині, яка нероздільна з благодаттю, є її власним змістом. Закону чуже уявлення про свободу, як вище благо, бо він повністю заглиблений в побут та земні пристрасті. Закон був власністю іудеїв, тоді як благодать дарована всьому людству. Закон змінюється благодаттю, а рабство – свободою. Саме у цьому, на думку Іларіона, суть розвитку, історії людства.

Іларіон чітко висловлює свої симпатії до монархії як форми державного правління. Князь Володимир постає у творі не лише як історична особа, а й як певний образ ідеального правителя. Отже, князь – голова держави відповідальний перед Богом «за труди пастви людей його».

Джерелом походження владних повноважень у державі Іларіон визначає, наприклад, божественну волю, а її носієм – князя, якого проголошує спадкоємцем небесного царства. Владні повноваження він отримує за принципом спадкової наступності. Рівень політичної влади в країні митрополит Іларіон пов'язує з наявністю освіченості й поширенням у ній книжкових знань. Наслідуючи грецьких мислителів, митрополит надає

вагомого значення вихованню майбутнього правителя та підготовці його до занять політичною діяльністю.

Висвітлюючи форми політичного правління, особливості методів і способів здійснення влади, Іларіон у творі чітко визначив свою позицію у розумінні єдиновладдя як єдиної суверенної влади у межах усієї підвладної князю землі. Однак на його думку єдиновладна влада повинна бути міцною завдяки «мужності й сенсу» й опиратися на закон. Єдиновладдя, з погляду давньоруського мислителя, служить опорою християнській вірі, яка в свою чергу невід'ємний елемент єдиновладдя. При цьому бажано, щоб влада була сконцентрована мудрого правителя, який би задовільняв певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону та справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

Вирішуючи гостре для Середніх віків питання про пріоритет влади в державі, Іларіон в творі порівнює великого князя з Римським імператором, який на Нікейському соборі оформив союз між імператорською владою і церквою. Володимир так само шанував служителів Господа, звертався до єпископів за порадою. Джерело верховної влади мислитель бачить в божественній волі, називає Володимира «причасником Божественного царства».

Автор «Слова...», вирішуючи питання про пріоритет влади в державі на користь самодержавства у союзі з церквою, дає відповідь і на інші, не менш актуальні політичні питання. На його думку, великий київський князь відповідальний і перед Богом і перед людьми. Він зобов'язаний відповідати перед Богом «за працю пастви людей його», забезпечувати мир у державі («ратні прожени, мир утверди, країну приборкай») і хороше управління («гляди угобзі» (тобто припини) ... бояре умудри, гради розсели). Дані рядки звучать у творі як головні пункти політичної програми для київських князів. На думку Іларіона, Володимир – зразок для Київських князів. Він «честен муж», «в правду одягнений, міцністю припоясан, в істину взутий, розумом увінчаний і милосердям, як гривнею і золотою прикрасою красується». Тобто, іншими словами, розум і сила, управління по правді, тобто за законом, милосердя і справедливості до підданих – необхідні якості для верховної влади.

Отже, «Слово про Закон і Благодать» Іларіона – глибоко патріотичний твір, що захищає політичні інтереси Руської держави, її незалежність і церковну рівноправність.

Політична програма Володимира Мономаха

Володимир Мономах (1053 – 1125) – видатна постать давньоруської держави, сильний, енергійний та мудрий державний правитель, сміливий воїн, гуманний освічений князь своє княже служіння розпочав у віці 15-ти років. За правління Мономаха швидкими темпами тривало зростання міст, де зводилися монументальні споруди. На території між Борисоглібським і Спаським

соборами археологи виявили залишки прикрашеної світської будівлі, стіни якої були зведені з плінфи (широкої та плоскої випаленої плитоподібної цегли), прикрашеної фресковими розписами не лише в інтер'єрі, але й зовні. На думку науковців, призначення даної будівлі – княжий терем, вкритий свинцевою покрівлею. Саме тут, у просторих київських покоях, Володимир Мономах збирав вірних дружинників і бояр на бенкетування та раду. Як свідчать літописні джерела, сам він утримувався їх від надмірного пияцтва.

Володимир Мономах сконцентрував навколо Києва значну частину земель Руської держави, що було останнім проявом такої централізації. Під його владою опинилася не лише Київщина, але й Турово-Пінське князівство. Він і так був найсильнішим князем Київської Русі, а з цими двома стратегічно важливими волостями, його могутність стала винятковою і щоб її утримати, він провадив гнучку внутрішню політику: «свого противника, Святославовича Ярослава, що мав справедливу причину бути незадоволеним як би й не за київський стіл, то за свою іншу батьківщину – Туров, Мономах, – зауважує Грушевський, – зашахував рядом союзів: оженив свого сина Романа з донькою Володаря Ростиславовича й увійшов з ним в тісний союз; доньку Отафію видав за іншого Ярославового сусіда – князя городенського Всеволода, сина Давида Ігоревича».

Праця Володимира Мономаха «Повчання дітям» (1096 р.) – це, насамперед настанови дітям, діячеві, князеві, який повинен бути відповідальним, мудрим, справедливим, здатним до протистояння ворогам, утримання в покорі бояр і удільних князів. Мономах прагнув прищепити дітям християнську мораль, людяність, благочестивість, схильність до науки, стриманість. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Він всіляко підкреслював, що володар має бути взірцем досконалості та закликав князів до примирення, подолання міжусобиць заради єдності Русі.

Крім моральних настанов «Повчання дітям» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правила поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Володимир Мономах звертає увагу своїх синів на дотримання ними закону і принципу справедливості й милосердя. Суд і покарання повинні бути справедливим: «Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то, не погубляйте жодного християнина».

Політичний зміст його поглядів найбільш виразно представлено в «Повчання», де провідне місце займає проблема організації і здійснення верховної влади. Мономах радить майбутнім великим князям всі справи вирішувати спільно з Радою дружини, не допускати в країні «беззаконня» і «неправди», вершити правосуддя «по правді». Судові функції Мономах

пропонував здійснювати князю самому, не допускаючи порушення законів і виявляючи милосердя до найбільш незахищених верствам населення (бідним смердів, убогим, сиротам і т. д.).

Мономах розробляє поставлену ще Іларіоном проблему відповідальності великого князя перед підданими. Про неї він говорить при вирішенні питання про управління країною, організації правосуддя і необхідності військових дій. У всіх спірних випадках він радить віддавати перевагу світу, так як не бачить причин для братовбивчої війни, оскільки всім народам уготовано місце на землі, а правителям слід спрямувати зусилля на пошуки шляхів досягнення миру. Всі спори можливо розв'язувати «добром» в тому випадку, якщо незадоволені князі напишуть «грамоту» зі своїми домаганнями. З тими, хто жадає війни («мужами крові»), гідним князям не по дорозі, бо помста не повинна бути визначальним мотивом в політиці.

При вирішенні питання про взаємини світською та духовною влади Мономах відводить церкві почесне, але явно підпорядковане місце. Він «шанував чернечий і попівський чин», але тим не менш віддавав перевагу мирським людям, які «мали доброю справою» намагалися допомогти своїй країні і народу, перед ченцями, які зазнають «самотність, чернецтво і голод» у пошуках особистого порятунку.

За тривалого перебування Мономаха на переяславському столі зажив князь авторитет розважливого і твердого державця, справедливого володаря-миротворця.

Старокиївські літописці змальовують Мономаха як ревного піклувальника за долю Руської землі, її оборонця від зовнішніх ворогів і внутрішніх міжкнязівських чвар. Ідеал християнського володаря був підказаний давньоруським книжникам біблійною спадщиною, яка була універсальним джерелом формування політичної культури та ідеології для всього середньовічного світу.

Отже, у творі «Повчання дітям», що є переконливим свідченням розвитку суспільно-політичної думки Київської Русі, узагальнені основні політичні проблеми давньоруської держави. До них слід віднести: поєднання політики з суспільною мораллю; відповідальність правителя; справедливість і законність; компетентність і опора на знання у політичній діяльності; ідея припинення міжусобної боротьби й необхідність поєднання слов'янських земель.

Розвиток політично-державної думки в «Слові о полку Ігоревім»

Важливе значення у розвитку державно-політичної думки Київської русі мало «Слово о полку Ігоревім» (1187), у якому розвинута ідея необхідності політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби, про виникнення держави на ґрунті суспільного договору між князями та народами.

У творі зображена картина всенародного лиха, до якого призвела роздробленість держави. Варто відзначити, що в жодному іншому документі тих часів зв'язок між князівськими чварами й успіхами іноземних загарбників, не розкриті із такою силою й пристрасстю. В обстановці загострення міжусобної боротьби розповідається про локальне явище – похід новгород-сіверського князя Ігоря (1185) в половецький степ і його воєнну поразку. Невідомий автор «Слова» в поетичній формі робить спробу сформулювати ряд узагальнених висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачає в міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Так само чинили й інші князі, що дбали лише про свої уділи, зневажаючи інтересами держави в цілому. А тим часом, щоразу через відчутні напади монголо-татар та половців, Київська Русь істотно слабшала.

Справжнє горе князя Ігоря полягало в тому, що він не міг підкорити свої владні амбіції загальному інтересу, відкинути власне честолюбство заради спільної справи.

Природній хід розвитку Київської феодальної держави був порушений татаро-монгольським нашествям, яке призвело до підриву продуктивних сил суспільства, значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. На підвладних територіях татаро-монголи вводили жорстку систему адміністрування, базовану на принципах колективної відповідальності та безумовного підкорення. Місцева адміністрація почала виступати як представник влади окупанта. Залишки державності продовжували зберігатися у важкодоступних районах українського Полісся та на крайніх західних землях – у Галицько-Волинському князівстві. Князь Данило Галицький і його наступники докладали значних зусиль для збереження та зміцнення своєї влади, реформуючи державне управління й ведучи боротьбу з татаро-монгольським впливом.

«Слово о полку Ігоревім» має велике значення для процесу пробудження національної самосвідомості українського народу і знайшло віддзеркалення у низці творів у XIII-XIV ст.

Проблема духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського

Проблема співвідношення духовної та світської влади на початку XII ст. привернула увагу найвидатнішого мислителя цієї доби, єпископа Кирила Туровського (бл. 1130 – бл. 1182 рр.), блискучого проповідника, автора багатьох повчань, урочистих Слів і молитовних текстів, канонізованого православною церквою до лику святих. Туровський народився в заможній родині у місті Турові (нині – Гомелівська область), де зміг отримати гарну

освіту (знав іноземних мов, грецьку та візантійську літературу). Змалку відчув покликання до духовності і наук, віддаючи перевагу простоті та відмові від матеріальних благ. У молодості він приєднався до монастиря святих князів-мучеників Бориса та Гліба, розташованого біля Турова, де проявив себе як суворий аскет. Кирило Туровський відзначився суворим дотриманням чернечих обітниць, у яких увесь час удосконалювався. Відомо, що він дійшов до стовпництва. Стовпництво означає стояти увесь час на стовпі, але у випадку із святим Кирилом стовпництво розумілося як затвор у башті.

Творчість Кирила Туровського є одним з найвищих досягнень релігійно-філософської думки XII ст. Його спадщина складається з оригінальної ораторської культової прози, повчань, послань, притч, канонів, що користувалися великою повагою на Русі. Твори Туровського відзначаються багатством риторичних прийомів і характеризують автора як видатного майстра поетичного й ораторського мистецтва. Достеменно відомо, що він є автором «Притчі про душу і тіло», «Повісті про білоризця і чорноризця», «Сказання про чин чорноризця», восьми Слів на церковні свята, тридцяти молитов, двох канонів, «Послання до архімандрита Києво-Печерського монастиря Василя», кількох «Послань Андрію Боголюбському» та ін. Йому приписують ще близько десяти творів. Його називали «другим Золотоустом».

Практично у всіх своїх творах Туровський обстоював єдність двох гілок (духовної та світської) суспільної влади, ідею «одного володаря», закликав до єднання Русі. Основою поєднання церковної та князівської влади могло стати, на думку автора, Святе Письмо. Саме за допомогою Святого Письма та християнської релігії, на переконання Туровського, можна поліпшити життя в державі – політичні, економічні та соціальні відносини. Відхилення від християнської віри чи порушення її вимог призводить до соціального зла, котре може бути покаране відповідно до Божих законів. Рай, створений Богом, охороняється Його законом, а людина, наділена ним здатністю мислити та фізичними рисами, не повинна, з огляду на божественне призначення, порушувати усталені Богом норми, виявляти гордість – це призводить, стверджував Туровський, до духовної та фізичної смерті. Мислитель поділяв індивідів та народи на зовнішні (язичницькі, чужі, тілесні – приречені на смерть) і внутрішні (християнські, «свої», духовні – їм дароване життя). Відхилення від християнської віри, порушення її вимог призводять до соціального зла, яке може бути покаране відповідно до Божих законів. Теолог засуджував міжусобні війни між князями, ворожнечу між служителами церкви, зазіхання на владу. Намагаючись застерегти князів від їхніх претензій на великокнязівський престол, він вказував, що влада дана Богом. Туровський був прибічником сильної влади. Але, на його думку, цією владою слід уміло розпоряджатися. Людина, на думку Кирила Туровського володіє розумом, має власну волю і не повинна сподіватися лише на небесного покровителя. Своєрідною одою розуму та мудрості є «Моління Кирила Туровського». Мудрість у творі прирівнюється до краси і є однією з опор серця. Розум

прикрашає людину, наділяє її силою більшою за силу багатства. Розумною чи дурною людиною може бути будь-хто, але саме багатство ще не дає мудрості. Людина, наділена мудрістю, однозначно переважає людину, так чи інакше позбавлену розуму. У християнстві автор «Моління» вбачав єдиний шлях до спасіння людини. Світ земний у нього подається як арена боротьби добра і зла, а світ божественний – як джерело добра і благодаті.

Він наївно вірив і переконував правителя робити людям добро, піклуватися про їхнє матеріальне і духовне становище. Призначенням же служителів церкви – є сприяння встановленню соціальної злагоди в суспільстві, загальної справедливості, гармонії між світською і духовною владами. У таких працях, як «Повість про сліпого і кульгавого», «Кирила-ченця притча про людську душу і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки» Туровський відстоює ідеї: – єдності церковної та світської влади, одного володаря, закликає до єдності Київської Русі. Основою такої єдності вважає Святе Письмо, яке робить людей смиренними, добродійними та благородними; – покращення економічних і соціальних відносин як умови утвердження принципів християнської релігії; – усунення першопричин усякого зла покаранням за порушення вимог законів Божих і християнської віри; – засудження війни та ворожнечі між світськими князями та служителями церкви, суперництво у боротьбі за владу, яка походить від Бога. Для реалізації цих ідей Туровський вимагає від представників світської влади – проявів розумності й доброти до людей, піклування про їх духовний і матеріальний стан; від служителів церкви – сприяння встановленню соціальної злагоди у суспільстві, справедливості, гармонії між світською й церковною владою.

Освіченістю та аскетизмом Кирило Туровський привернув увагу народу та місцевого князя. Саме за їх бажанням його було висвячено на єпископа Туровського, до єпархії якого входила велика частина Полісся й північно-східна частина на Волині.

Політичні ідеї Данила Заточника

Ідея одновладдя в державі знайшла відображення ще в одній пам'ятці Київської Русі – «Молінні Даниїла Заточника» авторство якої приписують Данилу Заточнику (кін. XII – поч. XIII ст.), (за одним відомостями – реальній особі, священику, засланою на озеро Лаче; за іншими – вигаданій особі, від імені якої анонімним автором написано суто літературне послання), під назвою «Слово» («Моління»). Цей твір з'явився у період феодальної роздробленості приблизно наприкінці XII або на початку XIII ст., коли центри вітчизняного політичного життя перемістились із південної Русі в північно-східну. Автор розглянув умови, за яких можна укріпити державу, засудив феодальні війни.

Твір Заточника виражав тенденції, спрямовані на зміцнення великокняжої влади, здатної подолати внутрішні чвари та підготувати країну

до оборони від завойовників. Центральною політичною ідеєю «Моління», його стрижнем слугує образ Великого князя. Він є явно ідеалізованим у традиціях літературних творів того часу. Якщо влада князя організована погано і в державі відсутні порядок та управління, а навпаки, існує беззаконня, то у цьому випадку й потужна держава може загинути, тому важливим є не лише верховенство князя, а й добре організоване управління. У дусі традицій політичної думки княжої доби Заточник послідовно висловлює думку про необхідність князю мати при собі думців і опиратися на їх поради у своїй діяльності. Для цього йому необхідно знайти мудрого радника, а лукавих радників слід уникати і поради їхніх не дотримуватися. Завдання полягає у правильному підборі думців, які мають бути розумними й справедливими, причому зовсім не обов'язково запрошувати у Думу тільки літніх і досвідчених. Заточник переконаний, що справа тут не у досвіді, а в розумі, оскільки навіть недостатньо досвідчена людина, яка є розумною, цілком придатна для думської справи.

Автор «Моління» в усіх випадках політичних негараздів звинувачує думців, оскільки «не море топить корабель, а морські хвилі, так же і князь не сам впадає у багато речей, а його злі думці туди вводять». Добре управління встановить порядок у своїй землі і прославить князя в інших країнах. Заточник радить князю об'єднувати тямущих і кмітливих, оскільки «краще один тямущий, аніж десять без розуму».

Наведені положення з усією очевидністю свідчать, що пропагована Заточником форма влади є близькою до ідеалу Мономаха: великий князь вирішує справи з мудрими радниками і такий порядок зміцнює і державу, і міста, і армію. Князь повинен мати добре військо, щоб не допустити завоювання власної країни. Багатство князя не в золоті й сріблі, а у великому й добре облаштованому війську. Управління військом слід доручати мудрим воєначальникам, оскільки «мудрих полки сильні, а безумних хоробрі, але нерозумні і на них буває перемога».

Незважаючи на суттєву увагу до військових питань у політиці, мирна орієнтація політичних поглядів Заточника не викликає сумнівів. Мудра політика для нього переважає можливість вирішення зовнішньополітичних завдань за допомогою сили. Він явно засуджує тих правителів, які замість того, щоб утверджуватись на своїй землі і захищати її, йдуть війною на чужі міста і в результаті втрачають власні землі. В історичній ретроспективі Заточник засуджує навіть непередбачений і непродуманий похід князя Святослава на Цареград. Князь, на переконання Заточника, повинен передусім турбуватися про процвітання свого народу і задля цієї мети у «Молінні» висловлюється порада князю залучати на службу іноземців на користь своєї країни.

Також Заточник говорить про необхідність «царської грози», однак ця гроза не є реалізацією принципу єдиновладдя. Це – ознака дієздатності й надійності самої влади для підданих, оскільки саме їх «царська гроза» обгороджує від негараздів, адже вона повернена не проти підданих, а для їх

захисту. Однак у Заточника «гроза» залякує не лише зовнішніх ворогів, а й осіб, які творять беззаконня всередині країни, оскільки з її допомогою повинна відновлюватися порушена справедливість. Боярське самоуправство у «Молінні» засуджується, оскільки воно є незаконним, несправедливим і породжує в державі негаразди. Боярин і князь протиставляються один одному за явної переваги останнього. Заточник вважає, що боярське засилля призводить до прямої шкоди верховній владі. Він засуджує політику феодальної роздробленості і бажає бачити свою державу сильною, єдиною, керованою мудрим і сміливим князем, який опирається на раду думців і надає своєю владою опору й захист усім підданам. Причому, Заточника цікавить лише охорона й захист своєї землі, а не завойовницькі походи, які зазвичай закінчуються гибеллю народу.

Підтримка Заточником міцної великокняжої влади передбачає обмеження повноважень місцевих феодалів, що в результаті сприяло вирішенню головного завдання княжої доби: об'єднанню усіх слов'янських земель під владою єдиного Великого князя. Обґрунтовуючи необхідність єдиновладдя князя, автор цього твору досліджує причини могутності окремих князівств, закликає до виважених політичних рішень, засуджує феодальні міжусобиці. Пізніше до твору Данила Заточника звертались численні мислителі інших історичних епох. У «Молінні», як у дзеркалі, відображений рівень соціально-політичної культури Київської Русі напередодні монголо-татарського нашествия.

Отже, ідейні традиції Київської Русі спиралися на державотворчі процеси, відбивали інтереси реального політичного життя. Київські мислителі виступали на підтримку великокнязівської влади, централізованої держави — єдино можливих в тих умовах. Іларіоном, Нестором, Мономахом, Заточником розроблені критерії ідеального правителя – моральні (повна відповідність особистих якостей нормам християнської етики), юридичні (дотримання законності як у набутті влади, так і в способах її реалізації), політичні (уміння забезпечити управління країною, мир із сусідами, союз із церквою, ефективну соціальну політику і т. д.). Важливими результатами були чітко сформульовані принципи політичної влади, її мети і рамки, обмежені нормами звичаїв і писаним правом («правдою»). Політична думка утверджувала і розвивала ідеї про природу влади і права, роль законності, справедливості, милосердя в державі. Під впливом античної літератури тут починають проростати раціоналістичні і гуманістичні ідеї.

ТЕМА 3. ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У XV-XVII СТ.

Соціально-політичне значення Люблінської унії 1569 р. для України. Сутність рішень Берестейської унії 1596 р.

Люблінська унія, укладена у 1569 році, була значущою політичною подією в історії Центральної та Східної Європи. Люблінська унія 1569 року – це об'єднання корони Польської та Великого князівства Литовського в одну державу – Річ Посполиту (буквально – Республіка) на підставі рішення спільного сейму обох держав, проведеного в червні 1569 р. в Любліні (звідси назва унії).

Укладання Люблінської унії було спричинено кількома факторами:

Зовнішня загроза. Польща і Литва стикалися з постійними нападами з боку Московії, Кримського ханства та Османської імперії. Об'єднання сил дозволило їм ефективніше протистояти зовнішнім загрозам.

Політична стабільність. Об'єднання допомогло встановити стабільніші політичні відносини між державами, що зменшило внутрішні конфлікти та сприяло політичній стабільності.

Економічні вигоди. Унія сприяла економічному розвитку обох країн через вільний обмін товарів і ресурсів.

Розширення території. Для Польщі це була можливість розширити свою територію на схід, а для Литви – отримати підтримку проти зовнішніх загроз.

Королівська влада. Унія дозволила польському королю збільшити свою владу, отримавши контроль над більшою територією.

Таким чином, Люблінська унія була відповіддю на зовнішні та внутрішні виклики, з якими стикалися Польща і Литва в XVI ст.

В Європі збільшується попит на товари сільськогосподарського виробництва, а тому український чорнозем став ласим шматком для польської шляхи.

Звичайно, польська, литовська та українська аристократія по різному уявляла модель єдиної держави.

Згідно з Люблінською унією Корона Польська та Велике князівство Литовське з'єдналися в один державний організм – Річ Посполиту, нову державу мав очолити єдиний король, спільно обраний і коронований як польський король і як великий князь литовський.

КОРОНА ПОЛЬСЬКА, поняття та назва держави. Поняття «Корона Польська» було впроваджене в Королівстві Польському в серед. XIV ст. Воно вживалося щодо польської монархії з метою відокремлення держави як юридичного інституту від особи конкретного короля, а також для утвердження суверенітету держави та засад неподільності її території. Від Люблінської унії 1569 до 3-го поділу Речі Посполитої 1795 (див. Поділи Польщі 1772, 1793, 1795) Короною (Короною Польського Королівства,

Corona Regni Poloniae, Korona Królestwa Polskiego) називали власне саме **Королівство Польське, сполучене персональною унією з Великим князівством Литовським в об'єднаній державі – Речі Посполитій.**

Утворювалися спільний вальний сейм та спільний сенат, урядові кола повинні були проводити єдину для обох суб'єктів федерації зовнішню та внутрішню політику. Представники панівного класу отримали право на володіння монастирями в обох частинах держави.

ВАЛЬНИЙ СЕЙМ найвищий законодавчий станово-представницький орган (парламент) Корони Польської і Речі Посполитої у XV – XVIII ст. Виник у процесі еволюції королів. ради, загально-державних вічових з'їздів окремих польських земель (воєводств) та малопольських і великопольських провінційних з'їздів, що виконували законодавчі функції; перетворення з'їздів на сейми, тобто на станово-представницькі загальні зібрання (лат. *conventio, parlamentum*), відбулося тоді, коли участь у них, крім урядовців-сановників, стали брати шляхтичі, а також представники міст і церкви; визначальним фактором у формуванні вального сейму було прагнення різних станів обмежити королів. владу.

СЕНАТ У РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ – вища палата двопалатного вального сейму, в якій домінували магнати. Як політ. інститут виник у Королівстві Польському в XVI ст. на основі королів. ради (у 1-й пол. XV ст. налічувала 73-х світських та духовних сановників, входила до вального сейму, відіграючи там вирішальну роль). Прийняття рішень у сенаті відбувалося не голосуванням, а шляхом почергового висловлення сенаторами своєї думки; король, або від його імені канцлер, формували загальну позицію сенату з того чи іншого питання (конклюдію), що враховувала думку більшості сенаторів.

Люблінська унія мала значний вплив на історію Польщі та Литви, а також сусідніх регіонів. До наслідків Люблінської унії можна віднести:

- Утворення Речі Посполитої. Унія призвела до створення Речі Посполитої – федеративної держави із спільним монархом та сеймами, але зі збереженням окремих структурно-адміністративних одиниць для кожної частини.

- Розповсюдження католицизму. Люблінська унія встановила католицьку віру як державну релігію Речі Посполитої. Це призвело до поширення католицизму, а також створення польсько-католицької еліти.

- 28 січня 1573 року був підписаний акт Варшавської конфедерації, який проголошував вільне віросповідання. Це додало Речі Посполитій толерантності, проте всі конфлікти на релігійній підставі вичерпати так і не вдалося.

- Розширення влади шляхти. Унія посилила владу шляхти в Речі Посполитій, що призвело до обмеження прав інших соціальних груп та національних меншин.

- Відносини з сусідами. Новостворена республіка весь час свого існування перебувала в постійних війнах із Московією, Османською імперією, Кримським ханством та Швецією.

- Зміни в культурі та мові. Унія вплинула на культурний обмін між Польщею та Литвою, а також на розвиток польської мови як елітарної мови влади.

- Українські землі, які на той час були частиною Великого князівства Литовського, перейшли під контроль Корони Польської. З одного боку, це призвело до зростання культурного й економічного потенціалу. З іншого – до втрати культурної та релігійної автономії.

Загалом, наслідки для України були неоднозначними:

- Популяризація католицизму. Польське владарювання сприяло розповсюдженню католицизму серед православного населення. Церковні та культурні особливості українського народу були під загрозою.

- Шляхетизація. Частина української шляхти отримала польські привілеї, але це також призвело до втрати впливу в рідному регіоні.

- Козацтво. Підвищення натиску та обмежень на козацтво призвело до численних повстань, включаючи Хмельницьке повстання 1648 року.

- Культурний обмін. Були позитивні моменти у вигляді культурного обміну та розвитку міст.

Соціально-економічний та політичний розвиток українських земель.

Річ Посполита – «шляхетська республіка», «шляхетська демократія» в тому сенсі, що шляхта отримала не бачені в Європі права. Крім недоторканості особистості та майна, звільнення від податків, монополії на державні посади, шляхта мала право обирати короля. Між шляхтою та новообраним королем укладалася угода – «Pacta conventa», в якій вимагалось від короля дотримання відповідних зобов'язань.

Законодавча влада передавалася Вальному (загальному) сейму Речі Посполитої. Сейм складався з короля, сенату і посольської ізби. Місце у сенаті було посадовим і належало тільки носіям вищої церковної і світської влади: католицьким єпископам, каштелянам, міністрам (канцлеру, підканцлеру, великому і надвірному маршалкам, коронному підскарбію, згодом гетьману). Православне духовенство та українське міщанство не отримало представництва на сеймі. Фактично, українців представляли магнати. Впливовою частиною Вального сейму була посольська ізба, яка складалася з делегатів-послів від земської шляхти.

В адміністративному відношенні Річ Посполита була поділена на провінції: Корона – Велика і Мала Польща (сюди входили українські землі) й Литва. Провінції поділялися на воєводства і повіти. Основним керівником місцевої адміністрації залишився воєвода. Українські землі поділялися на шість (6) воєводств:

1) Руське воєводство (центр м. Львів; землі – Львівський, Галицький, Перемишльський, Сяноцький, Холмський);

- 2) Белзьке (центр м. Белз; повіти Бузький, Городельський, Трабовецький);
- 3) Волинське (м. Луцьк; Володимирський, Луцький, Кременецький);
- 4) Подільське (м. Кам'янець; Кам'янець-Подільський, Червоноградський, Летичівський);
- 5) Брацлавське (м. Брацлав; Брацлавський, Вінницький);
- 6) Київське (м. Київ; повіти – Київський, Овруцький, Житомирський).

У 1618 р. приєднали до Речі Посполитої Чернігово-Сіверщину, яку перетворили на Чернігово-Сіверське воєводство (центр м. Чернігів).

На чолі воєводств стояли воєводи, які водночас були сенаторами. Повіти очолювали старости та каштеляни, які зосереджували в своїх руках адміністративну та судову владу.

Зазнала зміни і судова система. За прикладом Польщі на українських землях впроваджені гродські та земські суди.

Гродський (від «грод» – замок, фортеця) суд очолював староста, призначений королем.

Цей суд розглядав важливі кримінальні справи: про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд був становим, шляхетським, і обирався місцевою шляхтою. На своїх сесіях вирішував цивільні справи й межові суперечки шляхти, конфлікти щодо нерухомого майна. Залишалося в дії законодавство Великого князівства Литовського. Продовжували діяти литовські статuti. Перший (Старий) з 1529 р. та Другий (Волинський) з 1566 р. закріплювали права феодалів. У 1588 р. було прийнято Третій (Новий) статут, який остаточно закріпачив селян.

Діяли також положення «Устава на волоки» (1557). Згідно цього нормативного документу була проведена аграрна реформа: усі придатні для обробку землі поділялися на окремі наділи (волоки) площею приблизно 21 га. Їх одержували в користування одна, рідше – дві чи три селянські родини. За волоку селяни мусили сплачувати гроші та виконувати повинності: панщина 2 – 3 дні на тиждень, чинш 40 – 80 грошів, додаткова праця на будівництві шляхів. Волочний переділ створив найсприятливіші умови для розвитку фільварків – багатогалузевих товарних господарств, в яких, крім землеробства, займалися також різними промислами активно експлуатуючи кріпацьку працю. На українських землях фільварки вперше виникли в 14 – 15 ст. на Галичині, а з початком проведення волочної реформи кількість фільварків зростає й на інших українських землях, які потрапили до складу Речі Посполитої.

Аграрна реформа 1557 р. і розвиток фільварків прискорили зменшення селянських наділів та зростання кількості малоземельних і безземельних селян. Почався процес закріпачення, що виявився у посиленні земельної, особистої, судово-адміністративної залежності селян від феодала, у загальнодержавних обмеженнях свободи їхньої господарської діяльності та переходу.

Першим станом тогочасного суспільства була шляхта (військово-службовий стан), яка поділялася на князів, панів та зем'ян. Окрему суспільну верству населення складало духовенство – «церковні люди», які не підлягали

світському суду та поділялися на «біле духовенство» та «чорне». Окрему верству складали міщани (патриціат, бюргеерство, плебс). У низу соціальної піраміди було селянство, яке, в залежності від форми феодалної експлуатації, характеру повинностей поділялося на кілька груп:

- чиншові селяни (або данники) – сплачували феодалам натуральну й грошову ренту (чинш). Данники – це особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники;

- тяглі селяни – вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам. За це відробляли панщину (відробіткова рента) та сплачували державні податки (серебщина), несли державні повинності (будування мостів, шляхів тощо);

- службові селяни – ремісники, рибалки, конюхи та ін., які обслуговували двір феодала.

Міста були королівськими або феодалними. На кінець XV ст. близько 150 міст мали право на самоврядування (магдебурзьке право), що передбачало податковий імунітет, судову незалежність, привілеї в торгівлях та ремеслах. Наприклад, Львів з 1356 р., Кам'янець на Поділлі з 1374 р., Луцьк з 1432 р., Київ – з 1498 р.

Освіта. Початкова освіта надавалася дітям у православних церковних школах, єзуїтських або протестантських школах та колегіумах. Школа стала основною ідейною зброєю в руках православних у боротьбі з поширенням католицизму в Україні, а єзуїти чи протестанти використовували шкільну освіту для популяризації своєї релігії, оскільки їхні школи створювались при релігійних громадах і виконували пропагандистську функцію. Українці, для здобуття вищої освіти, вчилися в університетах Європи (Сарбонський, Падуанський, Празький, Краківський та ін.).

У 1576 р. розпочав діяльність Острозький культурно-освітнянський гурток за ініціативи волинського магната князя Костянтина Острозького. Упродовж свого існування (1576 – 1636 рр.) заклад називали Острозькою греко-слов'янською школою (інколи колегіумом або академією). Першим ректором академії був письменник-полеміст і культурно-освітній діяч XVI ст. Герасим Смотрицький.

У 1615 р. з'являється Київська братська школа. У 1631 р. Петро Могила (архімандрит Києво-Печерської лаври) заснував Лаврську школу при Києво-Печерській лаврі. У 1632 р. обидві школи об'єдналися в Києво-Могилянську колегію.

Іноземні мандрівники, які відвідували українські землі в XV ст., відзначали високий рівень грамотності населення. Так, Павло Алепський, що відвідав Україну в 1654 р., засвідчив, що в селах всі діти, навіть сироти, навчаються в школах, а письменних людей багато не лише серед чоловіків, але й серед жінок. Жителі сіл добре обізнані з порядком православного богослужіння, вміють співати псалми і релігійні пісні. Українська полемічна література кінця XVI ст. – початку XVII ст. (яку

називають ще «полемічне письменство», «полемічне богослов'я») висвітлювала тези та антитези тогочасної церковної та світської еліти щодо подій, які відбувалися на української-білоруських теренах Речі Посполитої.

Основні теми полемічної літератури кінця XVI ст. – початку XVII ст.: обговорювали питання поділу Церкви 1054 р.; висвітлювали історію Берестейського собору 1596 р., робилися спроби заперечити чи захистити його.

Друкарська справа. За допомогою пожертвувань Івану Федорову вдалося заснувати у Львові власну друкарню (1573). У 1574 р. Іван Федоров видав «Апостол» (перша друкована українська книга) і «Буквар». У 1581 р. надрукував «Острозьку Біблію» – перше повне видання Біблії на церковнослов'янській мові (обсяг 1256 сторінок).

Після смерті першодрукаря книгодрукування продовжили учні та послідовники Івана Федорова. За підрахунками А. Криловського, тільки Львівське братство видало впродовж 1591 – 1722 рр. всіх книг тиражем 160 тис. примірників. З них букварі становили 20 % літератури.

Берестейська унія 1596 р.: причини укладання, зміст угоди та наслідки.

У XVI ст. – XVII ст. українські землі перебували під впливом європейської культури. Так, у першій половині XVI ст. в Європі поширюється антикатолицький рух – Реформація. Прихильники цього руху вимагала обмежити владу церкви, здешевлення релігійних обрядів, використання під час церковної служби національної мови та ін. У кожній державі Реформація мала свої особливості. В українських землях православні підтримали ідею використання національної мови під час літургії, переклади Святого Письма українською (найвідоміше – Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 рр.), діяльність церковних братств.

Для захисту католицької церкви її адепти розпочали Контрреформацію, мета якого – поширення впливу церкви та відстоювання позиції католицизму. Єзуїти (ченці католицького ордена) відкривали на українських землях навчальні заклади (школи та колегії) поширюючи освіту та досягнення європейської науки серед населення, водночас створюючи умови для окатоличення молоді.

Умовою захисту українців від впливу католицизму (пізніше й протестантизму) стало діяльність церковних братств. Діячі братського руху впорядковували церковні справи, відкривали навчальні заклади, виступали за дешеву й загальнодоступну церкву, займалися добродійною діяльністю, відкривали культурно-просвітницькі заклади. Найавторитетнішими були Львівське Успенське, Луцьке Хрестоздвиженське та Київське Богоявленське братства, які отримали право ставропігії (право підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріарху).

Причини Берестейської унії:

– важке становище православної церкви в католицькій державі Речі Посполитій. Занепад православ'я в XVI ст. був викликаний падінням центра православної церкви Константинополя (1453) та зниженням дисципліни та рівня освіченості серед духівництва;

– католики, користуючись кризовим станом православної церкви в Україні та Білорусі, намагалися розширити свій вплив на Схід, об'єднати католиків та православних під керівництвом папського престолу;

– православні єпископи вбачали в унії єдину можливість позбутися залежності від міщанства об'єднаного в братства та досягти фактичної рівності в правах з католиками в межах держави;

– влада Речі Посполитої вважала, що єдина віра – це фактор, який зміцнює державу. Унія в планах польських політиків була засобом полонізації українців та білорусів.

Львівський єпископ Гедеон Балабан у 1590 р. на церковному з'їзді в Белзі ініціював підписання унії. Його підтримали єпископи луцький Кирило Терлецький, турово-пінський Лев Пелчицький, холмський Діонісій Збіруйський. Їх наміри схвалив польський король Сигізмунд III Ваза. До змовників приєдналися єпископи перемишльський Михайло Копистенський та володимирський Іпатій Потій. Згодом приєднався і київський митрополит Михайло Рогоза.

Ідейна боротьба католиків і православних.

Полемічна література (І. Вишенський, С. і П. Зизаній, Х. Філалет, П. Скарга, З. Копистинський, М. Смотрицький)

Починаючи від XV ст. в Україні поширюється раціоналістично-гуманістичний рух. XVI ст. – бурхливий час європейської Реформації та Контрреформації, пошани до освіти та мистецтв, розквіту книгодрукування, запеклих диспутів, становлення Речі Посполитої, формування українського козацтва, а також розколу українського православ'я (утворення Унійної церкви). Під впливом західноєвропейського протестантизму раціоналістична тенденція у XVI ст. зростає, створюючи ідейні передумови для формування світської науки в Україні.

Українська політична, філософська думка цього періоду розвивалась на основі ідеології гуманізму. Класичним її виразом в Україні була діяльність братств, Острозького освітньо-культурного центру (1576 – 1636), а пізніше Києво-Могилянської академії (1632 – 1817). Як засіб протидії колонізації та покатоличення українського народу в кінці XVI століття виникають релігійно-національні організації-братства: Львівське (1585 – 1586), Рогатинське (1589), Київське (1615), Луцьке (1617) та ін.

Розвиток реформаційних, гуманістичних ідей у братських школах і Острозькому центрі пов'язаний із іменами І. Копинського, К. Транквіліона-Ставровецького, Г. Смотрицького, плеяди українських полемістів (І.

Вишенський, М. Смотрицький, Х. Філалет, С. Зизаній, З. Копистенський та ін.). У їх творах обґрунтовувалися позиції українського православ'я, критикувалися догми католицизму та політика Ватикану.

Українські політичні погляди епохи Реформації найперше представлені двома напрямками розвитку політичної думки: гострополемічним напрямом (І. Вишенський, Г. Смотрицький), культурно-освітнім напрямом (Ю. Рогатинець, С. Зизаній).

У XVI ст. в Україні відбувається становлення нового гуманістичного розуміння людини, що обумовлювалося переорієнтацією наукової думки від богопізнання до пізнання людини, визнання її самоцінності. Українські діячі, як західноєвропейські ренесансні мислителі, трактували людину як найвищу цінність, уважали її творцем свого життя. Високо поцінювалися зусилля людини у справі оборони віри та прав українського народу, уважалися гідними похвали ті, хто умів себе і всіх обороняти, оспівувалася військова звитяга захисників своєї землі.

Організації православних священників при церквах і монастирях створювали освітні навчальні заклади, де мали можливість отримувати освіту сироти, жінки, незаможні верстви населення. Братські школи готували фахівців для різних галузей життя держави: педагогів, музикантів, акторів, різьбярів та ін. У зв'язку з діяльністю братств було започатковано новий етап у розвитку українського шкільництва, заснованого на засадах європейського гуманізму. Реформування цих установ перетворило їх на дієвий орган захисту культурних, релігійних, економічних і національних інтересів.

Особливої гостроти після Люблінської унії набули проблеми віри та мови. Однією із найдраматичніших подій періоду, представленого у темі, була ліквідація православної церковної ієрархії внаслідок укладання унії у Бересті.

Для реалізації планів унії було залучено орден єзуїтів. За дорученням керівництва ордену з концепцією церковної унії виступив Петро Скарга (Павенський) (1536 – 1612) – католицький теолог, письменник-полеміст.

Історики характеризують Скаргу як видатного оратора, проповідника своєї епохи, активного борця проти Реформації. Вихідною тезою Скарги було твердження «про відступництво східної церкви через пихатість і надмірну гордість константинопольських патріархів, а також тиранію і перевищення влади візантійських імператорів, які відійшли від римської церкви».

Центральною ідеєю твору «Про єдність церкви Божої...» є укладання унії шляхом повернення «заблудшої» греко-православної церкви у римсько-католицьке лоно. Праця Скарги присвячувалася найвпливовішому православному магнатові Речі Посполитої князю В.-К. Острозькому, вочевидь, задля підштовхування князя до діяльності на користь унії. При написанні праці Скарга використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Широке залучення джерел і безумовний полемічний талант Скарги швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед проунійних кіл. У цій праці Скарга виступив радше як темпераментний

полеміст, ніж тонкий дипломат: подавав історію Східної та Західної церков у чорно-білих тонах, усю провину за церковний розкол 1054 року покладав на прибічників східної церкви, яких закликав підкорятися верховній владі Папи Римського. Друге видання цієї книги вийшло в 1590 році і було адресоване королеві Сигізмунду III, якого Скарга закликав підтримати ідею церковної унії, у т. ч. й за допомогою методів адміністративного тиску та навернення православних до унії.

Книга «Життя святих» (із додаванням життів місцевих святих і блаженних) мала велику популярність, про що свідчить її багаторазове прижиттєве перевидання і десятки видань у подальшому. Починаючи з цієї книги і продовжуючи «Сеймовими промовами», Скарга почав фронтальну атаку на ренесансну модель життя. Він займався активною місіонерською діяльністю на східних рубежах Речі Посполитої. Майже до кінця своєї письменницької діяльності Скарга різко критикував пануючу в Речі Посполитій толерантність, закликав до анулювання акту Варшавської конфедерації (1573), засуджував шляхту, яка вводила у своїх маєтках протестантизм, і присвятив цій проблемі низку брошур, виданих на рубежі XVI–XVII ст. Скарга стверджував, що під прикриттям постанови 1573 року до держави проникають найрадикальніші представники Реформації.

У 1588 році Скарга став придворним проповідником короля Сигізмунда III Вази, який цінував його за видатний дар красномовства. Скарга був прихильником обмеження влади Сейму та розширення владних повноважень короля. У промовах і текстах він таврував вади шляхти. Скарга прагнув припинити шляхетську сваволю й обмежити утиски селян. Він доводив необхідність об'єднання православної та католицької церков. Уважаючи, що релігійний союз усуне відособленість і ворожість між православними і католиками, створить умови для розвитку науки та освіти і зміцнить внутрішню єдність і політичну могутність Речі Посполитої, Скарга став одним із ініціаторів Берестейської церковної унії.

Скарга – прихильник абсолютизму, через що налаштував проти себе впливові шляхетські кола. Не була прихильною до нього частина єпархіального духовенства, звинуваченого ним у прагненні до матеріальних благ і недостатній енергійності у боротьбі з протестантською ерессю. Прибічники були у Скарги у середовищі політиків, що групувалися навколо коронного канцлера Я. Замойського, які інтереси держави ставили вище за інтереси католицької церкви.

Політична діяльність Скарга при королівському дворі з єзуїтами на чолі, призвела до загострення конфлікту між опозицією та королівською владою. У праці «Сеймові промови» Скарга виступав прибічником сильної централізованої держави на чолі з королем із абсолютною владою, супротивником численних привілеїв шляхти, різко критикував її анархізм і розбещеність, класовий егоїзм, засуджував сильне пригноблення селян. За твердженням історика О. Халецького, центральною ідеєю праці «Про єдність

церкви Божої» є укладення унії шляхом навернення «заблудшої» греко-православної церкви у римо-католицьке лоно.

При написанні праці Скарга використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Широке залучення джерел і полемічний талант Скарга швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед прихильників унії. Звинувачення автором православних священників у богохульстві та симонії (придбанні за гроші церковних посад), відповідали реаліям і не могли бути спростовані. Православна сторона, попри спроби дати відповідь виявилася не готовою до дискусії. Бачачи недоліки державного устрою Речі Посполитої, Скарга передбачав можливість її занепаду, втрати незалежності.

Стефан Зизаній (Кукіль-Тустановський) (р. н. невід. – 1600) – церковний, культурно-освітній діяч, проповідник, письменник-полеміст. Мислитель здобув добру освіту, знав церковнослов'янську та грецьку мови. У 1586 році він став членом Львівського братства. У 1588 – 1592 роках Зизаній обіймав посаду ректора Львівської братської школи. Припускають, що мислитель долучався до підготовки видання Львівським братством греко-слов'янської «Граматики». У 1593 році Зизаній переїхав до Вільно, де став ректором братської школи та проповідником у братській церкві. Його проповіді були спрямовані проти релігійних переслідувань протестантів і православних. Зизаній засуджував вищу православну ієрархію, яка підготувала й проголосила Берестейську церковну унію.

Друкарня Віленського братства опублікувала його твори «Катехізис» і «Казанье св. Кирила патріарха Ієрусалимського о антихристі і знаках его...».

У праці «Казанье св. Кирила...» (виданій польською й українською книжною мовами) в дусі реформаційних учень інтерпретовано богословський твір IV століття про прихід Антихриста й друге пришестя Ісуса Христа. Використавши твір кальвініста З. Любберта «De Papa Romano» («Про Римського Папу»), Зизаній називає одинадцять ознак Антихриста й висловлює думку, що таким є очільник Ватикану. Ним висувалися різні ідеї, які будили релігійну свідомість людей, спрямовували їх до духовного відродження.

Основою його творів, пройнятих реформаційними настроями українського народу, стало положення про боротьбу Христа і Антихриста, істини та неправди, заклик повернутись до ранньохристиянських ідеалів та надія на Друге пришестя Ісуса Христа. Мислитель висунув на передній план антитезу «Христос – Антихрист». Христос «пришоль убого, покорно, не славно, и дому свого тут на землі не маючи».

Зизаній активно боровся за свободу совісті, вимагав відокремлення церкви від держави. Мислитель вважав, що лише словом і власним прикладом можна переконувати людей; навіть найменше насилля над совістю неприпустиме. Тому в своїх творах він засуджував насильницьку політику окатоличення населення. Через реформаційні погляди, відображені в «Катехізисі», діяльність Зизанія викликала невдоволення київського

митрополита М. Рогози. У 1596 році Зизанія звинуватили в ересі й відлучили від церкви, заборонили читати прилюдно Святе Письмо, проповідувати й учителювати. У 1596 році король Сигізмунд III розіслав проти нього «баніцію» – оголосив державним злочинцем і наказав ув'язнити. У 1599 році Зизаній повернувся до Вільно, знову проповідував у братському Свято-Троїцькому монастирі. Проте уніати домоглися заборони його проповідницької діяльності й змусили вдруге покинути місто. У 1600 році, коли Зизаній ховався від переслідування на шляху до Волощини, його вбили воїни волоського господаря Михая. Його подвижницька діяльність надихнула відомого вченого і поета П. Беринду на написання віршів «На Стефана-першомученика», де в образі євангельського страсотерпця за віру проглядаються риси Зизанія як самовідданого оборонця православ'я. С. Зизаній обстоював принцип соборності. Він уважав, що віруючі миряни повинні контролювати священників, долучатися до управління церквою й мати право голосу у справах віри.

Мислитель був прихильником активної протидії соціальному, національному й духовному гнобленню українського народу польською королівською владою.

Вітчизняні гуманісти, їхні політичні ідеї (Ю. Дрогобич, С. Оріховський-Роксолан)

Під впливом ідей Відродження та Реформації раціонально-гуманістичні світоглядні горизонти розширилися, що у результаті зумовило появу нових оригінальних ідей у сфері політики». Одним із таких мислителів був Юрій Котермак-Дрогобич (при народженні – Юрій Михайлович Донат-Котермак, до XX століття відомий як Джорджіо да Леополлі (лат. Georgius Drohobicz de Russia) (бл. 1450 – 1494) – український філософ, астроном, астролог, перший український доктор медицини, автор друкованого твору (латиною), професор, ректор Болонського (Італія), професор Краківського університету.

Творчість Котермак-Дрогобича має яскраво виражений гуманістичний характер. Він високо цінував людський розум, вірив у його силу й можливості, у здатність пізнання таємниць світу та його закономірностей, у спроможність людини використовувати результати пізнавальної діяльності на своє благо. Мислитель уважав, що, завдяки розумові як головному критерію істинності, можна легко «осягнути обшири неба незбагнено великі», пізнати «таїни у підмісячній світі й силу могутню зірок». У людському розумі, освіті, активній діяльності людини Котермак-Дрогобич убачав головну рушійну силу історичного розвитку й суспільного поступу. Проблему співвідношення небесного й земного світів розв'язував у душі неоплатонівської ідеї космічної любові, якою, уважав, сповнений Усесвіт. Поряд із християнським Богом у творах Котермак-Дрогобича фігурують інші надприродні сили, які втручаються в перебіг історичних подій і впливають на нього.

У 1483 році у Римі Котермак-Дрогобича видав основну наукову працю «Прогностична оцінка поточного 1483 року» («Iudicium pronosticon Anni MCCCLXXX III»), яка є першою відомою друкованою книгою, написаною українцем. У ній представлені відомості з географії, астрономії, метеорології, філософії, хоча за формою й змістом книга належала до поширених на той час астрономічних календарів чи прогностиків, у яких робили передбачення (прогнози) про земні події, життя в державі, характеризували палітру імператорської чи королівської влади. У цьому випадку Котермак-Дрогобич дає сприятливі прогнози на Апеннінському півострові, для «славного міста Флоренції» та для Венеціанської республіки.

«Прогностик» певною мірою знайомив європейського читача з країнами Східної Європи. У розділі «Про становище Польщі» він підкреслює, що Львів і Дрогобич належать не до Польщі, а до Русі, під якою розуміє «Руське Королівство» – колишні володіння галицько-волинського короля Данила. Така характеристика тодішньої політичної карти Східної Європи свідчить, що за кордоном Дрогобич прагнув представляти саме Русь, під якою розумів насамперед Галичину. Мислитель зазначав, що населенню християнських країн загрожують «великі небезпеки [...] у зв'язку з пригнобленням князями і панами». Дрогобич висловлювався за зміцнення сильної королівської влади, верховенство світської влади над церковною.

Представником українського гуманізму XVI ст. був Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566) – польський релігійний та освітній діяч українського походження доби Відродження, відомий також як Перемишльський канонік, письменник, оратор, публіцист, філософ, історик, полеміст, гуманіст.

У своїх працях Оріховський розкривав розуміння сутності держави, форми управління нею, проблеми політичної влади. Ще в молодості він виступив проти думки про походження держави й влади від Бога проти підпорядкування світської влади духовній, виступав за невтручання церкви в державні справи. Тим самим Оріховський робить вагомий крок до визволення політичної науки від теології. Верховним суб'єктом влади в державі повинен бути король, який виступає інтегратором законодавчої судової влади, церковна влада повинна вирішувати лише свої теологічні питання. Оріховський висловлював ідею «європейського дому» – згуртування європейських народів для подолання турецької експансії.

Праця «Про турецьку загрозу» багаторазово перевидавалася в європейських країнах і порушувала питання створення коаліції європейських держав для стримування турецької експансії. Мислитель називає два найбільші блага, що забезпечують могутність держави. Одне – щастя, яке дається божественною долею, інше – розсудливість, яка дарується природою. Розсудливість вимагає відповідної організації суспільства, за якої, завдяки чіткому розподілу обов'язків між різними станами, забезпечується гармонія в суспільстві.

Заслугою Оріховського було й те, що він чи не одним із перших у тодішній Європі, спираючись на досягнення античної думки, приступив до розробки ідеї природного права («Про природне право»). Справедливість мислитель розглядає як душу держави; вона полягає в тому, щоб кожному віддано те, що йому належить, насамперед, спокій і свободу.

В основі функціонування християнської держави повинно лежати дотримання права. Першоосновою права Оріховський розглядає мораль, без якої право не може існувати. Це можна простежити й у праці «Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу». Оріховський був одним із перших теоретиків освіченої монархії у Європі, прагнув бачити в особі короля «філософа на троні». У працях ученого йдеться про ті вимоги, яким повинна відповідати особа короля: прагнення до правди та справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою. Головне завдання короля – захист Вітчизни, тому більшість часу він повинен проводити не в столиці, а разом із військом на кордонах держави. Здобути прихильність підданих король може завдяки справедливому ставленню до них і піклуванню про державну власність.

Працю написано у формі звернення підданого до правителя. Вона складається з двох книг («Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу» та «Промова на похоронах Сигізмунда Ягелона»). У першій йдеться про вимоги, яким повинна відповідати особа короля. Це – прагнення до правди та справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою. Король повинен обирати собі в спільники найкращих із громадян, а за допомоги їхнього авторитету й порад оберігати державу в мирний і воєнний час. Добирати цих найкращих треба з мужів знатних і народжених славними батьками, оскільки вони відповідальні за честь свого роду та певний авторитет. Водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу й доблесть.

У другій книзі подано низку конкретних порад щодо тих дій, які забезпечуватимуть міцність держави та добробут підданих. Король повинен дбати про власний авторитет, переконувати підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий за них. «Найсправедливіше, – радив Оріховський королю, – щоб ти перебував у межах свого обов'язку»; «...король вибирається задля держави, а не держава задля короля існує...»; «закон же, коли він є душею і розумом держави, є тому далеко кращим за непевну державу та більшим за короля»; «...король є вустами, очима й вухами закону».

Стосовно проблеми співвідношення церкви й держави мислитель виявив непослідовність: спочатку активно захищав Реформацію в Польщі, доводив, що верховним суб'єктом влади в державі мусить бути король, церква ж повинна опікуватися лише духовними питаннями. Пізніше він визнавав за церквою право долучатися до управління державою, а наприкінці свого життя мислитель уже захищав зверхність церковної (папської) влади над світською. Такий поворот Оріховського до теократичних традицій викликаний особистою

трагедією: він за короткий час утратив дружину та п'ятьох дітей. Такий страшний удар мислитель сприйняв за кару Божу за нешанобливе ставлення до Папи Римського.

Оріховський розрізняв чотири форми державного правління: монархія – устрій, де править одна людина; олігархія – влада групи могутніх громадян; демократія – правлять усі, а політія – приклад ідеального державного організму. Це фактично форма змішаного правління. Саме політія найбільше приваблювала Оріховського. На його думку, сильна, освічена, гуманна монархія повинна бути обмежена законами, впливом радників, моральними принципами та милосердям правителя.

На завершальному етапі життя Оріховський майже відійшов від попередніх своїх поглядів і практично підтримав тезу, яка була популярною в дореформаторські часи – «усяка влада є від Бога». Втім, він постає як великий гуманіст, мислитель європейського масштабу, ідеї та думки якого актуальні й нині, виступають дороговказом у сучасних державницьких прагненнях українців.

Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській академії. Ідеї української державності в фундаторів цього навчального закладу: П. Могили, І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського

У 1632 р. київські Ларська і Братська школи об'єдналися в єдину, отримавши при цьому назву Києво-братської колегії. Очолив її Петро Могила, якого нарекли «старшим братом». Він був високоосвіченою людиною, визначним просвітителем і гуманістом. В Колегії вивчались слов'янська, грецька, латинська, польська й українська мови, піїтика, риторика, філософія, математика (арифметика й геометрія), астрономія, музика, богослів'я.

Сучасні дослідники відзначають, що роком започаткування вищої освіти на Україні слід вважати саме 1615 р. – рік виникнення Київської братської школи – родоначальниці Києво-Могилянської академії. У 1694 р. царський уряд надав колегії підтвердження прав самоврядування, а 26 вересня 1701 р. Петро I у своїй грамоті підтвердив за Києво-Могилянською академією статус вищого навчального закладу.

Серед видатних діячів академії другої половини XVII ст. необхідно назвати Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Іоанікія Галятовського, Феодосія Сафоновича, Дмитрія Туптала, Андрія Радивиловського, Стефана Яворського, які висловлювали свої думки з приводу удосконалення державного устрою, розмежування політичних сил в Україні тощо.

Інокентій Гізель у праці «Мир з богом людині» (1669) змалював тогочасне українське суспільство. В ній він виклав свої власні етичні й моральні погляди, які були пройняті гуманізмом. У 1690 р. книга була заборонена синодом. Важливе місце у формуванні суспільно-політичної думки на Україні належало Лазару Барановичу, який виступав за єдність слов'ян і

доводив, що причин для ворожнечі між ними немає, а об'єднавши свої зусилля, вони зможуть допомогти і іншим народам.

У працях Іоанікія Галятовського засуджувались національний і релігійний гніт. Однак, він так і не піднявся до розуміння необхідності зміни соціального устрою.

Серед відомих істориків того часу необхідно назвати Феодосія Сафоновича, Григорія Граб'янку, Самійла Величка, Петра Симоновського, Василя Рубана та ін.

В історії Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. основоположну роль відіграв Феофан Прокопович. Його творами зачитувались в усіх східнослов'янських країнах. Ф. Прокопович найхарактернішою рисою історичної науки вважав патріотичну спрямованість. Якщо в першій половині XVIII ст. Києво-Могилянська академія була на піднесенні, то складним і неоднозначним було її становище в другій половині XVIII ст. Особливо вороже відносилася до цього відомого у всьому світі навчального закладу російська імператриця Катерина II. Згідно з її наказом, академія підлягала частковій секуляризації. На межі XIX ст. Києво-Могилянська академія була настільки німічною, що її 1817 р. закрили. Правда, 1819 р. її знову відкрили, але як духовний навчальний заклад для підготовки виключно церковнослужителів. Кращі традиції вищої школи України сприйняв відкритий у 1834 р. Київський університет.

Отже, на зміну бурхливому розквіту Київської Русі з її величезними досягненнями в усіх галузях суспільного життя приходить складний і тяжкий період розпаду й занепаду, тривалого іноземного поневолення. Період з середини XIV століття до Люблінської унії (1569) в історії України був досить рідкісним феноменом – періодом литовсько-білорусько-українського співжиття. Галицько-Волинське князівство з другої половини XIII ст. стало королівством, головним законним спадкоємцем Київської династії та продовжувачем політичних і культурних традицій.

У тогочасній Західній Європі паралельно з посиленням королівської влади відбувався процес формування станової монархії, яка забезпечувала юридичне підтвердження прав і ролі у державі феодалів і (певною мірою) міщан. Документи цього періоду стосуються переважно правового регулювання відносин між політичними елітами й громадянами. На сторінках літописів фіксувалися найперше відомості про запеклу боротьбу князів із боярами, котрі робили опору на різних князів. Успіх або невдачі окремих князів у міжусобній боротьбі значною мірою визначався співвідношенням сил регіональних князівсько-боярських коаліцій.

Загалом політична думка розвивалася в руслі гуманістичної традиції, яку простежено в працях Ю. Дрогобича та С. Оріховського. У політичній думці переважали ідеї обґрунтування сильної князівської, а пізніше – королівської, влади, визнання зверхності світської влади над церковною. У працях мислителів цього періоду визначено мету держави – збереження набожності,

добробуту та свободи громадян. Політичні здобутки й ідеї мислителів періоду XIII–XV ст. відіграли важливу роль для подальшого розвитку політичної думки в умовах панування на Україні польських і литовських феодалів. Але водночас за цих умов простежено значне загальмування розвитку української політичної думки.

ТЕМА 4. РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

Наприкінці XV – на початку XVI ст. за дніпровськими порогами виникає запорізьке козацтво. Воно утворилося у ході постійної боротьби українського народу проти Речі Посполитої та турецько-татарської агресії.

Тяжко жилося українцям під панами та їх мандаторами (службовець поміщицького або державного маєтку, що виконував адміністративні та поліцейські функції), які над ними знущались і тому багато українців покидали свої села, йшли в ліси та степи, де не мали над ними влади пани і там організовувались у ватаги. Що в кінці прийняли назву козаки. Їх завзяттям було жити на волі і боротися з усіма ворогами України. Слово «козак» турецького походження і перекладається як вправний мисливець. Тоді Україна перебувала під польським пануванням і мало хто звертав увагу на козацьке об'єднання, де зростала бойова сила, з якою потрібно рахуватися.

З самого початку козацьке об'єднання було не великим чисельністю, блукали по степах і лісах, жили з того, що ловили рибу в озерах і ріках, полювали диких звірів у лісах. З часом поодинокі групи порозумілися між собою і оселилися серед Дніпра на острові Хортиця. Тут було безпечно жити і легше боронитися, якби хтось нападав. На острові будували хати з дерева та глини, накривали очеретом або шкірами диких звірів. До них постійно прибували нові люди, що тікали від панів і з часом козаків було багато.

Козаки були побожні. Тому збудували церкву Св. Покрови Матері Божої і мали в ній гарний образ Пречистої Діви, перед яким молилися навколішки. Козаків називали Запорожцями, тому що жили за порогами Дніпра. До козаків на Січі прибували також учені і ремісники з різних причин, що були дуже потрібні в козацьких таборах.

Суспільний устрій Запорізької Січі

Запорізька Січ була військово-адміністративним об'єднанням, яке К. Маркс назвав «християнською козацькою республікою». Найвищим органом влади Запорізької Січі була січова рада, яка обирала на рік уряд Січі – військову старшину. На козацькій раді мали бути присутні всі козаки, на ній всі були рівні, мали однакові права, по одному голосу, право висувати пропозиції. Рішення приймалися більшістю голосів, після його прийняття воно було обов'язковим для всіх. Запорізька Січ мала свої збройні сили – Запорізьке військо. Якщо козацьке військо відправлялося в похід, то його очолював наказний отаман. На Січі були полковники «похідні» та «до паланок». Похідному полковнику призначались осавул та писар. Останніх вважали похідними старшинами. Що стосується паланок, то для їх керування щорічно обирався полковник, а також осавул, писар, хорунжий, підосавул та підписар. Цивільну, військову та духовну владу на Січі очолював кошовий отаман. Влада

його була необмеженою. В його обов'язки входило вступати в дипломатичні стосунки з іноземними державами, затверджувати обраних або призначати козаків на посади, розподіл паланок (земель) між куренями. Символом влади кошового отамана була булава, яку він тримав у руці під час урочистих заходів та під час боїв. Суд на Січі виконував військовий суддя, який мешкав і харчувався у своєму курені. Його символами влади була січова печатка та тростина. Січову канцелярію очолював військовий писар, якого слід вважати начальником всієї військової старшини.

За підрахунками сучасних дослідників, у XVIII ст. військова канцелярія Січі налічувала 48 чоловік. В обов'язки військового осавула входила організація і ведення прикордонної служби Запоріжжя, охорона зимівників та шляхів на Січ по Дніпру і на суші. Він проводив слідство та виконання судових вироків. Артилерійську та фортифікаційну справу на Січі очолював військовий обозний. Його помічником був пушкар. Необмежену владу над козаками свого куреня мав курінний отаман. Без його дозволу ніхто не мав права відмикати курінну скарбницю, де зберігались кошти куреня та особисті речі козаків. Курінний отаман мав свій значок, тобто невеликий прапор, який ніс курінний хорунжий. Курінного отамана обирала курінна рада. До речі, хто не був раніше на посаді курінного отамана, не міг бути обраним на посаду кошового.

Політико-державна діяльність П. Конашевича-Сагайдачного

Надзвичайне значення в початковій козацькій організації мала діяльність Сагайдачного (1620 – 1622) – запорозького полководця і політичного діяча, православного шляхтича гербу Побуг, гетьмана реєстрового козацтва. Він був організатором успішних походів запорозьких козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства. Меценат православних братств та опікун братських шкіл. Військовій справі він навчався на Запоріжжі і там набрався таких «прикмет», за які його славили навіть поляки: в боротьбі не шанував життя, сам шукав небезпеки, в бій завжди йшов першим, в таборі був суворим, мало спав і зовсім не пив. Коли став гетьманом, для козаків настала нова епоха розвитку. Козаки під його керівництвом припиняють передчасну опозицію проти Польщі і спрямовують свої сили проти татар та турків.

За правління Сагайдачного надзвичайного розвитку набув козацький флот на Чорному морі. Новий український флот початком сягає середини XVI ст., коли перші козацькі човни з'явилися на першому «Українському» морі, але могутній розвиток і великі успіхи нашої морської сили припадають на час Сагайдачного. Козацькі чайки, якщо їх порівняти зі звичайними військовими кораблями, – були мініатюрних розмірів, довжиною не доходили до 20 метрів, могли вмістити 50-70 людей, також 4-6 гармат, всі, хто були на човні, мали рушницю та шаблі.

Сагайдачний тримав військо у суворому послузі і карав смертю за провини, можливо від нього пішов звичай, що в поході не можна вживати горілку – під карою смерті. Турки не могли надивуватися хоробрістю козаків, а їх літописці кажуть, що «не знайти на цілім світі людей сміливіших, які менше боялися б смерті, - люди обізнані з морським ділом, оповідають, що ця голота своєю відвагою у морських битвах страшніша від усякого ворога».

Не гіршою була козацька сила й на суші. Військо ділилося на полки, що мали до 40.000 людей, на чолі з полковника, гетьман мав свій полк; в турецькому поході 1621 року було 11 полків. Кожен полк мав хоругву (*старовинний бойовий прапор*), довбиша (*Військовий довбиш (кошовий довбиш) – військовий службовець у Запорізькій Січі (XVI – XVIII ст.)*), що відав військовими литаврами, за допомогою яких скликав запорожців на загальні козацькі ради (1 січня нового року, на 2-3-й день Великодня, на 1 жовтня – храмове свято Покрови Пресвятої Богородиці на Січі), а також перед військовими походами або під час прибуття на Січ офіційних осіб. Військовий довбиш здійснював також інші важливі функції, зокрема поліційні – роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків.

Державницькі концепції Богдана Хмельницького

Нову епоху в нашій армії (1648 – 1657) сформував Богдан Хмельницький. Протягом століть український народ не мав своєї державності, проте ідея держави, соборності ніколи не покидала його. Найкращі представники нації обґрунтували національну ідею, яка знайшла своє відображення в цілому ряді програмних документів. Можливо, що одна з перших спроб вибороти право жити державним життям припадає на період народно-визвольної війни 1648 – 1654 рр., коли під час підписання Зборівської угоди між Богданом Хмельницьким і Річчю Посполитою у 1649 р., українська старшина висунула «17 статей». Згідно з даною угодою, територія Київщини, Брацлавщини та Чернігівщини вважалася такою, що підпорядковувалася виключно українському гетьманові. Дія польських законів на цій території припинялася.

Серед основних вимог козаків слід назвати скасування унії, підпорядкування київського митрополита константинопольському патріархові, заборона заснування єзуїтських колегій в Києві та інших містах української території тощо. Іншими словами, у складі великої Речі Посполитої сформувалася мініатюрна копія нової держави України, із своїми установами, законами, відповідними суспільно-правовими нормами життя. Однак, необхідно погодитися з твердженням Ореста Левицького, що «умови Зборівської угоди свідчать, що в цей час Хмельницький ще туманно уявляв своє історичне покликання й не передбачав наслідків того руху, який очолив... Гетьманові слід було використати до кінця здобутки щасливих перемог, захопити в полон короля, піти в глибину Польщі, зруйнувати її

аристократичний лад, такий ненависний українцям, а вже тоді висунути перед поляками свої умови миру, які б забезпечували остаточне політичне визволення українських земель...».

Не втрачала Україна свого статусу і згідно з «березневими статтями» 1654 р., які підписали Б. Хмельницький і російський цар Олексій Михайлович. Вона зберігала всі свої колишні порядки і самоврядування під владою гетьмана і козацької старшини, яких вибирали вільними голосами, а гетьман мав право приймати послів і встановлювати дипломатичні відносини з іноземними державами. Тобто договір 1654 р. України з Росією, був угодою двох рівноправних держав, жодна з яких не повинна була втручатися у внутрішні справи одної. Росія ж почала порушувати умови договору відразу після підписання «березневих статей» і це добре усвідомлював Хмельницький, однак, за словами Михайла Грушевського, «під Польщу вертатись він ніяк не хотів».

Важливим ідеологічним підґрунтям початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького було розуміння історичного походження українського народу. Так, в одному з універсалів гетьмана висловлюється думка, що поляки пішли від савроматів і русів. Українці та поляки, як бачимо, трактуються як народи спільного кореня, тому між ними має настати мир. Вже з перших своїх документів Б. Хмельницький постає як талановитий державний стратег і тактик. Він не просто розпочинає національно-визвольну війну, але й чітко усвідомлює її суть і завдання. Б. Хмельницький сформував й українську національну геополітику. На той час терміни «Мала Русь», «Україна» були ширшими, ніж поняття «Козацька держава».

Отже, проаналізовані суспільно-політичні джерела представляють систему політичних позицій і державного мислення Б. Хмельницького. Вони незаперечно доводять, що гетьман був творцем Козацької держави зі статусом автономії під протекторатом іншої держави. Творена Б. Хмельницьким державна структура значною мірою спиралася на правовий статут Речі Посполитої та козацьке звичаєве право. Гетьман у ряді підписаних ним договорів дбав про забезпечення прав світської гілки влади, тобто козаків, та церковної – духовенства, передусім православного. Він захищав також інтереси української шляхти, всього українського народу. Саме захист цих прав і вольностей став причиною очолюваної ним національно-визвольної війни.

Загалом же протягом усієї своєї політичної діяльності Б. Хмельницький вів активну міжнародну політику, в основі якої лежала орієнтаційна ідея. Тобто, український гетьман прагнув знайти для Козацької держави надійного і сильного союзника, орієнтація на якого забезпечувала б Україні безпеку її кордонів та збереження прав і вольностей. Слід погодитися з думкою В. Шевчука про те, що у стосунках із сусідами Б. Хмельницький розрізняє такі види: підданство, дружбу і ворожнечу чи супротивенство. Поняття «підданство» в нього аж ніяк не означає державну залежність, а тільки спосіб входження у дружні стосунки з монархами – польським королем, турецьким

султаном, московським царем, польським королем. Цей статус має характер протекторату монарха над державою нижчого ступеня, рівня князівства, який встановлюється на основі певних домовленостей. Державу саме такого рівня Б. Хмельницький і будував. З другого боку, державні стосунки з однакового з Козацькою державою рівня – з Кримським ханством, Семигородом, Молдавією, Валахією, Бранденбургом – мають інший характер, який визначається поняттям «дружба» чи «братерство», бо до союзу входять держави не різного, а однакового статусу. Саме на цій, досить чітко визначеній основі Б. Хмельницький і формував свої стосунки з іншими народами й державними утвореннями; політика його при цьому була багатовекторна.

Отже, у державницькій концепції Б. Хмельницького не ставився постулат незалежної України при її повному суверенітеті. Гетьман творив автономну Козацьку державу. Можна говорити, що прагнення створити незалежну Козацьку державу виявлялося в політичній позиції гетьмана, але не стало визначальним.

Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович)

Стефан Яворський (світське ім'я Симеон) (1658 – 1722) – український церковний діяч, письменник-полеміст, проповідник, митрополит Рязанський і Муромський, місцеблюститель патріаршого престолу.

У своїх філософських творах Яворський стримано виступав проти підпорядкування церкви світській владі. Як провідний на той час теолог, Яворський захищав інтереси православної церкви, її авторитет у духовному житті суспільства, виступав проти намагань підпорядкувати церковні справи адміністративній владі. З цією метою митрополит підтримував поширену в Україні думку про рівноправність світської та церковної влади. Мислитель запевняв, що обов'язком світської влади є захищати церковні закони, а не встановлювати їх. Це продовжувало візантійські традиції, які намагалися зберегти автономію церкви, налагодити її співпрацю з державою.

Переїхавши до Москви (1700), митрополит послідовно та наполегливо продовжував відстоювати думку про необхідність рівноправної співпраці церкви з державою задля загального добра. Позиція Яворського щодо ролі церкви в російській державі не завадила йому відстоювати міцну централізовану царську владу. Свої погляди щодо цього він виклав у змальованій своєрідній піраміді політичної влади в тогочасній Росії: на вершині піраміди стояв імператор, нижче – князі та бояри, ще нижче – генерали та вищі офіцери, під ними – купецтво, духовні чини і найнижче – усі посполиті, простий народ.

Таким чином, Яворський накреслив логічну схему станової держави, де на двох верхніх щаблях – опора монарха (царські вельможі та вищі військові чини); освячувала таку структуру духовна знать і найнижчу сходину посідали

найбідніші люди. Як духовний пастир, Яворський у праці «Камінь віри» закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Він засуджує будь-які відхилення від православної догми: «Але оскільки такі єретики є, над те скажу: вони більшу злобу творять від розбійників, бо душу вбивають та й віру, яка є коренем усіляких благ, розорюють, а в царстві творять усенародний бунт» («Камінь віри»).

Суспільно-політичні погляди Яворського відображають кризу церковно-феодалної ідеології часів петровських перетворень. Як охоронець держави, у своїх проповідях він закликав «людей простонародних до смирення та послуху владі». Яворський підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, створення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Водночас він домагався невтручання держави у справи церкви, намагався піднести авторитет церкви, зміцнити її вплив на суспільне життя. Захищаючи інтереси церкви, Яворський обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів світської влади щодо обмеження церковного впливу в суспільному житті, підпорядкування церковних справ світській владі.

Наприкінці життя він відмовився від світського життя й зосередився на етико-гуманістичній проблематиці, що було своєрідним протестом проти підпорядкування в Росії церкви державі. Яворський обстоював позицію, що і світська, і духовна влада повинні діяти, мов дві руки. Він прагне провести думку про відносну самостійність церкви та держави, які повинні мати свої сфери впливу і діяльності. Проте, в принципі, й він визнавав, що церква повинна підпорядковуватись світській владі, – «владі від Бога даній».

Ще більш рішуче обстоював імперський проект українських мислителів, церковний діяч і письменник Феофан Прокопович (1681 – 1736), зокрема у працях «Слово про владу і честь царську», «Духовний регламент», «Розшук історичний», «Правда волі монаршої» та ін. Після переїзду за викликом Петра I до Петербурга, Прокопович став провідним ідеологом царських планів, спрямованих на секуляризацію та централізацію суспільства.

Значну увагу мислителів приділив розробці теорії держави й права. Розглядаючи учення західноєвропейських теоретиків (Т. Гоббса, Г. Гроція) і критично оцінюючи їхній науковий доробок, учений відстоював теорію природного права й ідею суспільного договору. Мислителів не погоджується з Гоббсом у тому, що людина від природи зла й людське суспільство постійно перебуває у стані «війни всіх проти всіх». На його думку, найважливіший природний дар індивіда – совість, яка змушує творити добро. Зло, зовнішні супостати, внутрішні лиходії, здоровий природний глузд людей і замисел Бога змусили їх згуртуватися, створити державу та через договір передати владу монархові. Дотримуючись цих засад, Прокопович формулює теорію освіченого абсолютизму. Її основний принцип: «1. Народ повинен без заперечень і нарікань виконувати все, що повелів самодержець...2. Народ не може судити про справи свого володаря, інакше він мав би право спільного правління, від якого повністю відмовився і передав своєму володареві...3. Тим більше народ

не може наказувати щось своєму монархові, бо як же наказувати тому, кому віддав свою волю?» («Правда волі монаршої»).

Отже, головне завдання держави – охороняти природні права людини, гарантувати її свободи та вольності. Найперший обов'язок громадян – покійрно підпорядковуватись монархові й виконувати закони. Політичним ідеалом мислителя була абсолютна спадкоємна монархія на чолі з освіченим правителем, «філософом на троні» – самодержцем, якому підпорядковуються усі, в тому числі й церква. Прокопович пов'язує найкраще забезпечення народної користі зі сильною державою, а силу держави вбачає в єдності й неподільності. Природна рівність людей не означала для мислителя їхню соціальну рівність. За теорією освіченого абсолютизму, монарх – верховний носій державної влади – вивищувався над законом задля «загальнонародної користі». Соціальні біди суспільства (жебракство, аморальність, злочинство), переконує Прокопович, можна усунути шляхом подолання неучтва й активного впровадження освіти, що, як і загальний розвиток продуктивних сил і зміцнення держави загалом, може забезпечити освічений володар.

Політичні ідеї українських гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик)

Іван Мазепа (1639 – 1709) – український військовий, політичний і державний діяч, гетьман Війська Запорозького, очільник козацької держави на Лівобережній (1687 – 1704) і всій Наддніпрянській Україні (1704 – 1709). Він був вихідцем із знатного шляхетського роду на Білоцерківщині. Його батько, Степан Мазепа, брав участь в укладанні Гадяцької угоди; мати – Марина-Магдалина Мокієвська – після смерті чоловіка вела активну громадську і церковну діяльність, стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря і до смерті (1707) була дорадницею сина.

Політичні прагнення Мазепа увиразнилися у «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Москвою 1708 року» та «Маніфесті до українського народу». Свідченням достатньо виразної підтримки Мазепою ідеї самостійності України є його, складена ще у 70-х роках XVII ст. «Дума». Молодий Мазепа вже тоді розуміє, що нездатність нації досягти балансу інтересів різних верств і груп, суттєві розбіжності в поглядах та політичній орієнтації правлячої еліти тягнуть за собою руїну України «През незгоду всі пропали, Самі себе звоювали», – твердить він і називає причини цієї незгоди: порушення морального кодексу християнина українцями, як народом, так і його правителями, та нерозвиненість їх політичної свідомості. Прагнучи порядку («покою»), вони водночас забувають, що є «братами», не дотримуються заповіді любові та толерантності («згоди») та ще й не усвідомлюють, що «не всім дано всеє знати і річами керувати». Такий стан свідомості – наслідок недоліків національної освіти й виховання.

Ставши гетьманом Війська Запорозького в 1687 році, Мазепа шукає способів реалізувати свою політичну програму. Недаремно сама «Дума» дійшла до нас тільки тому, що через тридцять років після написання була послана В. Кочубеєм цареві Петру I як доказ «зради» Мазепи. Підтвердженням життєвості цієї програми для гетьмана є політичні рішення Мазепи, його універсали, листи, таємні угоди.

Благородну справу Івана Мазепи продовжив найперший мазепинець Пилип Орлик (1672 – 1742) – політичний мислитель, державний діяч, гетьман Війська Запорозького в еміграції (1710 – 1742). Орлик здобув освіту у Києво-Могилянській колегії. З 1702 року – генеральний писар. Брав участь у таємній дипломатичній діяльності Мазепи, виконував спеціальні доручення гетьмана. У 1709 році разом із іншими послідовниками Мазепи емігрував до Молдавії. 05.04.1710 р. на козацькій раді під Бендерами обраний гетьманом. Рада також прийняла «Пакти й конституції законів і вольностей Запорозького Війська...», які увійшли до історії як Конституція Пилипа Орлика, або Бендерська. 23.01.1711 р. уклав договір про союз із Кримським ханством, а у грудні 1711 і березні 1712 року – договори з Оттоманською Портою. У 1714 – разом із частиною старшин виїхав до Швеції. У 1720 виїхав до Оттоманської Порти, де перебував у Салоніках (1722 – 1734). Пізніше перебував здебільшого на територіях сучасних Молдавії та Румунії. Він робив все від нього залежне, щоб справа незалежної України знаходилася в центрі уваги європейських держав.

Пилип Орлик залишив після себе кілька книг: «Алکید Російський», «Гіппомен Сар'мацький», «Вивід прав України». Однак достатньо однієї його Конституції, щоб ім'я Пилипа Орлика навіки ввійшло до української історії. У конституції впроваджується двопалатний парламент, який нині діє у більшості країн світу. Конституція вперше запропонувала розподіл влади на окремі гілки. Законодавча влада – Генеральна Рада, до якої мали входити генеральна та полкова старшина, представники козацьких полків (генеральні радники) і Запорозької Січі. Генеральна Рада мала скликатися тричі на рік – на Різдво, Великдень та Покрову. Впродовж часу «між сесіями» повноваження Генеральної Ради виконували гетьман і Рада генеральної старшини – вища виконавча влада. Суд за Конституцією мав бути незалежний.

Правові відносини народу з монархом-сувереном, на думку Орлика, бувають двох типів, що відповідають двом типам формування держави на певній території. Перший – «підданство» – виникає при завоюванні. Такий тип державотворення він оцінює як такий, що суперечить природному праву та накладається на народ як Боже покарання. Повстання народу проти такого типу правовідносин Орлик вважає справедливим. Другий тип – «протекція» – виникає при добровільному входженні народу під владу монарха. При цьому укладається договір сюзерена із станами про обов'язки сторін. Цьому типу правовідносин відповідає ідея про «вільний народ» – населення певної території, що має права на самоврядування, договірні відносини з монархом та

самовизначення в сенсі зміни монарха при невиконанні останнім своїх зобов'язань. Із одного боку, такі статус і права народ отримує після свого першого договору з монархом. Із іншого боку, вони є частиною природного (божественного) права народу, що не підлягає відчуженню.

Політичні ідеї у козацьких літописах (С. Величка, Г. Граб'янки)

За трьома літописами – Самовидця і Величка та Граб'янки – закріпилася назва «козацькі літописи». Така назва – досить умовна, бо кожен із творів є складною, багатоплановою композицією, в якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій – битв, повстань, змов тощо, окремі документи, тлумачення тих чи інших періодів життя України – і яка надто далека від традиційної літописної форми. Проаналізуємо два козацькі літописи, які містять ідеї, значимі у контексті історії політичної думки – С. Величка та Г. Граб'янки.

«Літопис С. Величка»

Незважаючи на занепад попереднього способу життя, а може і як відповідь на такі процеси, відбувається ідеалізація козацтва. І якщо в другій половині XVII ст. майже кожен автор (за визначенням українського дослідника А. Макарова) пропонує бачити в козакові «святу людину, ченця, що вийшов за монастирські мури, аби оружною рукою утвердити в житті правду Христову», то у XVIII ст. такий підхід властивий лише тим авторам, які традиційно розглядають козацтво як єдиний рицарський стан, своєрідну «нову шляхту» чи «українських дворян». Для інших козаки – лише люди військові, а значить сильні, безжальні до ворогів, мужні, спрагли подвигів і слави і, звичайно, «вірні слуги його імператорської величності». Очевидно, творці козацьких літописів настільки, наскільки дозволяли обставини, представляли перший напрям політичних ідей. Чи не виразніше такий підхід представлений Самійлом Величком (1670 – після 1728), автором історико-літературного твору «Літопис С. Величка», написаного у 1720-х роках, – найбільшого українського історико-літературного твору XVIII століття.

При написанні Літопису Величко використав значну кількість опублікованих і рукописних документів, літературних джерел. У листах запорожців до українських гетьманів, більшість із яких (листів) дослідники вважають не автентичними, Величко критикує політику гетьманів і викладає практично власну концепцію української держави, основою якої є «шляхетський козацький стан», а ідеальним устроєм – устрій Запорізької Січі. Він рішуче критикує політичну незрілість гетьманів: «Очевидно, диявол, що завжди шукає людської погибелі, навів нам вас, таких гетьманів, як куколю по пшениці, що через свої привати й інтереси, принаймні, не вболіваєте про

крайній занепад нашої Вітчизни», – зазначає Величко устами запорожців в одному із таких листів.

Водночас він розуміє неможливість відновлення давніх звичаїв і як за прийнятний варіант політичного ладу вважає станово-представницьку монархію, з очевидним обмеження влади монарха. Відносини монарха з підданими, об'єднаними у стани, є договірними. Такі договори укладаються при обранні монарха, містять права й обов'язки сторін, затверджуються взаємною присягою. Порушення таких договірних відносин монархом звільняє підданих від присяги і дає їм право на різні форми спротиву, включно з переходом – особистим або, за рішенням станів (насамперед дворянства) певної території, колективним разом із територією – у протекцію до іншого монарха.

Свої погляди щодо обмеження гетьманської влади на користь козацьких представницьких органів Величко непрямо виразив через включення до Літопису видатної пам'ятки української політичної думки – анонімного вірша кінця XVII століття «Ей, Іване, поповичу-гетьмане».

Найбільшою загрозою існуванню Війська Запорозького літописець вважає громадянську війну, що спричиняється негативними рисами у ментальності українців – честолюбством, користолюбством, невіглаством і простодушністю, схильністю до розбрату тощо, які автор засуджує; а також орієнтаціями населення на різних монархів.

Величко приділяє значну увагу темам патріотизму, національного та релігійного відступництва. У Літописі розділяється божественне та природне (або натуральне) право, обстоюється невід'ємність прав людини, наданих Богом (природних) і натуральних (що випливають із природи живої істоти) прав. Земні закони мають відповідати природному праву. Саме з точки зору прагнення козацтва відновити порушені польським народом природні права людини. Літопис розглядає Визвольну війну середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького.

Літопис приділяє значну увагу місцю Запорозької Січі в українському політичному процесі. У ньому найповніше розкрита політична ідеологія Запорозької Січі (радше як ідеал). Січ виступає як самостійний політичний організм, що разом із Військом Запорозьким підпорядковується гетьману, зберігаючи, проте, повну автономію. Гетьман, як керівник цих двох автономних утворень, має обов'язково виконувати політичну волю Запорозької Січі, виразниками якої є запорозька рада та кошовий отаман. Рішення Запорозької Січі є авторитетнішими, ніж Війська Запорозького, бо вона є давнішим утворенням, що поклало початок городовому козацтву. Запорозька Січ, у випадку незадоволення гетьманом її потреб або у випадку незгоди з його політикою, може визнати над собою владу іншого гетьмана або обрати власного, не пов'язаного з Військом Запорозьким. Для Запорозької Січі гетьман виступає як посередник у її відносинах із монархом.

До певної міри іншу позицію займає автор іншого літопису Граб'янка Григорій Іванович (поч. 1670-х рр. – 1738 р.) – полковник Гадяцького полку, автор одного з відомих козацьких літописів – «Літопису Граб'янки». Ані місце, ані точна дата народження Григорія Граб'янки невідомі – так само, як і факти його біографії, що стосуються раннього періоду його життя. Відомості про нього з'являються на початку 1680-х рр., коли він вчився в Києво-Могилянській колегії, опановував польську, латинську і німецьку мови. Пізніше служив у Гадяцькому полку – пройшов шлях від рядового козака до полковника.

«Літопис Г. Граб'янки»

Літописець оцінює події другої половини XVII ст. з точки зору козацької старшини. За його концепцією історії України «хто б з попущення не завойовував Русь, які б монархи не владарювали, завжди в Малій Русі старшина була своя. Ніхто ще силою не насилав своїх старшин». Водночас автор літопису підтримує ідею монархії. Монарха розглядає як намісника Бога на землі. У поглядах на роль монарха у державі автору притаманний антропологізм. З іншого боку, Граб'янка визнає невідчужуваність і безумовну цінність прав (власне, станових прав) підданих. На його погляд, успішність державного будівництва залежить від справедливості, правових основ відносин монарха з підданими.

Іншим суб'єктом у відносинах із монархом виступають «землі» – територіальні міжстанові корпорації. «Земля» зберігає незмінними свої права, навіть у випадку завоювання. У випадку порушення монархом прав «земель», останні можуть виявляти різні форми протесту, зокрема й збройний опір центральній владі, та присягти разом із своєю «землею» іншому монарху. Відповідь монарха у таких випадках повинна мати насамперед правовий характер і мати за мету відновлення справедливості. Посередниками у таких конфліктах можуть виступати інші монархи. Міжнародна політика здійснюється монархами, а союзи між монархом і підданими іншого монарха є протизаконними. Монарх абстрагований від національної та станової приналежності, здійснює правосуддя та вирішує конфлікти між підданими, виходячи із чистої справедливості.

Граб'янка неодноразово виступає проти виявів превалювання станової демократії у Речі Посполитій над владою короля, вважаючи, що такий стан справ у державному управлінні сприяє розвитку анархічних тенденцій та вияву насилля, порушенню прав громадян, недотриманню міжнародних договорів. Влада монарха, що є інструментом виконання божественної волі, має, на думку Граб'янки, скоріше не обмежуватися, а коригуватися відповідно до порад органів станового представництва.

Автор літопису розвиває поширену в українській політичній думці XVII–XVIII ст. категорію «вільний народ». Найбільшою загрозою державотворенню автор вважає зовнішні та громадянські війни. У питаннях українського

державотворення Граб'янка займає виразну автономістичну позицію. Він засуджує незалежницькі прагнення гетьманів, вважаючи їх проявами гордині, кару за що Бог накладає на Військо Запорозьке. З іншого боку, він засуджує спроби держав (Речі Посполитої та Росії) обмежити українську автономію.

Права українців як «вільного народу», за «Літописом Граб'янки», полягають у повній автономії у формах, формуванні та діяльності адміністрації на чолі з гетьманом, що підпорядковується безпосередньо монарху. Гетьман, що обирається радою старшин, набуває законної влади лише після його затвердження монархом. Автор засуджує форми прямої демократії у Війську Запорозькому, що, на його думку, призводять до анархії та насилля, скептично оцінює здатність мас приймати політичні рішення. Він прихильник фактично необмеженої влади гетьмана та перетворення цієї посади на спадкову.

«Просвітницький» напрям політичної думки (Я. Козельський, М. Козачинський, В. Каразин, С. Десницький)

Значно збагатилася вітчизняна суспільно-політична думка ідеями українських просвітників XVIII ст.

Просвітництво – суспільно-політична течія, представники якої прагнули усунути недоліки функціонуючого суспільства, змінити його звичаї, політику, побут шляхом поширення ідеї добра, справедливості, наукових знань.

Вітчизняне Просвітництво, зазнавши помітних впливів просвітницької філософії Західної Європи та США, оформилося на ґрунті внутрішніх суспільно-політичних і економічних процесів. На українських теренах визрівала своя політична думка, яка сприяла осмисленню цих процесів, пропонувала відповіді на значимі питання тогочасного буття. Усвідомлення занепаду Гетьманщини як очевидного історичного факту, й одночасно несприйняття ідей абсолютизму, спонукало до формування просвітницьких ідей. Основними засобами боротьби за утвердження суспільного договору просвітники вважали не революційні (збройні) перетворення, а реформаторство. І основну роль тут відводили просвіті, яка сприятиме змінам у свідомості дворянства, виробить відповідну громадську думку (моральний осуд деспотичних порядків), що вплине на самодержця і змусить його здійснювати реформи.

Політичну свободу та рівність просвітники тісно пов'язували з правом власності. Суспільний лад просвітників базувався на ідеях свободи, рівності та власності. Поняття рівності просвітники тлумачили як рівність людей перед законом; шлях до цієї рівності мав пролягати через знищення класових (станових) привілеїв, а не самих класів. Політичну свободу та рівність просвітники тісно пов'язували з правом власності.

Чи не найпослідовніше просвітницький варіант реформування обстоював філософ Яків Козельський. Для обґрунтування політичних ідей просвітники

обрали концепцію «природного права» та концепцію «вроджених прав людини». Зокрема, Козельський поділяє право на природне («встановлене у самій природі людини»), громадянське («встановлене у громадянах для спокійного життя і постійного благополуччя»), всесвітнє (міжнародне) («Філософічні пропонування»). Природні права індивіда мислитель одночасно називає і божественними, адже вони створені самим Богом, і вічними, оскільки вони не можуть бути відторгненими ні у минулому, ні у майбутньому, та необхідними – без них людина приречена на страждання й об'єктивними – вони залежать не від особи, а від Бога.

Важливе місце у просвітницькій ідеології посідала договірна теорія держави та суспільства (теорія суспільного договору) Козельський наголошує на її доречності та зручності: «Людина через громадянський стан замість втрати природної рівності набуває рівність моральну і правову, і будучи природно не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною до договору і по праву» («Філософічні пропонування»). За цим договором людина, будучи повноцінним членом суспільства, не втрачає природних прав у вигляді основи держави та суспільства взагалі. Народ і державна влада – рівноправні договірні сторони, тому скасування одного договору й укладання другого цілком допустиме.

Ще одним представником просвітницького напрямку української політичної думки XVII ст. був Михайло (Мануїл) Козачинський (1699 – 1755) – український філософ, письменник, просвітник, педагог, церковний діяч, учитель Г. Сковороди. У своїй педагогічній діяльності Козачинський керувався переконанням, що основним рушієм суспільного розвитку є освіта, бо лише вона вдосконалює світ, тому людина, ким би вона не була, мусить постійно вчитися. Вищим суддею в житті та діяльності як окремого індивіда, так і цілого суспільства Козачинський, відповідно, визнавав розум.

У трактаті «Суспільна політика» Козачинський використовуючи положення з творів Т. Аквінського про закони; розглядав природні права як інтегральну частину людської природи, пізнавану людським розумом. Із природних прав людини мислитель виділяв право на життя, право його захисту усіма доступними засобами, свободу совісті, приватну власність, право вибору. На його думку, там, де немає вибору, немає і свободи, оскільки вона є фундаментом будь-якої форми правління. Чинність природного закону він уявляв обов'язковою та необхідною, підкреслював, що порушити її не може навіть Бог, позаяк він суперечив би сам собі.

Етичні та суспільно-політичні погляди Козачинського спиралися на вчення про людину як інтегральну частину природи, для чого Козачинський використовував теорію природного права. На думку Козачинського, природне право – це природні закони, вкладені Богом у серця людей, вони є частиною їхньої природи, в якій відображено вічний закон, тобто підвладний пізнанню та розуму людини. Діючи у суспільстві закони мислитель поділяв на людські (суспільні) і канонічні, звертав увагу на їх можливу розбіжність, а то й

протириччя людських законів із природними. Недосконалість людських законів допомагає виправити божественний закон.

У праці «Філософія аристотеліанства» Козачинський проголошує: «Властивість закону – це його здатності. Здатність його чотирискладова, а саме: керувати, забороняти, дозволяти, карати». Козачинський виправдовував соціальну нерівність, уважаючи її природним станом суспільства. Це стосується перш за все постаті правителя, який виводиться за межі влади закону. «Законодавець не дотримується своїх законів щодо примусової сили, бо ніхто не може себе примушувати [...] законодавець не дотримується своїх законів, оскільки матерія закону для нього не спільна з підлеглими» («Філософія аристотеліанства»). На відміну від інших філософів, Козачинський уважав, що саме суспільний (громадянський) стан є природним для людини, бо тільки в ньому «природа людини, тобто її розум, а відповідно й природні права можуть розвиватись найбільш повно». Такий погляд по суті є демократичним, відповідно до якого чинність природного закону не припиняється, а підсилюється в суспільстві.

Концепція природних прав у Козачинського різко дисонувала з концепціями теоретиків абсолютизму та згодом використовувалась вітчизняними мислителями для обґрунтування вимог громадянських прав і свобод.

Козачинський вивчав проблеми міжнародного права, першим в українській політичній думці провів класифікацію воєн на зовнішні, внутрішні, громадянські, оборонні, агресивні.

Василь Каразин (1773 – 1842) – освітній і громадський діяч, просвітник, публіцист, винахідник, засновник Харківського університету, який нині носить його ім'я.

В своїх науково-практичних розвідках Каразин розкрився як оригінальний мислитель, наполегливий експериментатор, талановитий винахідник. Як звертає увагу вітчизняна дослідниця-політолог Н. Ніколаєнко, державницькі ідеї Каразіна були консервативними. Мислитель виступав за збереження існуючої самодержавної моделі, що для нього дорівнювало збереженню державної, політичної та соціальної стабільності. Єдине, що допускалося ним, – шлях незначного оновлення соціальних і політичних інститутів. На думку Каразіна, єдино можливою державною формою правління для Росії є монархія. Зі справедливою діяльністю монарха він пов'язував свої сподівання на поліпшення суспільного устрою в майбутньому. В центрі поглядів Каразіна на монархічну владу був такий визначний чинник, як визнання її природного характеру, де центральне місце займає ідея «єдиноначальності». На думку Каразіна, «єдиноначальність» є основою основ усього суцього, завдяки цьому принципу функціонують живі організми та нежива природа. Звідки випливає каразінська теза про те, що всі громадяни держави повинні підпорядковуватися волі однієї людини – монарха. Це підпорядкування лежить у самій природі людини. Прагнення підданих

коритися волі монарха Каразин пояснює соціальними властивостями людської психіки.

На думку Каразина, соціальна структура суспільства повинна включати лише три стани: дворянство, духовенство та селянство. Вони наділені певним обсягом прав і обов'язків, виконують у суспільстві певні соціальні функції, що обумовлені неоднаковим рівнем освіти та корпоративним вихованням. Каразин зазначав про необхідність створення при правителі своєрідного представницького органу – «Державної думи» з функціями дорадчого органу. Він не вважав кріпосницьку систему гальмом на шляху до соціально-економічного та політичного піднесення країни. Сутність вирішення питання поступального розвитку суспільства Каразин відносив до другорядних, побічних проблем, а саме: самовдосконалення поміщика, введення ним у господарство прогресивних методів обробки сільськогосподарської продукції.

Каразинська доктрина зовнішньоекономічного розвитку зводилась до пошуку нових ринків збуту для російських товарів, розширення торгівлі на південь, зокрема на Кавказ.

Каразин першим на урядовому рівні виступив за створення єдиної великої слов'янської держави. Вона повинна створитися за ініціативою Росії на землях, де проживали етнічні серби і які перебували під владою Туреччини. Політичний устрій цієї держави вбачався Каразиним як конституційна монархія. Українська дослідниця-політолог Н. Ніколаєнко звертає у своїх дослідженнях увагу, що роботи Каразина із питань зовнішньої політики не мали системного характеру, висунуті ним тези згодом були підхоплені та розвинуті публіцистикою слов'янофільського спрямування.

Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди

З оригінальними ідеями увійшов в українську політичну думку Григорій Савович Сковорода (1722 – 1794) – відомий український філософ-мислитель, поет, педагог, перекладач, музикант.

У поезії «De libertate» звучить мотив «золотої вольності». У цій поезії Сковорода уславлюючи боротьбу України за свободу змальовує образ Б. Хмельницького як «батька вольності», який виводить свій народ із неволі.

У суспільстві, як його уявляв собі мислитель, повинно знайти місце і «воїнство», що має виконувати функції захисту мирної праці громадян і від зовнішніх ворогів, і від тих членів суспільства, які намагаються жити за рахунок чужої праці. Неробство філософ уважав найбільшим злом. У байці «Змія та Жаба» Сковорода робить висновок: «Хто труда не викладе, той до добра не прийде». Неробство, каже він, призводить до падіння моралі, трагедії; праця є джерелом радості та щастя. Самою природою праця призначена супроводжувати людину ціле життя, вона є потребою кожного. Але праця «сродна». Значно краще посісти скромне місце в житті та в незнатній нішості жити сродно, аніж високе в несродному ділі. «Краще бути натуральним котом,

ніж левом з осялячою природою». Люди займаються несродним ділом не для самої праці, а для зовнішніх причин матеріального прибутку, становища або слави. «Лихо переслідує кожного, хто ласий не до звання, а до прибутків». Бути щасливим означає визнати чиясь «сродність» і вміння жити за натурою. Сковорода пише: «Це і є бути щасливим, пізнати себе чи свою природу, взятися за своє споріднене діло і бути з ним у злагоді із загальною потребою» (усі цитати за: «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу»). Звідси випливає, що призначення людини – через самопізнання, наполегливу працю знайти місце у житті, відкрити власні здібності, тобто чітко визначити своє природне місце в суспільстві.

Суть душі людини визначається її природою, тому людське суспільство є простою сумою людей, підлеглих природі – Богові. Державний устрій, політичний лад залежить, за Сковородою, від того, наскільки суспільно-політичний стан членів суспільства відповідає їхній духовній природі (тим і пояснюється поява у Сковороди ідеї духовного відродження людини).

Державу просвітитель вважає природною та необхідною. Він не сприймав лише злочинної влади, яка становить результат перетворення природного на неприродне. Майбутньою формою правління (в ідеалі) мала бути демократична республіка, де забезпечуватиметься соціальна рівність усіх громадян, їхні політичні свободи. На переконання Сковороди, свобода та рівність людей у суспільстві можуть бути лише за наявної у ньому природної відповідності. Однак чіткі обриси такого суспільного ладу Сковорода так і не окреслив. Відомо лише, що це мало бути гармонійне суспільство, побудоване на суспільному компромісі та з певною ієрархічною структурою. Шлях до нього пролягав через самообмеження особи й аскетизм.

Твори Сковороди не засвідчують розгорнутого інтересу в царині соціально-політичних поглядів, але численні сторінки його творів сповнені викриття соціально-моральних вад тогочасного суспільства. Він засуджує здирства багатіїв, сутяжництво, моральний занепад, пов'язаний із орієнтацією на розкіш і здобуття тілесних благ.

ТЕМА 5. УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.)

Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні

Перша половина ХІХ ст. в Україні характеризується посиленням розпаду феодальної системи і налагодженням нових ринкових відносин. Криза феодального устрою супроводжувалась зростанням революційного руху проти кріпацтва та самодержавства, а також національного пригноблення українського народу з боку російського царизму. Неприйняття феодальних порядків, кріпосної системи господарювання спричиняло протести селян, що набували різних форм: відмова від сплати оброку та праці на панщині, підпали поміщицьких маєтків, вбивства поміщиків та їх управителів, утечі, збройний опір представникам влади.

Домінування в українській політичній думці початку ХІХ ст. просвітницьких ідей суспільного договору, природної рівності та свободи всіх людей підсилило заклики до обмеження царської влади, скасування кріпацтва, модернізації суспільства. Іншим вагомим зовнішнім впливом на становлення українського національного руху було поширення ідей романтизму, характерними рисами якого були пошук суспільного ідеалу в історичному минулому, неприйняття сучасної дійсності, зокрема пригнобленого становища простого народу, намагання пробудити свідомість сучасників за допомогою яскравих картин героїчної історії. Романтики прославляли народ і його культурно-етнографічну традицію як вияв своєрідного духу. Вони зруйнували традиційно зверхнє ставлення до народної культури як до чогось явно нижчого, вульгарного, стверджуючи, що протонародна культура є джерелом мистецької творчості. Культуру кожного народу романтики вважали унікальною та самодостатньою, а зникнення окремого народу чи його культури – трагедією.

У 1804 році у Харкові засновано перший в Україні університет, який став головним центром українського культурно-наукового життя у першій половині ХІХ ст. Харківський, а згодом і Київський університети стали осередками, в яких народжувалася молода українська інтелектуальна еліта. Українські інтелектуали зосередили увагу на неповторних рисах власної етнічної спільності: фольклорі, етнографії, мові, історії, літературі, які були важливим стимулом для збирання етнографічних матеріалів. Вони видавали журнали, створювали гуртки, де обговорювали актуальні питання філософії, політики, ідеології, визначали найближчі й перспективні завдання своєї практичної діяльності, спрямованої передусім на поліпшення тяжкого життя трудового люду. В цей час також починає помітно розвиватися українська література, публікуються твори таких видатних письменників, як І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Л. Глібов та ін.

Власне початком модерного українського національно-культурного руху науковці вважають видання твору Івана Котляревського (1769 – 1838) «Енеїда», зміст якого опирався на популярну в народній пам'яті козацьку традицію. Написана в бурлескній, жартівливій формі «Енеїда» не викликала заперечень у царської цензури і, водночас, пропагувала ідеї поєднання народного світосприйняття з прагненням до власної держави, як політичного ідеалу.

«Енеїда» Котляревського засвідчила актуалізацію козацької традиції серед широких верств українського населення на зламі XVIII–XIX ст. Пам'ять про колишню козацьку славу, про Хмельниччину, про народну вольницю – Запорозьку Січ становила одну з підвалин модерної української національної свідомості, продовжуючи жити навіть у середовищі майже повністю зрусифікованого новітнього українського панства, синів та онуків колишньої козацької старшини.

Спогади про козаччину в українському суспільстві побутували у двох варіантах, залежно від соціального походження та становища їхніх носіїв. Так, у середовищі селянства козацька минувшина пов'язувалась насамперед із демократичною Запорозькою Січчю, її специфічними порядками й несприйняттям соціальної, національної чи релігійної дискримінації. Натомість у середовищі української аристократії, нащадків козацької старшини, уявлення про власне історичне минуле опирались на традиції колишньої козацької державності – Гетьманщини.

Вагому роль у започаткуванні нового етапу національного відродження відіграв той факт, що завдяки консерватизму українського селянина, його високій духовності, пошануванню ним національно-історичних традицій було збережено надзвичайно важливий комплекс цінностей, який надихав українську еліту на творчість і боротьбу за національне самовизначення. Село стало тим чинником, який підтверджував незнищенність національного «я».

Українське дворянство – нащадки козацької старшини XVII ст. – попри акцептацію (прийняття) зовнішніх ознак російського побуту, інтеграцію в структури російської імперії, зберігало чимало особливостей давнього традиційного способу життя. Відтак колишня козацька еліта стала найактивнішим учасником процесу відновлення традицій Гетьманщини, визначивши його суспільний зміст і засоби вираження. Саме тоді, коли Гетьманщина була повністю поглинута Росією, більшість української шляхти асимілювалася і, принаймні частково, зрусифікувалася, з'явилися нові сили, що відродили протистояння між російським централізмом й українською автономією.

Отже, початок XIX ст., незважаючи на позірну спокійність і практично повну відсутність відкритого й організованого українського руху, став, у дійсності, періодом національного відродження України, пройшовши три основні етапи: «...на початковому, так званому академічному етапі, що характеризувався насамперед ностальгічними настроями, невелика група

вчених інтелектуалів в основному збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, при цьому вважаючи, що незабаром неповторність і самобутність їхнього народу зникне під суцільною навалюю імперської культури. Другий, або культурницький, етап був періодом несподіваного відродження української мови, її дедалі ширшого використання в літературі та освіті. Й, нарешті, на третьому етапі поступово формуються, зростають і набирають сили національно-патріотичні організації, які поряд із культурницькими завданнями починають висувати і політичні вимоги, спрямовані на розвиток місцевого самоврядування.

В цих політичних вимогах простежується неприховане бажання поневолених українців досягти спочатку хоча б обмежених автономних прав, а в перспективі й поборотися за створення власної незалежної держави».

Процес національного відродження початку ХІХ ст., не відзначаючись яскравими політичними деклараціями і заявами, відкритими виступами, протікаючи переважно в латентних формах, тим не менше, зумів забезпечити перехід від територіально-державного патріотизму козацької старшини до етнічної самоідентифікації нації її духовними лідерами.

Ідеологічні засади українських автономістів

Остаточне розчинення Гетьманщини в російській імперії на зламі ХVІІІ–ХІХ ст. призвело до асиміляції, русифікації та розчинення української шляхти в російському імперському суспільстві, позбавивши українців національного лідерства. Значна частина козацько-старшинської шляхти стала сприймати російську державу як власну Батьківщину, працювати на її благо та велич. Заразом на початку ХІХ ст. активізується український опозиційний рух, приводом до якого стала боротьба шляхти за повне визнання українських рангів. Варто вказати, що інкорпорація лівобережного поміщицтва до складу російського дворянства не відбувалася безперешкодно. Нащадки козацької еліти перебували в опозиції до реформ у Російській імперії насамперед тому, що царський уряд всіляко уникав надання дворянського статусу козацьким старшинам.

Світогляд автономістів відзначався деякою своєрідністю: захищаючи історичні права України і прагнучи до їхнього відновлення, вони, проте, не вимагали відділення України від російської імперії. Вони відчували сильну ностальгію за минулим, але не плекали надій на майбутнє. Автономісти відчували себе представниками нації, яка приречена уступити з історичної сцени. Практично для всіх українських традиціоналістів єдиним прийнятним шляхом було продовження лояльної служби цареві з надією на те, що він збереже останні залишки автономії або навіть відновить їхні традиційні права. Лідерами українського автономістського руху були В. Полетика, В. Капніст, Т. Калинський, Ф. Туманський, А. Чепань, В. Чарниш та інші, яких єднала прив'язаність до минулого і критичне ставлення до сучасного. Усі вони стояли

на позиціях консерватизму – визнання особливих цінностей традиційного ладу, традиційних форм життя, діяльності суспільства та держави.

Василь Полетика (1765 – 1845) – український історик, історіограф, джерелознавець, збирач документальних матеріалів з історії України XIV–XVIII ст., громадський діяч, засновник та попечитель навчальних та медичних закладів. у своїх записках – «Про малоросійське дворянство», «Про початок, походження і гідність малоросійського дворянства» – твердить, що «підґрунтям існування шляхетства Малої росії» є той факт, що «при польському володінні малоросійське шляхетство брало участь в обох чинах – сенаторському і лицарському, які разом із королем керували Польською республікою». Він обґрунтовував думку про те, що «(малоросійські чиновники) не могли бути простолюдинами, бо одночасно були землевласниками, а також військовими або цивільними чиновниками. Вони походили із заслужених шляхетних людей і з отриманням чинів завжди вступали на військову службу. Полковник як військовий начальник свого полку з полковим обозним і двома полковими осавулами і хорунжими не тільки складали полковий штаб і командували цілим полком, але й засідали під головуванням полковника в полковій канцелярії, яка мала виконавчу та наглядову владу за порядком і благочинням у полку на всьому просторі того полку. Разом із полковим суддею і писарем вони також засідали в міському суді». На його думку, невизнання українських «шляхетських чинів, із якими в Малій росії завжди була поєднана шляхетська гідність, сталося тому, що Геральдія не зрозуміла особливих прав, звичок, привілеїв, вольностей і переваг Малої росії, яка такими з найдавніших часів користувалася і разом із якими добровільно приєдналася до великоросійської держави». Тому буде абсолютно «справедливо... урівняти ступені малоросійських чиновників з великоросійськими, щоб останні на своїй регулярній із високою платнею і іншими винагородами службі не мали причини зневажати і принижувати» українських людей.

Ще один лідер українських автономістів – Андріян Чапа (1760 – 1822) – український політик в російській імперії, канцелярист Малоросійської колегії, історіограф, колекціонер документів з історії Гетьманщини, фольклорист, на основі досить репрезентативного комплексу документальних джерел переконливо доводить шляхетність українських військових чинів та право їх носіїв на дворянство у своїй «Записці про привілеї чинів малоросійських». Оперуючи привілеями, універсалами, статутами, указами, грамотами, рескриптами, пропозиціями та іншими документами, Чапа доводить, що українські чини мають повне право користуватися всіма шляхетськими перевагами так само, як російські дворяни і вказані в таблиці про ранги чиновники.

Залучення до лав «патріотичного» табору історика, етнографа Федора Туманського (1757 – 1810) значно збільшило силу українського руху.

Туманський був провідним інтелектуалом Гетьманщини та організатором академічної бібліотеки в Глухові.

Ще одним ідеологом лівобережно-українського дворянського суспільства був Тимофій Калинський (бл. I пол. 1740-х – після 1808), відомий своїми працями в царині історії українського шляхетства. Основна думка Калинського – ідея споконвічності української шляхетської верстви і тісно пов'язана з нею ідея вищості української шляхти над російським дворянством.

Калинський твердив, що українська старшина ще наприкінці XVI ст. була визнана як шляхта. Саме як шляхта вона мала більші права, ніж російське дворянство, оскільки не лише старшина, а цілий козацький стан – це «лицарський орден з шляхетським статусом». На його думку, російські дворяни не можуть порівнювати себе не тільки з давнім українським шляхетством, якого не визнає Геральдія, але й із простими козаками, бо в давній росії дворянами називали осіб, які служили при дворі і здебільшого набиралися з черні. Тому козаки з їхніми правами, привілеями і грамотами мають більше власності, аніж в росії поміщики. Калинський високо цінує українські чини, тому, на його переконання, козацькі керівники, які були на чолі українського лицарства, мусили мати більшу вагу, аніж офіцери регулярних полків. Гетьмана, на думку Калинського, не можна було прирівнювати до генерал-фельдмаршала, адже він – фактично глава держави, суверен, а не тільки воєначальник або урядовець (чи навіть намісник) імперського уряду.

Попри всю свою імовірну лояльність до російського уряду, Калинський дивився на справу захисту станових прав українського дворянства значно ширше – він твердо стояв на ґрунті українського державництва.

Найбільш послідовно проти імперської політики виступила група традиціоналістів на чолі з Василем Капністом (1758 – 1823), що прагнула повернути гетьманські порядки за допомогою іноземних держав. На початку 1780-х років могутнім і гнівним протестом молодого українського громадянина проти російського державного централізму в Україні пролунала «Ода на рабство» (1783) Капніста, яка вперше побачила світ лише у 1806 році. Основним приводом до написання цього твору стала остаточна ліквідація інституцій державного устрою Гетьманщини, де замість старих полків і сотень було встановлено намісництва російського типу, які зруйнували стару адміністративну єдність державної території України-Гетьманщини та її традиційний козацький адміністративно-політичний устрій, а також введення кріпацтва в Україні.

Зі спогадів доньки Капніста очевидно є його любов до України, задля блага якої «готовий був жертвувати усім своїм маєтком», а «його заповітним бажанням було відновити колишнє благоденство й багатство Малоросії, оживити народ, який пам'ятав ще свою свободу».

В «Оді на рабство» яскраво переплітаються два мотиви: протест проти скасування державної автономії України російським урядом і протест патріота-

народолюбця проти нового ярма – кріпацтва, покладеного російським урядом на українські народні маси.

Продовженням «Оди на рабство» була поема «Ябеда» (1798), котра стала дуже важливою ланкою не тільки в літературній, а й у громадсько-політичній діяльності Капніста. Автор у гострій формі розкритикував російську колоніальну політику на українських землях та висміяв російську систему судівництва в Україні і взагалі російсько-українську бюрократію 1780 – 1790-х років. Політичне значення «Ябеди» полягає в тому, що вона яскраво, майже документально викриває той глибокий моральний розклад, який, на справедливу думку Капніста, принесла в Україну російська губерніяльна реформа і взагалі вся російська централістична політика. У цьому контексті українські автономісти, зокрема Капніст, добре розуміли, що для визволення України з-під російського ярма та відродження українського державного буття потрібна належна військова база, тобто відновлення українського козацького війська.

Тільки маючи власну військову силу, можна сподіватися реальної допомоги і підтримки з боку іноземних держав супроти зажерливих апетитів могутніх сусідів України. Тому Капніст із групою аристократів-автономістів підготували та представили проект відновлення козацьких формувань в Україні, який, незважаючи на підтримку голови Малоросійської Колегії та генерал-губернатора П. Рум'янцева Задунайського і катеринославського поміщика Г. Потьомкіна, був відкинутий царським урядом.

Загалом розуміння того, що українське питання – проблема міжнародна і може бути розв'язане тільки міжнародним шляхом, підкреслює традиційність орієнтації українських автономістів на міжнародну ситуацію і закордонну допомогу. Звернення Капніста до Пруссії та низка ознак заколотницької діяльності були поодинокими випадками, адже більшість традиціоналістів висловлювали абсолютно лояльні погляди і лише бажали зберегти окремі залишки адміністрації Гетьманщини або відновити її інституції законним шляхом.

Відтак українські автономісти передали ідею національно-державного відродження поколінню 1840-х років – могутній когорті Т. Шевченка і кирило-мефодіївців, яка остаточно визволила українську національну ідею від залишків шляхетської ідеології.

Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство.

Криза між верховною владою і суспільством, яка проглядалася вже з часів правління Катерини II, була зримо поглиблена наполеонівською кампанією. Антикріпосницькі та антимонархічні настрої в Російській імперії, спричинені закордонними воєнними походами 1813 – 1814 років, підсилювалися ще й автономістським рухом місцевої еліти. Українські землі

упродовж XIX ст. постійно були джерелом великого соціального неспокою і політичних опозиційних рухів. Незадоволення зростало і через розформування українських козацьких полків, які чесно виконали свій військовий обов'язок під час наполеонівського вторгнення. Утім, зростаюче невдоволення автократичною системою не могло вільно виявлятися, а тим паче не можна було відкрито обговорювати політичні та соціальні проблеми, що сприяло виникненню таємних товариств, опозиційних до царизму.

Опозиційний рух у цей час проявився насамперед у створенні та діяльності таємних товариств та організацій – масонських лож. Масонські ложі заповнили суспільну нішу, яку мали займати громадські, політичні та релігійні об'єднання. Ці таємні товариства стали своєрідною відповіддю української еліти на виклик часу: в них об'єднувалися ті, хто жадав вирватися із задухи жандармсько-бюрократичного режиму, змінити звичний стан речей.

Масонство, або франкмасонство (фр. franc-maçon – вільний каменярь) – релігійно-етичний рух, який своїми витоками сягав часів існування середньовічних гільдій і цехових об'єднань із своїм статусом, символікою, нормами поведінки, його завдання полягало у вдосконаленні людства.

Для масонів характерним було заперечення насильства як засобу суспільних перетворень і принцип морального самовдосконалення особи як єдино правильного шляху до утвердження ідеалів свободи, рівності і братерства. Члени лож структурувалися за ступенями та рангами. Ні соціальне походження, ні національна належність формально не перешкоджали участі в масонській ложі, принаймні на рівні початкового, «учнівського» ступеня. Пересічні члени зазвичай могли і не знати основних завдань організації та повинні були приховувати свою належність до неї. Своєю остаточною метою масони декларували об'єднання всіх народів світу в розумне суспільство, кожний член якого робить свій внесок, щоб воно було корисним і приємним для всіх.

Поміrkований демократизм ідеалів масонського руху радикалізувався потребами визвольної боротьби та усунення національного гноблення. Передумовою успіху масони вважали долучення до визвольного руху інших слов'янських народів і російської, і Австрійської імперій.

Ранній етап у формуванні масонського руху на українських землях припадає на кінець XVIII ст. Перша ложа «Безсмертя» виникла у 1784 році в Києві в середовищі офіцерів, вихідців із Західної Європи, що перебували на російській службі, та близьких до них місцевих представників російського й українського дворянства, і підпорядковувалася «Великому сходу польському». До останнього належали й інші масонські ложі: «Трьох колон» у Києві, «Мінерви» в Кременчуку, «Розсіяного мороку» та «Сходу житомирського» в Житомирі, «Цілковита таємниця» в Дубні. У 1794 році «Великий схід польський» припинив своє існування, що призвело до завмирання масонського руху в Україні.

Нова хвиля захоплення масонським рухом припадає на часи повернення російських військ із Франції. По завершенні наполеонівських війн поновили діяльність старі масонські організації та виникли нові: «Тамплієрів» у Бердичеві, «Астра» в Житомирі, «Озіріс» у Кам'янці-Подільському, «Цілковита таємниця» в Дубні, «Благочестивий поляк» в Острозі, «Увіковічена краса» в Рафалівці.

Масонське вчення виявилось досить популярним – його ідеями захоплювалися представники кращих і найбагатших українських родів – Розумовських, Капністів, Кочубеїв, Мартосів, Ломиковських, Скоропадських, Тарновських, Полетик, Родзянок, Ханенків, Лукашевичів та ін. Однак для багатьох із них захоплення масонством мало поверховий характер, важливим був сам факт належності до привілейованого братства, його зовнішня атрибутика.

У 1817 році в Одесі було засновано дві масонські ложі – «Понт Євксинський» та «Три царства природи». Засновником першої з них став наступник А. Е. Рішельє на посаді Новоросійського генерал-губернатора і одеського градоначальника граф О. Ланжерон. До складу ложі входило близько 70 осіб різних національностей. Вельми строкатим був і її соціальний склад – інтелігенція, офіцери, купці, поміщики. Одним із її учасників став і уже згадуваний культурно-освітній діяч І. Котляревський. Такий персональний склад цієї ложі відображав специфіку формування молодого в той час Одеси як торговельно-промислового поліетнічного міста. Інша одеська ложа «Три царства природи» – цікава участю в ній онуків останнього українського гетьмана братів Кирила і Петра Розумовських. Діяльність обох одеських лож мала поміркований, просвітницький характер, однак через доноси про «політичні дебати» на засіданнях обох одеських масонських лож влада примусила їх згорнути свою діяльність у 1822 році.

У березні 1818 року у Києві була заснована ложа «Об'єднаних слов'ян», із діяльністю якої пов'язують витoki ідей слов'янського федералізму. Головну ідею її діяльності виражав символ цієї ложі – хрест із написом польською мовою «*Jedność słowiańska*» («Єдність слов'янська»). Вона мала у своєму складі близько 30 українців, росіян і поляків. Серед її членів були польські поміщики В. Росцишевський, Х. Харлинський, маршалок шляхетства Київської губернії П. Олізар, декабрист князь С. Волконський (молодший брат М. Репніна-Волконського) та ін. В останній рік свого існування (1822) вона налічувала понад 80 членів із українців, поляків, росіян; за фахом і родом занять – урядовців повітових і губернських установ, учителів, лікарів, військових.

Хоча масонські ложі діяли на українській етнічній території, їхня діяльність не набула українського національного характеру. Ложі були своєрідними клубами, де місцеві ліберали-опозиціонери обговорювали політичні питання. Загалом українські дворяни-масони не формулювали специфічно національних вимог, за винятком групи патріотично налаштованих

українців, котрі спробували використати масонство з його навичками конспіративної роботи для створення таємних товариств, що обстоювали б ідеї державної самостійності.

Найвиразніше українська національно-політична спрямованість проглядалася в діяльності полтавської масонської ложі «Любов до істини», яку 1818 році заснувала місцева еліта, зокрема автор знаменитої «Енеїди» письменник І. Котляревський, поміщики С. Кочубей і В. Тарновський, переяславський предводитель дворянства В. Лукашевич та ін. Вона налічувала 23 особи, а очолював її М. Новіков – начальник канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна й небіж відомого російського масона-просвітителя Миколи Новікова. І. Котляревський був «вітією» (оратором) ложі.

Усього відбулося 21 засідання ложі «Любов до істини», перше – 26 травня 1818 року, на ньому обрано чиновників ложі. У період засідань, окрім керівництва – М. Новіков, С. Кочубей, В. Тарновський, Л. Дьяков, І. Котляревський, С. Левенець, – до складу ложі входило практично все оточення генерал-губернатора М. Рєпніна, ватажки повітового дворянства. «Приїжджим братом» (тобто відсутнім) числився у ложі В. Григорович, відомий діяч культури, уродженець Пирятина. До неї увійшли й офіцери розквартированих на Полтавщині полків. На 16-му засіданні, що відбулося 14 грудня 1818 року, серед гостей був М. Муравйов-Апостол. В останньому її засіданні 25 лютого 1819 року взяв участь «брат-відвідувач» С. Волконський.

Основна тема бесід у ложі – можливі реформи Олександра I та їх наслідки для Полтавської губернії. На засіданнях говорили про повернення селян до прав козаків, характер політичних й економічних зв'язків Полтавської губернії з іншими регіонами Росії. Найбільший інтерес члени цієї ложі виявляли до історичного минулого українських земель, хоча чіткої програми щодо влаштування її майбутнього не виробили. Вони турбувалися переважно про піднесення політичної свідомості українського дворянства. За деякими свідченнями, у програмному документі цієї організації – «Катехізисі» – йшлося про необхідність відокремлення України від Росії. Одним із головних завдань товариства проголошувалось формування української державності.

Інформація про теми бесід дійшла і до царя, який запідозрив в ідеологічній атмосфері ложі сприятливий ґрунт для вияву сепаратистських прагнень, характерних для частини українського дворянства. Полтавська ложа діяла близько року і 12 березня 1819 року її діяльність була заборонена особистим розпорядженням царя Олександра I. Стосовно членів ложі «Любов до істини» жодних заходів не вживали. «Любов до істини» діяла легально й слугувала своєрідною підготовкою її членів до вступу в таємні декабристські товариства – «Союз порятунку» та «Союз благоденства».

У 1821 році виходець із давньої козацько-старшинської родини, предводитель дворянства Переяславського повіту В. Лукашевич разом із однодумцями – національно свідомими учасниками полтавської ложі «Любов до істини» С. Кочубеем, В. Тарновським, П. Капністом, І. Котляревським та

іншими, організував Малоросійське таємне товариство, яке, на відміну від масонських лож, було вже громадсько-політичною організацією. Окрім колишніх масонів, до нього входило й чимало поміщиків і чиновників.

Основні програмні положення товариства містилися в підготовленому Лукашевичем «Катехізисі автономіста». Щодо українського національного питання висувалося програмне завдання будь-що домогтися здобуття Україною незалежності від Російської імперії – відновити Гетьманщину в старих її формах (допускалося під протекторатом відновленої Польської держави).

Малоросійське товариство підтримувало зв'язки з Польським патріотичним товариством і з Південним товариством декабристів. Під час слідства над декабристами у 1826 році зазнали репресій і члени Малоросійського товариства, однак незабаром були звільнені, бо не було вагомих свідчень існування їхньої організації. Отже, через репресивно-каральні заходи владних установ Малоросійське товариство не зуміло розгорнути практичну діяльність і втілити в життя свої програмні положення.

Характеризуючи масонський рух в Україні та його вплив на політичні процеси, варто вказати, що діяльність масонських організацій була спрямована на реалізацію ідей Великої французької революції, що їх підтримували декабристи і передали кирило-мефодіївцям.

ТЕМА 6. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства

Важливою сторінкою в розвитку політичних теорій в Україні було ХІХ ст., особливо його друга половина. У цей час на українських землях виникає багато різних політичних течій і напрямків, які уособлювали складне переплетіння суспільно-політичних відносин, що були безпосереднім відображенням боротьби за державну владу, народних рухів проти самодержавного гноблення, накопичення проблем у національних і релігійних питаннях.

Кирило-Мефодіївське товариство (Слов'янське товариство Св. Кирила і Мефодія) – українське політичне товариство, що виникло наприкінці 1845 – на початку 1846 років. Його засновником стали чиновник канцелярії генерал-губернатора М. Гулак, ад'юнкт-професор Київського університету Св. Володимира М. Костомаров і студент М. Білозерський. До товариства приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш і Д. Пильчиков, які працювали вчителями; студенти університету О. Навроцький, О. Маркович, І. Посяда, Г. Андрузький і О. Тулу; поміщик М. Савич. Загалом із товариством підтримували зв'язки близько 100 осіб.

Серед братчиків чітко простежувалися дві ідеологічні течії: помірковано-ліберальна, члени якої були прихильниками поступового проведення реформ (М. Костомаров, М. Маркевич П. Куліш, В. Білозерський), і радикальна, представники якої хотіли змін у суспільстві революційним шляхом (Т. Шевченко, О. Навроцький, М. Гулак, І. Посяда).

Практична діяльність кирило-мефодіївців була досить різноманітною: вони створювали в селах народні школи, розробляли проекти запровадження в Україні мережі початкових навчальних закладів, складали шкільні підручники, видавали книги та журнали, збирали кошти на потреби культури, книговидання, здійснювали пропагандистську діяльність тощо.

Ідеї кирило-мефодіївців, що свідчили про їхнє слов'янофільство, були викладені у низці програмних документів: «Статуті Слов'янського товариства Св. Кирила та Мефодія», відозві «Брати українці» та книзі «Закон Божий. Книги буття українського народу».

У статуті закріплювалися «головні ідеї», суть яких зводилася до того, що «духовне і політичне поєднання слов'ян є їх призначенням, до якого вони повинні прагнути»; «кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність», мати «правління народне» та дотримуватися рівності співгромадян; «правління, законодавство, право власності й просвітництва» повинно базуватися на засадах християнства; освіченість і моральність мають бути підставою «участі в управлінні»; передбачалося створення загального Слов'янського собору з «представників усіх племен». Статут містив і «головні

правила товариства»: метою товариства, яке функціонувало на засадах рівності, проголошувалося розповсюдження ідей шляхом «виховання юнацтва», літератури, примноження членів організації, крім того, – знищення «писемної та релігійної ворожнечі» між слов'янами, розповсюдження ідеї про примирення у християнських церквах, «викорінення рабства та всякого приниження нижчих класів», розповсюдження грамотності; членами могли бути «слов'яни всіх племен та всіх звань», які при вступі до товариства мали скласти присягу, а в разі гонінь «за прийняті товариством ідеї» зобов'язувалися не видавати своїх «співбратів», організація ж зі свого боку зобов'язувалася допомагати членам родин тих, хто потрапляв до рук «ворогів». Усі дії членів товариства мали базуватися на християнських засадах любові. Діяльність товариства проголошувалася таємною.

У поясненні до статуту братства, яке було складене В. Білозерським, слов'янофільські настанови доповнювалися ідеєю необхідності об'єднання слов'ян в одну державу, оскільки тільки в такому разі «для підкорених племен» досяжна свобода. Стосовно України Білозерський зауважував, що «окреме її існування неможливе: вона буде знаходитися між кількох вогнів, буде пригнічувана».

Показово: якщо російські слов'янофіли мріяли про об'єднання слов'ян під російським началом, то кирило-мефодіївці говорили про рівність учасників слов'янського об'єднання, про «самостійність» кожного племені після об'єднання, про «правління народне», тобто республіканське.

У відозві «Брати українці», написаній Костомаровим, ідеї Статуту були дещо конкретизовані. Так, стверджуючи, що «усі слов'яне повинні з собою поєднатися», відозва наголошувала, що кожен народ мав би створити «свою Річ Посполиту» – мав свою мову, літературу, свого обраного «правителя». Основний програмний документ товариства – «Закон Божий. Книги буття українського народу» авторства Костомарова. Він написаний як під впливом ідей Товариства об'єднаних слов'ян, так і західного романтичного націоналізму тощо.

Роль українців в історії – стати наріжним каменем світобудови, заснованої на принципах рівності та свободи, втілити християнські чесноти в житті у слов'янському союзі, де кожне плем'я матиме свою незалежну Річ Посполиту.

Отже, Братство ставило на меті об'єднання всіх слов'янських народів в єдину федеративну республіку. Воно обстоювало ідеали свободи, рівності й братерства всіх слов'янських народів, відкидало всі форми соціального поневолення, виступало проти самодержав'я та кріпосного права. Програма кирило-мефодіївців мала багато спільного з думками декабристів і петрашівців, прогресивними концепціями визначних діячів польського визвольного руху – А. Міцкевича, Й. Лелевеля, С. Гоцинського та ін.

Ширшу панораму настроїв і поглядів кирило-мефодіївців дають інші їхні твори: праця «Юридичний побут поморських слов'ян» М. Гулака, проекти

конституції, підготовлені Г. Андрузьким, наукові праці М. Костомарова «Дві руські народності», «Мислі южноруса», «Мислі про федеративне начало в древній Русі», його художні твори, а також твори Т. Шевченка.

Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців.

Своєрідним ідейним антиподом поміркованій автономістично-культурницькій позиції М. Костомарова у Кирило-Мефодіївському товаристві були погляди Тараса Шевченка (1814 – 1861), українського поета, прозаїка, мислителя, живописця, гравера, етнографа, громадського діяча. У XIX ст. мисленнєвий простір Європи був перейнятий ідеями свободи – особистої та національної. В українському ментальному середовищі ці ідеї Шевченко виголосив одним із перших, піднявши національну ідею до рівня державної значущості, змусивши бездержавний народ задуматися над своєю історичною долею. Значення його діяльності виходило далеко за межі літератури і творення нової української мови: суспільно-політичні погляди Шевченка значно випереджали свій час.

Шевченко висуває тезу, що «у своїй хаті своя правда, і сила, і воля». Його мрія про справедливі закони відображена в урочистій сцені виборів гетьмана у поезії «У неділеньку святую». Він захоплюється одностайністю сільської громади, православного братства, козацького товариства. Політичний ідеал незалежної України Шевченка асоціюється з демократично обраною владою і законами, однаковими для всіх правами, громадською злагодою, єдністю в рішеннях та ідеях. Головне для нього – свобода. З індивідуальної свободи народжується свобода політична та державна. Поет чітко усвідомлює власне покликання, яке висловлює в поезіях «Заповіт», «Думи мої, думи мої», «Мені однаково...».

У процесі загальної духовної еволюції поета стали виразно виявлятися і погляди митця щодо соціально-політичного життя українського народу. У цьому контексті постійно посилювалася і поглиблювалася визначальна для світогляду Шевченка ідея – ідея державної незалежності України, його уявлення про її моральні та правові основи, однозначно наголошувалося на її життєвій необхідності та актуальності. При цьому Шевченко не був категоричним прихильником бунтів і повстань, уважаючи це крайнім шляхом. Він стояв на тому, що насамперед потрібно використати потенціал просвітництва та мирних компромісів.

Визначальним для державницької концепції Шевченка є образ козака – символ людини честі, втілення борця за свободу власну та національну. Культивування образу козака не означає, що митець закликає повернути політичний устрій Козацької держави. Власне Гетьманщина не була незаперечним політичним ідеалом для Шевченка. Він розумів, що вона віджила себе.

Шевченко стояв на тому, що треба аналізувати й використовувати її політичний і духовний досвід, пристосовувати його до нових умов, модернізувати, але загалом упевнено й цілеспрямовано йти далі, вибудовувати концепцію нової української держави відповідно до історичних, політичних і культурних реалій XIX ст.. Звертаючись до досвіду Козацької держави, Шевченко актуалізує політичну свідомість, яка піднімала народ до боротьби за волю, він стоїть за необхідність вироблення нових політичних форм держави, які відповідають новому демократичному поступу світової цивілізації. В основі нового ладу, на його переконання, повинні лежати воля та справедливість.

Ідеї республіканського устрою вільної незалежної України, авторитет народної влади утверджуються у поезії «Пророк». На думку Шевченка, здобуття ідеалу незалежної України може стати результатом зусиль усього народу. Він говорить про необхідність формування політичної волі, адже за її відсутності панує політична неволя. Цей мотив прозвучав у поезіях «Кавказ», «Сон», «Юродивий». Йти до перемоги Правди – ось найвищий етичний ідеал Кобзаря.

Значне місце в поезії Шевченка посідає і проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, в поемі «Кавказ», в якій підтримка та симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів. Різко засуджуючи самодержав'я, кріпацтво, соціальне розшарування, колонізаторство, поет мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи.

Шевченко не тільки різко засуджував кріпацтво та самодержав'я, а й закликав до його повалення насильницьким, революційним шляхом. Він виступав як послідовний революційний демократ, творчість якого потужно вплинула на боротьбу українського народу за своє соціальне й національне визволення. Політичним ідеалом Шевченка була демократична республіка – суспільство з народним самоврядуванням і колегіальною формою правління. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати людям, які працюють на своїй землі. Всупереч офіційній ідеї про необхідність насамперед надати освіту, «відполірувати народ», а потім уже дарувати йому свободу, поет стверджував, що «відполірувати» народ не можна інакше, як через полегшення його труднощів.

Творчий шлях Шевченка як поета і мислителя був сповнений віри, що настане час коли Україна буде вільною.

Поет був перш за все митцем і пророком. Як мислитель він витворив власний образ та ідеал держави: його держава є духовною державою. Шевченко вибудовує систему суспільних, духовних і морально-етичних цінностей, а не економічних. Саме перші лежать в основі його державницької концепції. Він був національним ідеологом, який окреслив той концепт держави, який повинен скласти духовну основу національного організму, надати йому державної сутності. Шевченко став не лише центральною

постаттю для літератури, а й для історії національної державницької традиції, витворивши власну політичну концепцію.

Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомарова.

Микола Костомаров (1817 – 1885) – історик, літератор, громадський діяч, ідеолог українського національного руху в Російській імперії. Наукова традиція схильна вважати його автором основних програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства, насамперед «Закону Божого» або «Книги буття українського народу». Він увійшов в українську історію як талановитий учений, ідейний натхненник Кирило-Мефодіївського товариства.

Костомаров був палким патріотом України. Під впливом ідей європейського романтизму та російського слов'янофільства формуються його уявлення про історичну і культурну самобутність українського народу. Серед слов'янських народів Костомаров виокремлює народ найбільш релігійний, покірний вдачею і близький до первинних засад духовності й моралі. Це – народ український, який, не маючи можливостей реалізувати свої природні нахили в часи жорстокі й несправедливі, століттями перебував під зверхністю чужинців.

За участь у Кирило-Мефодіївському товаристві Костомаров був засуджений на один рік ув'язнення в Петропавлівській фортеці та заслання до Саратова. Арешт і суворий присуд не зламали мислителя. У засланні та після повернення з нього він продовжував займатися дослідженнями з історії, зокрема української. Своїми працями він виступив проти ідей сучасних йому представників державницької школи російських істориків, які абсолютизували принцип державності, перетворюючи державу на єдину істинно діючу історичну силу. Костомаров був переконаний, що змістом історії є народ, його розвиток, а державність є тільки формою, яка живиться діяльністю народу.

Костомаров повернувся до активної наукової і громадської діяльності у 1858 році. У період лібералізації російського суспільно-політичного життя мислитель очолив кафедру історії Санкт-Петербурзького університету. Його лекції про роль народного начала в історії Російської держави мали великий успіх. Одночасно з викладанням у першому університеті імперії Костомаров разом із колишніми кирило-мефодіївцями П. Кулішем та В. Білозерським та іншими провідниками українського руху займається виданням журналу «Основа» та бере участь у діяльності українських культурно-просвітницьких організацій (громад) того часу.

1862 року Костомаров, який був послідовним прихильником федералістської ідеї, у статті «Мислі южноруса» виклав розуміння держави та її призначення у вирішенні національного питання: «Держава ... є конечна внутрішня форма об'єднання суспільства і може бути зложена з багатьох народів, котрі, в державному розумінні, всі разом творять одне тіло, але у внутрішньому житті залишаються самобутнім цілим. Не змішуючи себе з

народом, держава не повинна давати перевагу одному із кількох підвладних собі народів і ставити його вище других, але однаковим способом охороняти порядки їх взаємному відношенні і не перешкоджати вільному розвитку кожному з них».

Доктринальну роль для подальшого розвитку української ідеї мала, зокрема, праця Костомарова «Дві руські народності». У ній автор розрізняє український і російський народи за усіма основними психологічними, моральними, естетичними характеристиками, з яких виводяться принципові відмінності в укладі родинного, суспільного і політичного життя. Передовсім, українську громаду Костомаров протиставляє російській общині. Громада тлумачиться як добровільне об'єднання вільних індивідів, тоді як община заснована на підпорядкуванні приватного принципу колективному та функціонує на основі кругової поруки. Аналогічним чином відрізняються демократичні засади української родини від жорсткої патріархальної основи російської сім'ї. У політичній площині українці схильні будувати вільні союзи, засновані на рівноправності суб'єктів (від давньоруських міст-республік до козацьких формувань), тоді як росіяни звикли до централізованих утворень із необмеженою владою однієї особи. Одне із зауважень, зроблених у цьому контексті Костомаровим щодо того, що, мовляв, така відмінність дозволяє українцям і росіянам вдало доповнювати один одного в державному будівництві, лягла в основу теорії бездержавності української нації, що набула популярності серед частини українофілів у другій половині XIX ст.

«Книги буття українського народу» та її політичні стратегіями щодо державно-політичного устрою України

Із постаттю Костомарова пов'язують авторство знайдених жандармами документів кирило-мефодіївців. Серед них чільне місце посідає рукопис під назвою «Закон Божий», відомий у вітчизняній політичній думці як «Книги буття українського народу».

«Закон Божий» або «Книги буття українського народу» – це своєрідний синтез романтичних ідей із радикальними політичними поглядами, соціальними ідеями та християнськими цінностями.

«Книги буття українського народу» – унікальний за змістом і долею твір Костомарова, який викладає програмні положення Кирило-Мефодіївського товариства, містить 109 положень релігійно-повчального та історико-публіцистичного характеру, показує основні події світової історії від давніх часів до середини XIX ст., наголошує на тому, що історичне покликання України – підняти інших слов'ян на боротьбу за національне відродження, ставить завдання перебудови суспільства на засадах християнства. У поглядах на державу Костомаров виходив з того, що всяка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною. Становленню і зміцненню в росії монархічної форми правління, за Костомаровим, сприяло прийняття

християнства, яке передбачало освячення влади зверху, а також татаро-монгольське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одної довіреної особи для збирання данини. Перевагу він віддає такому республіканському устрою, в якому влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для Костомарова – федерація в поєднанні з республіканською формою правління – була найдоцільнішою формою державного устрою. Він уважав її традиційно слов'янською формою, що бере свої початки ще в Київській Русі й дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуаторських класів.

Суть слов'янської федерації Костомаров убачав у тому, щоб кожна слов'янська держава – польська, литовська, українська, білоруська, російська – була самостійною і щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ. Очоловати як кожен окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи. В усіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми відносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

У «Книгах буття...» Костомаров підкреслює, що Україна постійно прагнула до рівноправного союзу з іншими слов'янськими народами не для панування над іншими, а для створення умов, що дадуть можливість всім вільно і рівно розвиватися, не поступаючись власною національною ідентичністю. На переконання Костомарова, українці повинні стати ядром майбутнього слов'янського об'єднання саме тому, що не піддалися омані владоможців, для них характерним є несприйняття державної влади як такої і тому жоден справжній українець не хотів стати паном. Костомаров чи не вперше в українській політичній думці сформував тезу про безелітність української нації як її визначальну особливість. Констатуючи історичний факт того, що українці упродовж своєї історії неодноразово втрачали власну політичну еліту, він не робить із цього трагічних висновків, навпаки, на цьому ґрунтується його оптимізм щодо історичної перспективи України та українців. Саме тому автор «Книги буття...» як політичний ідеал розвитку України і людства в майбутньому пропонує «народоправство» як протилежність традиційній державі. Цей ідеал є духовно близький слов'янству в цілому і, особливо, Україні. Вона покликана реалізувати його і, борючись за власну свободу, звільнити всі слов'янські народи від тиранії та різних форм пригнічення. У цьому полягає її (України) історична місія. Іншою, не менш важливою умовою створення майбутнього Слов'янського союзу, розглядалося встановлення в усіх слов'янських народів республіканської форми правління та політико-правової рівності громадян.

Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький)

Державницькі погляди М. Костомарова підтримували його соратники по Кирило-Мефодіївському товариству – Г. Андрузький, М. Гулак, П. Куліш та ін.

Пантелеймон Куліш (1819 – 1897) – український письменник, критик, історик, фольклорист, етнограф, перекладач, редактор, видавець.

Світоглядні ідеї Куліша, на відміну від Костомарова й Шевченка, формувалися під впливом багатьох чинників. Він добре знав сучасну йому вітчизняну та західноєвропейську культури, соціальні вчення. Романтичне усвідомлення цінностей минулого як вічних і сталих зумовило пошук Кулішем культурних ідеалів у минулому, заклик повернутися до нього. Конкретним утіленням цього постала його хутірська філософія як своєрідна реакція на міщанство та псевдоцінності бездуховної цивілізації та урбанізації. Куліш вважав можливим федеративний устрій Росії як парламентської республіки, до якої мала ввійти Україна.

Куліш був літературним редактором журналу «Основа» (1861 – 1862), який виходив у Петербурзі, де надрукував такі науково-популярні нариси з історії України, як «Хмельницина» та «Виговщина». Для підвищення освітнього рівня населення Куліш видавав популярні дешеві книжечки серії «Сільська бібліотека» (1860 – 1862). Завдяки його культурно-просвітницькій праці з'явився український буквар і читанка «ГраMATка» (1857), був уведений в обіг український фонетичний правопис («кулішівка»), були перекладені українською «П'ятикнижжя», «Псалтир», «Євангеліє».

У кінці 50-х – на початку 60-х років Куліш двічі мандрував Європою. Кілька років працював у Варшаві (1864 – 1868) на посаді директора духовних справ і був членом комісії для перекладу польських актів, ставши фактично провідником колонізаторської та русифікаторської політики самодержав'я. Куліш твердив про відмінність польської «місії» в Україні від української у Польщі: поляки «в нас простий люд у неволю повертали, а ми лядську чернь визволяємо на волю з-під неситих панів та й самим панам неправди ніякої не робимо, тільки не даємо їм верховодити по-шляхетськи, а нахиляємо їх під закон». Водночас Куліш зав'язав дружні стосунки з галичанами, відтак почав друкуватися у львівських виданнях. І. Франко зазначав, що Куліш був «головним двигачем українофільського руху в Галичині в 60-х і майже до половини 70-х років».

Жахаючись анархістського запалу мас і будучи переконаним, що козацькі та селянські повстання негативно вплинули на розвиток українства, його культури, Куліш підготував тритомник «История воссоединения Руси». Він намагався довести згубність народно-визвольних рухів, наголошував позитивну роль польського культуртрегерства і, навіть, російського самодержав'я в Україні, негативно відгукувався про Шевченка (попри те, що фактично першим наприкінці 50-х – на початку 60-х років XIX ст. порушив

заборону друкувати твори Шевченка-засланця, зворушливо промовляв на домовиною Кобзаря). Праця була сприйнята українцями з обуренням. Час від часу Куліш розчаровувався в самодержавній владі, бо його сподівання на реформи і перспективи розвитку українства та його культури в Росії не справджувалися, а компроміси з царизмом нічого не давали українській інтелігенції.

Повернувшись до України, Куліш випускає друком збірку «Хуторна поезія», яка була заборонена цензурою і вилучена з продажу: в ній містилися не тільки російськомовні статті, а й україномовні твори, що було неприпустимим після появи Емського указу царя про заборону української мови. Шануючи культуру росіян, Куліш висловлювався на користь права українців на власний національний культурний розвиток, власне місце в людській цивілізації. Відсилаючи до Галичини «Крашанку русинам і полякам на Великдень 1882 року», Куліш тим самим переймається проблемою можливості співпраці української та польської інтелігенції. Він ратував за рівноправність у слов'янському світі. Наприкінці життя Куліш турбувався незгодами серед слов'янства. Особливо ж його непокоїв шовінізм поляків у Східній Галичині. У його свідомості знову відбулися зміни і він почав обстоювати «туркофільську» ідею.

Микола Гулак (1821 – 1899) – один із найактивніших організаторів Кирило-Мефодіївського товариства, видатний математик свого часу, юрист, літературознавець, орієнталіст, перекладач (знав близько двадцяти мов), філософ. Саме на квартирі Гулака найчастіше відбувалися зустрічі братчиків. Разом із М. Костомаровим він був ініціатором уведення особливої символіки – перснів із написами «Св. Кирило і Мефодій», а також печатки з девізом: «І зрозумієте істину, і істина визволить вас». Його позиціонують як лідера революційно-демократичного крила Кирило-Мефодіївського товариства.

Особливе місце щодо формування ідей федеративного устрою належить праці Гулака «Юридичний побут поморських слов'ян» (вилучена при арешті 18 березня 1847 року). Досліджуючи проблему джерел політичної влади у слов'янських народів, Гулак починає з аналізу співвідношення влади батьківської та родової, вважаючи, що перша є одним із таких джерел. Влада батька базується на силі традиції і має практично необмежений характер. Глава патріархальної общини виконує, на думку дослідника, нові, специфічні функції, порівняно з главою родини. Він представляє інтереси громади перед іншими, розпоряджаючись її майном та одноосібно вирішуючи внутрішні проблеми.

Розмірковуючи про структуру давньослов'янської патріархальної общини, Гулак, відзначаючи її неоднорідність, пише: «Члени, що складали таку патріархальну общину, ділились на два класи: власне родичі, поєднані узами крові з родоначальником, і молодші брати, що, досягши зрілого віку, чи то залишались в роді своєму під патріархальним правлінням владики і знаходились тоді в спільності майна, чи то, що особливо повинно було часто

траплятися в давні часи при першому заселенні краю, вони відділялись від роду свого із жоною, із дітьми і з челяддю, робились главою нового роду, ставили собі двір, корчували і розорювали собі землю ... Таке відокремлення відбувалось завжди з дозволу родоначальника, але так, як звичай вимагав такого відокремлення, то навряд чи він міг противитись бажанню того, хто відокремлювався».

За слов'янською політичною традицією князь виконує низку специфічних, порівняно зі своїми відповідниками у сусідніх народів, функції: «Князь слов'янський не є подібно до германського військовий начальник, глава дружини, він є родовий старшина, в мирний час суддя, а у військовий – начальник війська, хоча останній обов'язок переважно лежить на воєводі. Він по відношенню до всього народу те, що владика для роду, з народом своїм він перебуває в нероздільному володінні землею, а сам він часто не має належних йому, власне як князю, земель». Водночас володіння землею є однією з найголовніших умов отримання всіх політичних прав у давньослов'янському суспільстві.

Гулак звертає увагу на той факт, що саме власники землі мали право голосу на вічах, участь у воєнних походах і збройний захист Вітчизни. І лише у випадках крайньої загрози державі дозволялось скликання посполитого рушення, тобто загальне озброєння народу. Цей звичай, як підкреслює Гулак, зберігся в Україні на досить тривалий час: «... у козаків малоросійських, поки козак не мав власної хати і землі, він не міг служити реєстровим козаком, не брав участь у радах, не міг бути вибираним в ніякі військові чини. Навпаки, кожний власник поземельної власності, якою б малою вона не була, був зобов'язаний нести військову службу». «Князівська влада, – підкреслює Гулак, – виростаючи з патріархальної влади родового старшини, присвоює і її права та обов'язки. Наближені будують князеві град або двір, подібно як це робить челядь для владика, з його дозволу служебники і наближені засновують нові двори та гради так, як з дозволу родового старшини відділяються та заснують нові господарства і роди ближники».

Гулак звертає увагу на той факт, що в деяких слов'янських народів (чехів, поляків) існує спільний термін для означення глави світської влади та священника – ксьондз: обидва вони вважаються посередниками між божеством і народом, володарями віщих знань. Однак ця вищість не обов'язково була спадковою. Належність до князівського роду не давала сама по собі достатніх підстав для зайняття князівського престолу. «Народження і вибір народу давали право на престол». У різних слов'янських племен простір для вибору був різним – у Новгороді князя могли обрати, запросивши з будь-якого роду, у поляків, чехів, у Києві харизма належала якомусь одному роду. Хоча і їх зачинателів згідно з легендами обирав народ: Рюрик, Пшемисл, Пяст, до того ж не обов'язково з благородного походження, а з простих землеробів, як двох останніх.

Підводячи підсумки розгляду особливостей політичних традицій, підстав і джерел влади у давньослов'янських народів, Гулак робить важливий висновок: «З двох начал розвилась у слов'ян вся будова державного устрою: начало патріархальне і начало демократичне. З патріархального начала виникла родова влада князів, з демократичного – устрій общин і федеративні союзи республік... В основі своїй ці ідеї одна одній не суперечать і ті общини слов'янські, котрим обставини дозволили розвиватись за природним племінним напрямком, являють нам гармонійне злиття обох принципів...».

З цього випливає висновок Гулака, що для України як складової слов'янського світу, спадкоємниці політичних традицій Київської Русі, дуже важливим є гармонійне поєднання колективних форм організації влади з персоніфікацією політичної відповідальності.

Георгій (Юрій) Андрузький (1827 – ?, після 1964 р.) – український громадський діяч, поет, учений. Рік і дата його смерті невідомі, відсутнє й його прижиттєве зображення.

Андрузький – учасник Кирило-Мефодіївського товариства; належав до його радикального крила, ідейним лідером визнавав Т. Шевченка. Під час обшуку 19.03.1850 р. на квартирі Андрузького жандарми вилучили 14 великих зошитів із віршами, науковими розвідками і так званим «третім» проектом конституції. Це був єдиний у першій половині XIX ст. проект Конституції під назвою «Начерки Конституції Республіки», написаний за формою, близькою до тогочасних проектів європейських політичних мислителів утопічно-соціалістичного напрямку, – з деталізацією всіх сторін життя, визначенням інститутів і функцій органів державної влади всіх щаблів. При цьому найцікавішою є та частина проекту, в якій дається начерк майбутньої федерації та перелічуються її основні складові. Це, до певної міри, розкриває і можливі наміри кирило-мефодіївців щодо складу майбутнього слов'янського союзу. «Держава мала об'єднати сім автономних округів (Україну з Чорномор'ям, Галичиною та Кримом; Польщу з Познанню, Литвою та Жмуддю; Бессарабію з Молдавією та Валахією; Остзею; Сербію, Болгарію; Дон) зі своїми президентами, віце-президентами та сенатом.

Андрузький мав дещо суперечливі погляди на державу: він одночасно допускає і конституційну монархію (самодержавне правління, що обмежене законами, які сам монарх і видає), і федеративну республіку штатів. Але монархія має стати першим етапом на шляху до соціально-політичних перетворень, що мають здійснюватися за допомогою реформ. Кінцевим ідеальним устроєм мала стати республіка. Ці ідеї вчений реалізував у своєму конституційному проекті «Начерки Конституції Республіки».

Слов'янська держава (федерація), на думку Андрузького, має об'єднувати сім штатів, які ділитимуться на області, області – на округи, округи – на громади (по 200 – 2000 сімей). На думку Андрузького, основою держави мав стати закон. У державі має забезпечуватись рівність і свобода громадян,

але свобода тільки особиста, будь-яка інша, на думку вченого, є проявом сваволі.

Також держава може і повинна добитись досконалості в організації таких суспільних відносин, як рівність, свобода, влада, закон, релігія, відносини між суспільними станами, виконання повинностей і под. Найвищим органом державної влади мали стати Законодавчі збори. Виконавча влада мала бути представлена Державною радою, члени якої повинні обирати президента республіки, віце-президента, міністрів, державного прокурора, президента зібрання та президентів його штатних відділень.

Андрузький намагався частково здійснити розподіл законодавчих, виконавчих і судових функцій державних органів. У свою чергу, знищення станових і родових привілеїв, на думку Андрузького, мало сприяти проведенню реформ, у результаті яких пересічні громадяни отримають доступ до інститутів державної влади. Залучення до влади великої кількості освічених людей мало полегшувати «справу правління». Тобто, Андрузький вважав легітимацію суперечливих інтересів і репрезентацію різних (альтернативних) поглядів засобами підвищення ефективності управління.

В основі такої держави мала бути громада, яка була представлена Андрузьким як адміністративно-територіальне утворення з органами управління та врядування, місцевим бюджетом. Сама ж громада, на думку Андрузького, мала стати найнижчою ланкою адміністративно-територіального поділу та основою місцевого самоврядування. За своєю структурою така громада мала складатися зі сімей. Усі члени громади мали підкорятися державі та голові громади. Голова громади міг втратити свій авторитет у разі неможливості виконання своїх обов'язків відповідно до свого віку, або ж у разі розумових відхилень, або ж неналежної поведінки. Андрузький намагався передбачити всі сфери життєдіяльності громади для її належного функціонування та розвитку. Така громада мала ґрунтуватися на принципах демократизму та децентралізму. Андрузький прагнув надати місцевим громадам широких економічних прав для забезпечення розвитку регіону. На думку української дослідниці-політолога Т. Лушагіної, політична концепція Андрузького хоча і здавалася певною мірою наївною, проте для політичної історії України це була одна із перших спроб переформатування суспільно-політичного життя, де існувала б особиста свобода громадян. Це була можливість заявити про право українського народу на самостійне державне існування на основі демократизму та децентралізму.

Кирило-Мефодіївське товариство було першою політичною організацією української інтелігенції. Поява та діяльність товариства стала початком переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України. У програмних документах товариства вперше було здійснено спробу поєднати українську національну ідею із загальнолюдськими християнськими цінностями та ідеєю слов'янської єдності. Діяльність товариства продовжувала суспільну думку, спонукала до пошуків

шляхів для вільного розвитку України, була взірцем і дороговказом для наступних поколінь українських борців за соціальне і національне визволення. Ідеї, висловлені у програмному документі цього товариства, – «Книгах буття українського народу» – заклали в Україні підвалини модерної політичної думки.

ТЕМА 7. ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини ХІХ ст.

Ідеї української політичної думки другої половини ХІХ ст. були й залишаються найбільш суперечливими й актуальними для пошуку орієнтирів державотворення, вирішення сучасних проблем національного відродження. У політичній думці цього періоду концентруються попередні ідеї її становлення та напрями еволюції, обумовлені процесами історичного, економічного, соціального, політичного та культурного розвитку України, що перебувала в складі Російської та Австро-Угорської імперій, не маючи власної державності. Політика імперських режимів уповільнювала темпи модернізації, однак прогресивні процеси відбувались відповідно до загальноєвропейських і загальносвітових тенденцій. Можна виділити такі умови історичного розвитку, що впливали на формування політичної думки та процеси державотворення:

1) поява на політичній карті Європи об'єднаної Німеччини, прагнення польської еліти відновити Річ Посполиту за рахунок українських земель – усе це створювало перспективу боротьби за територію та ресурсний потенціал України, а тому зіткнення інтересів провідних держав Європи ускладнювало розв'язання національних проблем, зародження капіталістичного ринку, прискорення темпів індустріалізації, модернізації усіх сфер суспільного виробництва;

2) реалізація принципів колоніальної політики (уніфікації, бюрократизації, денаціоналізації) негативно впливала на процеси формування української нації;

3) визвольний рух був представлений українським, польським і російським напрями, а тому зміст тогочасних політичних ідей відображав інтереси відповідних національних еліт, які використовували ідеї свободи, справедливості, демократизації суспільства в контексті боротьби за власні національні інтереси, впливаючи на еволюцію поглядів представників політичної думки України даного періоду;

4) видання таємного Валуєвського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) негативно вплинуло на розвиток української культури та освіти, внаслідок чого відбулася тимчасова дезорганізація українського національного руху, припинення широкого поширення політичних ідей серед суспільства;

5) поразка революції 1848–1849 років у Австро-Угорщині спричинила послаблення українського визвольного руху, оскільки австрійська влада, прагнучи запобігти поширенню революційних ідей, змушена була оголосити міжнаціональну рівноправність у школах, державних установах, судах, дозволивши також існування українських просвітницьких об'єднань. Це позитивно позначилось на розвитку культури, а головне – українці отримали

змогу обирати та бути обраними до австрійського й угорського парламентів, що активізувало появу програм, статутів, відозв партій, позитивно вплинувши на поширення політичної думки у різних формах;

б) невдачі революційних процесів першої половини XIX ст. сприяли активізації пошуку причин поразок, появі нових форм боротьби, залученню різних верств населення до політичної діяльності, що позитивно вплинуло на формування національної свідомості, прискорило темпи соціально-економічного та політичного розвитку. Хоча ці умови були досить суперечливими, оскільки українські землі перебували під владою Австро-Угорської та Російської імперій;

7) відсутність єдності національно-визвольного руху Наддніпрянщини та Західної України, повільне формування національної самосвідомості українського народу, української еліти, певні поразки у боротьбі – все це активізувало процеси подальшого розвитку політичної думки та обґрунтування ідей державотворення.

Окреслені умови історичного розвитку України визначили низку особливостей формування політичної думки другої половини XIX ст.:

1) процеси становлення капіталістичних відносин сприяли виникненню нових типів взаємодії в політичних системах, що позитивно позначалося на підвищенні рівня активності різних суспільних груп у конкретних сферах життєдіяльності;

2) наявність відмінностей у визначенні мети, завдань, форм боротьби, методів пропаганди та поширення політичних думок на територіях, що перебували під владою Російської й Австро-Угорської імперій;

3) організація видання пропагандистської та науково-політичної літератури українською мовою, зокрема, у Відні та Женеві;

4) змістовне наповнення політичних ідей, зміни у визначенні мети, завдань національної боротьби свідчили про відхід від культурницьких форм діяльності та перехід до активної політичної фази, тобто обґрунтування вимог суверенітету нації у формі автономії або незалежності;

5) політичні явища, процеси аналізувалися крізь призму вивчення економічних проблем та їх взаємозв'язку з національними потребами державотворення;

б) процеси національного елітогенезу відбувалися в умовах національно-культурного гноблення, а тому визначення основних засад діяльності еліти пройшло довгий шлях еволюції від ідей пробудження національної свідомості, до конкретних завдань стосовно політичної боротьби за українську державність;

7) активізація процесів формування політичних партій, функціонування культурно-освітніх установ, наукових товариств, друкарень, що сприяли організаційному та ідеологічному оформленню напрямів (демократично-народницький, націоналістичний, консервативний, комуністичний, національно-державницький) політичної діяльності.

Громадівці були переконані, що саме народ має визначати головний зміст і спрямування історичного процесу, виступаючи рушійною силою соціально-політичних перетворень. Спочатку вони займалися переважно культурно-просвітницькою діяльністю, але через гоніння з боку тодішнього політичного режиму відбулася політизація їх поглядів. Можна виділити такі етапи розвитку громадівського руху:

1) діяльність першої української громади у Санкт-Петербурзі, члени якої (М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін.) здійснювали культурно-просвітницьку роботу, видавали український часопис «Основа» з метою підвищення рівня національної свідомості та культури українців (50 – 60-ті рр.);

2) формування першої української громади на основі таємного гуртка «хлопоманів» у Київському університеті (В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький та ін.), метою діяльності якого була ліквідація царизму, кріпацтва, поширення освіти, піднесення політичної свідомості українства (1861);

3) відновлення діяльності громад (після розгрому царською владою), що об'єднали найкращих представників національної інтелігенції (М. Драгоманов, М. Зібер, О. Кониський, М. Лисенко, М. Старицький, П. Косач, С. Подолинський, М. Ковалевський, І. Левицький (Нечуй) та ін.) навколо ідеї боротьби за національне визволення (70 – 90-ті рр.).

Значення громадівського руху в активізації суспільно-політичного життя другої половини ХІХ ст. проявлялося у:

– визначенні теоретичних засад розвитку громадянського суспільства на принципах свободи, самостійності та відповідальності;

– поширенні ідей соціалізму, який би сприяв ліквідації соціально-національного гноблення та формуванню умов рівноправного національного розвитку;

– обґрунтуванні федералізму як основної форми національного самовизначення українців у федерації вільних народів як у межах тодішньої Російської імперії, так і в загальнолюдській конфедерації;

– формуванні передумов розвитку вільної людини, яка внаслідок набуття внутрішньої свободи здатна усвідомити необхідність вільного розвитку всіх націй і народів;

– поширенні ідей соціал-демократії та патріотизму, що визначили подальшу спрямованість теоретичних пошуків творців української національної ідеї.

Отже, у другій половині ХІХ ст. на українських землях виникає велика кількість різних політичних течій, громадських і політичних організацій, що втілювали собою складну гаму суспільно-політичних відносин, різноманітних інтересів, політичних намірів, устремлінь. Ці напрями політичної думки були безпосереднім відображенням політичної боротьби, направленої на вирішення актуальних питань національно-державницького характеру

Соціально-політичні погляди В. Антоновича.

Володимир Антонович (1834 – 1908) – український історик, етнограф, громадський діяч. Становлення суспільно-політичних поглядів Антоновича відбувалося під впливом європейських революційно-демократичних ідей і суспільних рухів на теренах України. Початковий етап його суспільно-політичної діяльності пов'язаний із рухом хлопоманів (П. Житецький, Б. Познанський, Т. Рильський та ін.).

Хлопоманство – народницько-культурна течія української інтелігенції на Правобережній частині України в 1850-ті – 1860-ті роки, яка прагнула зближення з народом.

Хлопомани – польський термін на означення прихильників селянства; згодом цю презирливу назву перебрали самі адепти «любові до простого українського народу».

Представники цього руху вважали своїм завданням служіння своєму народу з метою підвищення культурно-освітнього рівня селянства, підготовки його до демократичних перетворень, а також формування національної еліти, яка б могла їх ініціювати та реалізувати на практиці.

У процесі «ходіння в народ» вони вивчали історію українського народу, ідентифікуючи власну національну спільність із селянством, засвоювали українську культуру, морально-етичні цінності, що сприяло посиленню громадської активності щодо утвердження національних інтересів. Зокрема, Антонович очолював етнографічні експедиції, вивчав українську історію, побут українського народу, упорядковував зібрані історичні пісні, традиції, легенди, фольклор, сприяв культурно-просвітницькій діяльності серед селян. У цей період з'являється дослідження «Моя сповідь», де вчений пояснює чому він припинив підтримувати польський національний рух і став служити українському народу. Причиною цього було прагнення пізнавати історію та культуру власного народу, долучатися до формування нового бачення української державності, без опори на ідеї польської шляхти. На його думку, кожна освічена людина повинна усвідомити свою приналежність до конкретного народу, проникнутися його інтересами та плідною працею долучитися до національного відродження.

Антонович вважав, що держава виступає основним політичним інститутом у рамках якого виробляються правила та норми взаємодії громад. Усвідомлення цінності держави виступає запорукою прогресивного розвитку, оскільки її формування є продуктом людського розуму в конкретних історичних умовах. Основна мета держави – забезпечення зовнішньої безпеки та внутрішньої стабільності громадянам будь-якої національності. Учений наголошує на необхідності врахування європейського досвіду державотворення, де ці політичні інститути на законодавчому рівні забезпечують матеріальні та культурні потреби суспільства, неупереджено ставлячись до різних національностей, їх релігійних чи ідеологічних

переконань. Причиною відсутності державності в українського народу, Антонович уважав недалекоглядність політичної еліти, яка так і не спромоглася виробити власні ідеали незалежної держави, а також низький рівень освіченості більшості громадян, які в силу цього особливо і не прагнуть бути вільними, брати на себе відповідальність за власне життя.

Ідеальною моделлю державності учений визнавав вільну, федеративну державу слов'янських народів, де кожен із них має право на розвиток власної мови, національних рис і культури. Аналізуючи наявні історичні джерела, Антонович приходив до висновку, що саме організована система місцевого самоврядування дозволяє сформувати дієві механізми державного управління. Місцеве самоврядування має організовувати діяльність і подальший розвиток громад на основі існуючих історичних, політичних і регіональних чинників, це дозволить урахувати найважливіші потреби кожної з них.

Зарубіжний досвід самоврядування (наприклад, магдебурзьке право) повинен враховуватися з огляду на місцеві звичаї та традиції, оскільки, в іншому випадку, він перетворюється на спосіб маніпулювання з метою отримання вигоди можновладцями. У своїх працях учений пропонував розмежовувати поняття «нація» і «національність». У першому випадку мова йде про спільність людей, які мають однаковий темперамент, вдачу та звички. У другому – про сукупність антропологічних, культурних, етнографічних ознак, якими відрізняються суспільні групи одна від одної. Формування цих ознак відбувається під впливом клімату, змішування рас, домінуючих способів і засобів виробництва, а також умов історичного розвитку. Окреслені ознаки поділяються на дві групи: природні та набуті під час культурно-історичного розвитку. Здійснивши порівняльний аналіз української, російської та польської народностей, Антонович виокремив низку характерних національних рис, притаманних українцям:

- 1) активне сприйняття навколишньої дійсності, що характеризується дещо запізненою реакцією на суспільно-політичні явища чи процеси;
- 2) високий рівень толерантності, терпимості та ввічливості, що особливо яскраво проявляється на рівні сімейних відносин;
- 3) прагнення реалізувати свої інтереси та потреби на рівні певних асоціацій чи громад;
- 4) ідеалами суспільно-політичного розвитку виступають правда, справедливість, громадська рівноправність, що сформувалися ще за часів козацької доби.

Наявна самобутність українського народу має стати основою формування національної ідеї та принципів державотворення. Антонович зробив значний внесок у дослідження особливостей українського народу на підставі антропологічних, психологічних і культурних характеристик. Він вважав, що формування національної ідеї, підвищення рівня освіченості та культури є запорукою успішності процесів державотворення. Політичним

ідеалом для нього була вільна федерація слов'янських народів, сформована на засадах політичної свободи та демократичної рівності.

Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова.

Михайло Драгоманов (Драгоманів) (1841 – 1895) – український історик, літературознавець, філософ, громадсько-політичний діяч.

Провідне місце у науковому доробку Драгоманова займає сформована ним концепція державності, що характеризується різноплановістю та урахуванням тогочасних тенденцій суспільно-політичного розвитку.

Держава розглядається як своєрідна сукупність форм та органів влади, що формуються людською громадою з метою забезпечення законності функціонування. Особливу увагу вчений приділяв дослідженню багатонаціональних держав, життєздатність і цілісність яких залежить від дотримання принципу «політичної нації», тобто забезпечення на законодавчому рівні реалізації прав і свобод представників будь-якої національності. Досить ефективно, на його думку, цей принцип був реалізований у процесах державотворення США та Швейцарії. Формування нових національних держав має відбуватися на основі добровільного об'єднання громадян, які наділені відповідними правами та обов'язками, а також усвідомлюють необхідність здійснення конкретних дій для успішного функціонування держави.

При цьому, Драгоманов, наголошує, що рівноправність має бути законодавчо закріплена як для правлячої меншості, так і для інших груп громадськості. За таких умов, державна національність проявляється не у пошуку відмінностей чи протиставленні однієї народності іншій, а у формуванні спільної для всіх свідомості, що приналежність до даної держави є вигідною для всіх як в матеріальному, так і моральному плані, оскільки дозволяє забезпечувати високий рівень суспільно-політичного розвитку. Громадяни як носії державного суверенітету через власні суспільні інститути здійснюють контроль за діяльністю державних органів, не допускаючи монополізації владних ресурсів і домінування адміністративного тиску у процесах прийняття політичних рішень. Формування державного апарату має відбуватися за демократичним принципом: від конкретного громадянина через систему місцевого самоврядування до дієвих загальнонаціональних політичних інститутів. Виходячи з цього, державний суверенітет належить сформованій на засадах громадянського суспільства нації. До основних її рис можна віднести: самоорганізованість, наявність політичної волі, соціальну диференційованість.

Загалом, формування ідеальної державної моделі відбувається на зовнішньому та внутрішньому рівнях. У першому випадку мова йде про формування «всесвітньої федерації» як закономірного етапу еволюції

державної організації. Перехід на цей етап можливий за умови досягнення державою такого рівня централізації, що не відповідає потребам суспільства, особливостям соціально-економічного, культурного розвитку, а тому актуалізується боротьба принципів автономізму та централізму. На думку вченого, федеративний устрій держави дозволяє в процесі боротьби досягти відповідного рівня національної та політичної свободи, згуртувати різні народи з метою формування оптимальної моделі державності. Виходячи з цього, Драгоманов вважав доцільним задоволення інтересів українців у складі демократизованої та федералізованої росії.

Згодом, погляди Драгоманова трансформувалися до визнання необхідності побудови України як незалежної держави на федеративних засадах. Він визнавав існування двох форм незалежності:

- 1) сепаратизм, тобто повне відокремлення від метрополії;
- 2) федералізм, тобто забезпечення національної автономії без відокремлення.

Драгоманов певною мірою абсолютизував значимість принципу федералізму в процесах державотворення України, що пояснювалося тогочасною політичною ситуацією, в умовах якої українські землі знаходилися під впливом Російської та Австро-Угорської імперій. У поступових процесах становлення національної автономії він убачав можливість накопичення потенціалу українського народу для подальших національно-визвольних змагань за набуття статусу незалежної федеративної держави. Формування цього потенціалу залежало від впливу таких чинників:

- посилення процесів консолідації вільних громадян, які усвідомлюють необхідність реалізації набутих знань, умінь для досягнення вищого рівня національно-культурного розвитку;
- формування національної свідомості через відродження культури, широке розповсюдження у повсякденному житті української мови;
- пошук в історичній пам'яті народу традицій демократичного урядування;
- становлення національної інтелігенції, здатної залучитися до формування державницького світогляду більшості громадян через систему освітніх закладів, роз'яснювальну роботу, культурно-просвітницькі заходи;
- пошук політичних лідерів, які володіють високим рівнем освіченості, професіоналізму, необхідного для генерування політичних програм, їх практичної реалізації за допомогою залучення громадської ініціативи.

На думку Драгоманова, внутрішній рівень динамічного функціонування держави залежить від дієвої системи місцевого самоврядування. Вона складає основу демократичної федеративної держави. Вивчаючи досвід впровадження та реалізації самоврядування зарубіжних держав, учений виділив кілька його основних функцій: артикуляція та агрегація громадських ініціатив на рівні сформованих громад; організація функціонування соціально-економічного,

культурного життя громад; представництво інтересів громад перед органами державної влади.

Організація системи самоврядування у концепції Драгоманова передбачає врахування таких чинників: національно-етнічний склад населення, особливості економічного розвитку, домінуючі політико-культурні традиції. Відповідальність органів місцевого самоврядування визначається конкретними функціональними обов'язками, які не повинні дублювати функції інших органів державної влади.

Функціонування системи місцевого самоврядування Драгоманов розглядав через синтез принципів прямої (організація самоврядування на рівні сіл, громад через зібрання населення та обрання підзвітного старшини) та представницької (на міському, повітовому чи обласному рівні самоврядування функції народного зібрання переходили до представницьких органів – дум) демократії. Учений розвивав також думку, що місцеве самоврядування є дієвим каналом рекрутування національної політичної та духовної еліти. Драгоманов акцентує увагу на необхідності законодавчого закріплення основних прав і свобод людини та громадянина. На його думку, політична свобода – це основа демократичного розвитку, бо вона «виступає умовою забезпечення життєдіяльності суспільства за допомогою певних заходів соціально-економічного та культурного характеру...». Цінність політичної свободи проявлялася у:

1) визнанні прав людини та громадянина умовою особистої самореалізації;

2) забезпеченні соціальної справедливості через дієве місцеве самоврядування;

3) поверненні українців на шлях розвитку провідних світових культур. Практична реалізація принципів політичної свободи сприяє консолідації громадянського суспільства, підвищує рівень активності та формує демократичну політичну культуру.

Дієва виборча системи розглядалася Драгомановим як один із засобів реалізації політичної свободи, що надавав можливість громадянам обирати представників своїх інтересів в органах державної влади, тим самим, сприяючи обранню найбільш гідних із когорти національної еліти. Гарантії ж свободи слова, громадських зібрань, наукової та творчої діяльності дозволяють підвищити рівень культури всього українського суспільства, сформуванню прийнятну для всіх національну ідею та закласти фундамент подальшої боротьби за її реалізацію. Засобами захисту прав та свобод у концепції Драгоманова виступають органи судової влади.

Отже, Драгоманов сформував власну концепцію розвитку держави на федеративних засадах. Його погляди на українську державність зазнали певної еволюції від національної автономії до обґрунтування потреби незалежної федеративної держави. Основою ефективного розвитку держави він вважав систему місцевого самоврядування. На думку вченого, поступові процеси

демократизації, підвищення рівня культурного розвитку та національної свідомості, політична активність громадян, наявність дієвої політичної еліти – це ті чинники, що сприяють формуванню національного духу та мобілізують потенціал суспільства на боротьбу за становлення державності.

Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присецького.

Для політичного світогляду одеського громадівця Володимира Мальованого (1847 – 1893) характерне поєднання ідей національного та соціального демократизму, а в практичній діяльності – національно-визвольної й соціально-політичної боротьби. Мальованого більше приваблював соціальний демократизм (народолюбство у вузькому розумінні цього слова), ніж національний демократизм (українолюбство), а ухил до радикалізму зближував його з російським народництвом.

Прагнучи подолати організаційну аморфність і програмну неформленість соціально-революційної течії в українському народолюбстві, Мальований написав один із варіантів проекту «Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федеративних началах» (1883, оригінал не зберігся).

Укладена Мальованим під відчутним впливом європейських соціально-демократичних ідей програма української соціально-революційної федеративної партії (складалася з 10-ти параграфів) ставила за мету досягнення суспільного ладу як в інтересах українського, так і інших народів російської імперії. Наблизити соціальний ідеал передбачалося шляхом утвердження у суспільстві «ідеї колективізму» за умови визнання й «ідеї індивідуалізму», бо остання через створення кращого для кожного моменту економічного устрою поступово впроваджує в життя «ідею колективізму» і остаточно здійснює її.

Політичні погляди Івана Присецького (1858 – 1911) завдяки впливу Драгоманова та вивченню громадсько-політичного життя країн Європи еволюціонували від чорнопередільства в напрямку соціалістично-федералістичних ідей, а згодом – до конституційного демократизму. Переконавшись в ефективності парламентської форми правління, Присецький у статті «Замітка про взаємне відношення народжуваних і діючих в росії партій» закликав усі опозиційні сили об'єднатися навколо «Народної волі» для здобуття політичних прав і свобод, що зробить зайвим терор, оскільки тероризм є «формою, а не сутністю боротьби», вимушеною мірою, пов'язаною з бездіяльністю суспільства. Стверджуючи, що впровадження найближчим часом конституційного ладу в російській імперії є першочерговим і неминучим, він запропонував замінити народницьке гасло «Все для народу і за допомогою народу» іншим – «Все для нації і усяка справа через частину цієї нації, найбільш зацікавлену в цій справі». Націю він визначав як «сукупність інтелігентного, промислового і робітничого класів», вважаючи доцільним у боротьбі за політичну свободу опертися, головне, на інтелігенцію.

У «Показанні Івана Присецького» (власноручно написаному 6 вересня 1883 р. у в'язниці), а також рукописі, який у слідчій справі фігурує як «рукописний проект промови, що вбирає в себе розвиток вищевикладеної програми української соціально-революційної партії» (оригінал не зберігся), Присецький обґрунтовував нагальну необхідність утворення нової партії «серед усіх класів і національностей» із метою перетворення російської імперії на засадах політичної свободи, самоврядування й федералізму. Це, у свою чергу, мало наблизити досягнення соціалізму як ідеалу кращого суспільного устрою. Заперечувалося, що навіть насильницьким шляхом можна впровадити соціалістичний лад «коли завгодно і де завгодно».

Віддалену перспективу побудови соціалізму в тій чи іншій країні Присецький пов'язував із утвердженням на певному історичному етапі існування суспільства такого суспільно-політичного і економічного ладу, який забезпечив би найбільш сприятливі умови для розумового, морального і суспільного розвитку народу. Бажаною, на його думку, була б представницька форма правління і федеративний державний устрій, побудований на засадах децентралізації та самоврядування. З теоретичної точки зору найкращим чином забезпечує прогресивний розвиток суспільства вільна федерація невеликих держав, кожна з яких представляє собою «розумовий центр», тобто має розвинену культуру. Критикуючи державний устрій Росії, Присецький запропонував програму реформ, навколо якої найближчим часом могли б згуртуватися усі опозиційні сили:

- представницьке народне правління;
- розподіл управління між областями, що відокремилися внаслідок географічних, економічних або національних особливостей;
- вільна федерація цих областей;
- законне забезпечення прав людини від адміністративного свавілля, свобода друку, слова, асоціацій, релігійного культу;
- проведення економічних реформ, спрямованих на поліпшення тяжкого стану народу.

Присецький відзначав, що не можна розраховувати на «простий народ» в силу його розкиданості, нерозвиненості, нерозуміння значення політичних установ тощо. Тому соціалісти-федералісти виступають проти збудження народного повстання, нової «пугачовщини», оскільки це обов'язково призвело б до масового кровопролиття та знищення «усіх зародків освіченості й цивілізації». Тимчасове захоплення землі без зміни існуючого політичного режиму вкрай несприятливо вплинуло б на прогресивний розвиток суспільного життя, тому боротьба повинна вестися таємно, зі залученням до взаємодії усіх опозиційних елементів.

Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького.

Сергій Подолинський (1850 – 1891) – український громадсько-політичний діяч, науковець.

Провідне місце у науковому доробку вченого займають ідеї формування та функціонування громади. Вона розуміється ним як основна форма взаємодії та організації суспільно-політичного життя на засадах соціал-демократичних принципів. Громади поділяються на міські та сільські, але між ними існує тісний взаємозв'язок із метою обміну необхідним товаром чи послугами. Функціонування громад відбувається за такими принципами:

- 1) колективна власність на землю та рівномірний розподіл благ між усіма членами громади;
- 2) наявність виборних посад для здійснення управління повсякденними справами;
- 3) розгляд важливих рішень загальними зборами громад;
- 4) претенденти на виборні посади мають бути освіченими, належати до конкретної громади, знати її потреби;
- 5) отримання безкоштовної освіти.

Також, у праці «Парова машина» вченим було визначено певні складові переходу українського суспільства на громадівський рівень самоврядування: – формування у суспільній свідомості значимості боротьби за власні права та свободи; – мобілізація людських ресурсів навколо ідеї самоврядування; – організація загальнонаціонального бунту як найбільш дієвого способу зміни суспільно-політичного порядку. На думку Подолинського, формування громади на рівні українського суспільства дозволить законодавчо закріпити основні права, свободи, обов'язки та покласти початок процесам державотворення. Разом із Павликом і Драгомановим Подолинський детальніше виклав своє бачення розвитку громад та їх ролі в формуванні державності у програмі часопису «Громада» (1880). Зокрема, в цьому документі зазначається, що «... самостійність (автономія) політичної громади є, на нашу думку, воля кожної громади приєднатися до того народу й приступити до тієї спілки, до якої вона сама хоче, а також воля по своєму впорядкувати всі власні справи та стосунки з іншими громадами». Виходячи з цього, авторами програми були визначені засади організації громадівського самоврядування в основних сферах людської життєдіяльності:

- 1) політична – рівність чоловіків і жінок, свобода слова, преси, народних зібрань, здійснення самоврядування;
- 2) економічна – приналежність природних ресурсів і засобів виробництва громаді, спільна власність за наявності згоди та волі громади;
- 3) культурна – створення сприятливих умов для розвитку науки та людської творчості, свобода вибору релігії.

Головною ж метою еволюційного розвитку громад визначено формування української незалежної держави на принципах федералізму. Значну увагу Подолинський приділяв дослідженню проблем національного розвитку українського народу. Активізацію дій громад у відстоюванні своїх прав учений пов'язував із діяльністю української соціал-демократичної партії, що згуртувала людей, які розуміють необхідність поєднувати ідеї соціалізму з потребами українського народу, його традиціями та прагненням здобути самостійність, як в політичному, так і в культурному плані. Виходячи з цього, українська соціал-демократія мала б за Подолинським розвиватися власним шляхом (відмінним від російського чи будь-якого іншого) та виробити свої способи боротьби за краще майбутнє. Умовою успішного розповсюдження ідей соціал-демократії в Україні є «ходіння в народ» представників інтелігенції та видання роз'яснювальної літератури рідною мовою, що дозволить донести значимість окреслених ідей до кожної громади, підвищити рівень національної свідомості та культури, сформувавши тим самим необхідний потенціал для здійснення революційних перетворень.

Подолинський вважав, що саме селянство виступає провідною верствою суспільства, яка має тісний зв'язок із традиціями праці на рідній землі, а тому, за умови проведення роз'яснювальної роботи, складатиме основу національно-визвольного руху. Водночас, він зазначав, що в тогочасній Україні досить активно відбувалися процеси формування робітничої верстви, яку також потрібно включати у сферу впливу соціал-демократії.

Будучи прихильником соціал-демократичних ідей, Подолинський акцентував увагу на необхідності врахування досвіду діяльності європейських партій цього спрямування. Зокрема, він відзначав досить низький рівень організованості українських громадсько-партійних осередків, відсутність цілісної програми діяльності порівняно зі зарубіжними партіями. Водночас, низка напрямів партійно-політичної діяльності були досить схожими, що наштотувало вченого на думку про культурну спорідненість і близькість українського народу саме до політичних традицій європейських держав. Мова йшла про такі напрями:

- 1) формування федерації на засадах громадівського самоврядування;
- 2) визнання прав і свобод людини та громадянина, законодавче їх закріплення;
- 3) помірний радикалізм у відстоюванні власних прав, що ґрунтувався на пропагандистській діяльності;
- 4) визнання рівноправ'я жінок і чоловіків.

Значна частина наукового доробку («Про багатство і бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», «Праця людини та її відношення до розподілу енергії») Подолинського стосується дослідження поняття «праця» та її значення у житті людини. Праця розглядається ним через призму акумулювання потоків енергії та використання її для здійснення якісних перетворень у різних сферах людської життєдіяльності. Найбільш продуктивною є землеробська праця,

оскільки вона пов'язана з використанням енергії рідної землі, що формує відповідний рівень самоідентифікації людини. В цьому контексті вчений акцентував увагу на відсутності можливостей в українського селянства працювати на власній землі, отримувати достойну винагороду за працю. Зміна ситуації можлива за умови відстоювання своїх соціально-економічних прав у межах діяльності громад.

Михайло Павлик (1853 – 1915) – український письменник і громадсько-політичний діяч.

У своїй публіцистичній і громадській діяльності значну роль Павлик приділяв пошуку шляхів розв'язання проблем, що були актуальними для українського народу в умовах тогочасної політичної дійсності. Як і його однодумець Подолинський, Павлик підтримував ідейні цінності соціал-демократії: соціальну справедливість, братерство вільних громадян, рівність прав і свобод, якими вони наділялися.

У «Друкованому листі до всіх русинів в Галичині» Павлик зазначає, що громада – це добровільна спілка людей, сформована на засадах рівності та самоуправління, яка володіє спільною власністю. Добровільне об'єднання громад представляє собою державу. Громадівський стиль життя дозволяє розкривати потенціал кожної особистості, направляючи його на здійснення прогресивних перетворень у дусі європейських ідеалів і традицій. Усе жіноче та чоловіче населення хліборобської або ремісничої громади повинно мати рівні права, а також самостійно впорядковувати власні справи. Функції управління належать обраним урядникам, обов'язком яких є задоволення інтересів громадян, оскільки в іншому випадку вони можуть бути зняті зі своєї посади. Принципи свободи та рівності проявляються у політичному (право обирати та бути обраним), економічному (самостійний вибір і зміна ремесла), культурному (право на освіту, культурний розвиток) житті. Рівність громадян забезпечується в усіх сферах життєдіяльності незалежно від національної, релігійної чи станової приналежності.

Значну увагу Павлик у своїй публіцистичній та політичній діяльності приділяв питанням становища жінок. У кожній сфері людської життєдіяльності жінка має володіти рівними правами з чоловіками та мати можливість їх захищати. У сімейні питання не повинна втручатися ні держава, ні церква, оскільки сім'я – це союз чоловіка та жінки, які мають рівні права та обов'язки. Виходячи з цього, на законодавчому рівні необхідно визнати цю рівноправність і можливість особисто приймати рішення щодо укладення шлюбу або розлучення, а також урегулювати майнові питання, що виникають у шлюбно-сімейних відносинах. Передувати змінам у законодавстві має активна діяльність громад, жіночих рухів, спрямована на виховання поваги до жінки, її праці. Це дозволить сформувати позитивну громадську думку щодо рівноправності жінок. Цьому також має сприяти культурно-просвітницька діяльність, видання періодики, на сторінках якої розкриватимуться актуальні

проблеми становища жінок у суспільстві («Перші ступні російсько-українського жіноцтва», 1891).

Павлик разом із Франком підтримували створення та діяльність жіночих культурно-просвітницьких осередків «Товариство руських дам», «Товариство руських жінок», де формувалися прогресивні ідеї щодо ролі жіноцтва в суспільно-політичних процесах. Проблеми рівноправ'я жіноцтва в політичній сфері були відображені в програмі Русько-української радикальної партії, членами якої були Франко та Павлик. Учений не оминув своєю увагою проблеми суспільно-релігійних відносин, критикуючи спосіб життя тогочасного духовенства. Більшість його представників не займали активну громадську позицію та не сприяли здійсненню культурно-просвітницької діяльності, використовуючи своє становище для задоволення власних потреб. Застарілі церковні догмати, що не відповідали духу часу та укорінені в свідомості духовенства негативні риси (лицемірство, псевдопатріотизм, відчуженість від інтересів народу) – все це було перешкодами у переході до «громадівського соціалізму» та розвитку науки, культури. Своєю критикою, низкою гостроактуальних оповідань на цю тематику Павлик прагнув наблизитися до подолання цих негативних явищ і нагадати духовенству про його роль у формуванні релігійно-моральних цінностей тогочасного суспільства, спрямування його потенціалу на національно-визвольну боротьбу.

Остап Терлецький (1850 – 1902) – український громадсько-політичний діяч, публіцист.

Суспільно-політичні погляди Терлецького сформувалися під впливом соціалізму, а тому ідеї справедливості, соціальної рівності, законодавчого обґрунтування політичних, соціально-економічних прав громадян були провідними в його працях. Учений неодноразово наголошував, що ефективний розвиток соціалістичних ідей неможливий без урахування основних принципів демократії. Забезпечення свободи та рівності можливе за умови формування федеративної демократичної республіки. Основним суб'єктом здійснення законодавчої, виконавчої та судової влади є громада. Дієвість принципів демократії та верховенства волі народу проявляється у забезпеченні основних прав і свобод громадян, рівності перед законом і досягненні загальної соціальної справедливості. За таких умов можливий культурного-духовний розвиток кожної людини, оскільки він становить основу її самореалізації та вдосконалення.

Водночас, учений не полишав сподівань щодо організації масової національно-визвольної боротьби, спрямованої на формування української державності. Він зазначав, що процес активної політичної діяльності в цьому керунку можливий за умови зростання рівня національної свідомості серед більшості українців, подолання «псевдопатріотизму», застарілості поглядів, неосвіченості та нерішучості у відстоюванні власних прав.

Терлецький вважав, що саме освіта та просвітницька діяльність інтелігенції сприятимуть подоланню цих негативних тенденцій, наближаючи

тим самим активізацію організованої визвольної діяльності, в якій будуть враховані помилки минулого та особливості сучасності.

Загалом, здійснення змін у суспільно-політичному та соціально-економічному житті – це поступовий процес, який проходить будь-який народ. Він може супроводжуватися революціями, кризами, але все це варте того, щоб відчувати свободу та накреслити шляхи подальшого поступу держави та народу.

Отже, провідною ідеєю соціально-політичних поглядів Подолинського, Павлика та Терлецького було формування добровільних громад, наділених широкими правами та обов'язками, що складають основу демократичної федеративної держави. Їх погляди на державність зазнали поступової еволюції до визнання необхідності національно-визвольної боротьби українського народу за власну державність. Передумову цих процесів учені вбачали в підвищенні рівня національної свідомості та освіченості громадян. Досить широко в їх працях була представлена проблематика забезпечення прав і свобод громадян, а також проблеми рівноправ'я статей.

Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка.

Іван Франко (1856 – 1916) – письменник, поет, учений, громадсько-політичний діяч.

Суттєвий вплив на формування суспільно-політичних поглядів Франка мали ідеї соціалізму, що були досить актуальними у контексті тогочасних процесів розвитку європейських держав, хоча він досить критично оцінював деякі з них (наприклад, диктатура пролетаріату, ліквідація експлуататорського класу і под.). На думку Франка, «соціалізм – це прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всякий визиск і всяке убогство, запровадити справедливий, щасливіший від теперішнього лад... Соціалізм суперечить усякому поділу – він не хоче відбирати від одних і давати іншим...» («Що таке соціалізм», 1878). Ідеал соціалістичного розвитку – рівність всіх перед законом і можливість кожного громадянина використовувати свої права. У цьому контексті вчений говорив про необхідність створення громад вільних людей для вирішення нагальних потреб і формування нового суспільно-політичного ладу. Він окреслює низку соціально-політичних перетворень, необхідних для ефективного розвитку громади:

- справедливий розподіл матеріальних благ між членами громади, які самостійно приймають рішення щодо їх використання;
- надання рівних прав і свобод чоловікам та жінкам;
- наділення громад широкими функціями самоуправління та надання можливості вільно взаємодіяти з іншими на засадах братерства, взаємопорозуміння;
- створення умов для отримання освіти та широкого культурного розвитку кожного громадянина.

Франко у праці «Чого хоче галицька робітнича громада» звертав увагу, що згуртування громади навколо вирішення цих завдань дасть їй можливість впорядкувати власне життя, тим самим забезпечити достойні стандарти життя. Саме у таких умовах може сформуватися федерація вільних народів, кожен із яких матиме рівні права та політичну незалежність.

Свобода та рівність, на думку вченого, лише сприяють формуванню патріотичних почуттів вільних людей, надихають їх на здійснення змін заради покращення матеріальних і духовних аспектів життя. Водночас, саме по собі отримання політичної незалежності не гарантує змін на краще, оскільки для цього необхідно здійснити комплекс реформ, спрямованих на поліпшення рівня добробуту громадян. Саме тоді «жодна сила, жодна навала не запряже наш народ в ярмо неволі, не позбавить незалежності». Лише за умови подолання тенденцій панування однієї нації над іншою, вирішення найбільш важливих національно-економічних завдань кожної з них, можливе формування в майбутньому вільних міжнародних союзів держав для досягнення певних цілей на глобальному рівні.

Проблеми національного відродження були провідними у наукових розвідках Франка. Своєрідним ідеалом у сфері політичного життя мислитель визначив формування нації, яка вільна у своїй діяльності та пов'язана дружніми відносинами з іншими.

Першим кроком у процесах націотворення, на думку Каменяра, має стати активна культурна, просвітницька робота інтелігенції, що дозволить українцям відчувати себе єдиним цілим і сформувати зрозумілу всім національну ідею. Саме це спонукатиме український народ заявити про своє право на самовизначення та розпочати активну політичну боротьбу. Русійною силою перетворень повинна стати молодь, здатна засвоювати нові знання (особливо з історії власного народу), культурні цінності, критично сприймати існуючу політичну дійсність, а під час активної громадсько-політичної діяльності – виробляти в собі найкращі морально-вольові якості, необхідні для здобуття громадянської та політичної свободи. Саме молода, політично активна інтелігенція розглядається Франком як кістяк національної еліти, котра зможе взяти на себе функцію об'єднання українства в єдину націю, буде готова відкинути власні інтереси, інертність заради спільної, усвідомленої діяльності щодо реалізації свого права на самовизначеність. У цьому контексті Франко виділяв низку основних функцій інтелігенції:

- удосконалювати власні знання та вміння з метою їх практичного використання на благо громади;
- здійснювати постійну комунікацію з громадянами аби орієнтуватися в їх потребах та інтересах;
- бути завше прикладом для громади своїми діями та рішеннями;
- своїми ідеалами та цінностями надихати народ на суспільно-політичні перетворення;

– пропонувати не абстрактні ідеї реформування, а конкретні програми дій, доносячи їх зміст і значення до суспільства.

Учений зазначає, що процес формування такої політичної еліти достатньо складний, оскільки для цього має існувати національно-орієнтована система освіти, різноманітні культурно-просвітницькі заклади, вільний доступ до преси, сприятливе середовище, а також воля конкретної людини використати надані можливості для власного самовдосконалення заради ефективного національно-державного розвитку («Чи повертатись нам назад до народу»).

У статті «Поза межами можливого» Франко ставить низку доленосних державотворчих питань: «Що значить народне відродження? Які сфери матеріального і духовного життя обіймає воно, а які повинні бути виключені від його впливу? Які цілі слід, а які не слід ставити народному рухові? Які ідеали лежать у межах можливого, а які вибігають поза ті межі? І чи слід приймати ті межі як щось дане і незмінне?». Незмінним, непохитним «credo» Франка-борця була його відданість українській національній ідеї. Саме у статті «Поза межами можливого» знаходимо такі класичні, хрестоматійні рядки: «Все, що йде поза рамками нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів».

Отже, провідне місце в науковій спадщині Франка аналізованого періоду займали ідеї національного відродження і формування української нації на засадах рівності та справедливості. Значну роль у цьому процесі мають відігравати вільні громади, у рамках яких відбувається закріплення основних прав та свобод громадян, підвищується рівень культурного розвитку, формуються нові політичні лідери. Саме за таких умов, вважав Каменяр, можливе національне відродження народу та його перехід до активної політичної боротьби заради власної державності.

Отже, історичні особливості розвитку українських земель другої половини ХІХ ст. сприяли активізації культурно-просвітницької діяльності та національно-визвольного руху. Динамічність даних процесів обумовлювалася активною громадсько-політичною позицією української інтелігенції, яка прагнула визначити нові орієнтири національної ідеї та державності в руслі загальноєвропейських тенденцій розвитку. Представники аналізованого періоду розглядали федералізм як основу поступального руху українства до власної державності на засадах свободи та рівноправ'я. Культура, народні традиції визнавалися провідними чинниками формування національної самоідентифікації. Значна увага була приділена дослідженню громади як

основи самоорганізації та ефективного розвитку суспільства. Ці напрацювання лягли в основу нових наукових розвідок у сфері національного державотворення та сприяли подальшому розвитку української політичної думки.

ТЕМА 8. УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ВІКІВ (XIX-XX СТ.).

Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти».

На зламі століть на українських землях відбуваються різючі зміни, пов'язані з розвитком капіталізму, комунікацій, залученням мас до суспільного життя, прогресом освіти та науки. Також на Україну впливали процеси демократизації в Європі, становлення партійних систем, поширення марксизму та соціал-демократії, яка його уособлювала.

Відбувається швидка політизація суспільних рухів. У 1890 році у Східній Галичині починається партійне будівництво – постає Русько-українська радикальна партія (РУРП), за кілька років – націонал-демократична (УНДП) та соціал-демократична (УСДП) партії. У Наддніпрянщині спочатку з'являються «передпартії» («Братство тарасівців», «Українська соціал-демократія», Загальна українська безпартійна організація), а у 1900 році – перша партія – Революційна українська (РУП), згодом – народна (УНП), соціалістична (УСП), демократична (УДП), радикальна (УРП). Партії стають на вістрі ідейних пошуків українського руху. Політична думка дедалі більше стає командною справою.

Але на шляху розвитку Наддніпрянської України були самодержав'я, залишки феодалізму. Їх наслідками були аграрне перенаселення, зубожіння селян, що гальмувало й культурний розвиток. Попри розвиток освіти й науки, 80 % мешканців Наддніпрянщини були неписьменними.

Абсолютну більшість трудящих становили малограмотні селяни-українці. Робітничий клас розвивався активно, але регіонально нерівномірно. На Донбасі робітники перебували в інтернаціональному середовищі. На Правобережжі професійних робітників майже не було, адже робітниками часто були селяни.

На Західній Україні, багатій на корисні копалини, деревину, капіталізм почав розвиватися раніше за Наддніпрянщину. Але Галичина залишилась сировинним додатком імперії. У переробних галузях було зайнято 9 % населення, в той час як в Австро-Угорщині в цілому – 27 %. На зламі століть регіон уже відставав від Наддніпрянщини. Домінувало дрібнотоварне виробництво. Слабким був робітничий клас. Крім того, серед робітників Галичини українці становили у 1900 році лише 17,5 %, а близько половини їх було у нафтовій, лісовій, соледобувній галузях. У містах українці також складали меншість (близько 25 %).

Східна Галичина залишалась аграрним краєм. Сільське населення становило тут 95 %. Тенденції були схожі на східноукраїнські. Але, якщо у Наддніпрянщині поміщики-українці все ж були, хоча й русифіковані, то в Галичині це були майже суцільно поляки. Більшість селян була

малоземельними. Рівень неписьменності становив 60–70 %. Зубожіння спричинило масову міграцію «за океан».

Отже, на зламі століть в Україні пробивались тенденції, властиві капіталізму, постала інтелігенція, яка переймала європейські ідеї, але в цілому соціальна структура була деформована. Пануючі класи були не українцями або русифікованими. Українцями за ментальними властивостями майже суцільно були селяни. Український робітничий клас майже повністю зосереджувався у Наддніпрянщині, але був нечисленний, нерівномірний за регіонами і на нього впливали іноетнічні культури. Селяни були національно свідомими, але структура їх свідомості була іншою, ніж інтелігенції. Для останньої нація – це політика, для селян – земля й хліб. Проблема ускладнювалась й тим, що український рух конкурував із загальноросійськими (соціал-демократами (РСДРП), соціалістами-революціонерами (есерами, ПСР)), польськими (наприклад, Соціал-демократичною партією Галичини) та іншими партіями.

Цікавим був й розподіл ресурсних і структурних аспектів українського руху. Наддніпрянщина переважала Захід за фінансовими, інтелектуальними тощо ресурсами. Але тут були відсталі суспільні порядки, які не давали змоги використати ці ресурси в інтересах нації. Натомість в економічно відсталій Галичині були можливості для організації, що спричинило зростання громадянського суспільства. Ще у 60–70-ті роки XIX ст. тут виникли «Просвіта», Літературне товариство ім. Шевченка (з 1892 року – Наукове товариство ім. Шевченка, НТШ). Проявилось це й у кооперативному русі. Відтак під час політизації суспільства Галичина дедалі більше привертала увагу як трамплін українського руху. Для галичан це було вигідне тому, що разом із наддніпрянськими діячами сюди мігрували ідеї та фінанси.

Соціал-демократія Галичини була продуктом імпорту «наукового соціалізму» з Європи. Створення Русько-української радикальної партії ініціювали діячі, які прийшли до соціал-демократії від Драгоманова, поєднували соціальні та національні цілі. Їх ідеї містилися у Програмі партії (1900), працях І. Франка, М. Павлика, інших діячів.

Стратегічними цілями РУРП визначала усупільнення виробництва, свободу слова, спілок, зібрань, місцеве самоврядування, культурний розвиток національностей. Програма-мінімум передбачала підвищення добробуту працівників, викуп земель громадами, сприяння кооперації, прогресивний податок. У 1904 році ці вимоги були доповнені скороченням тривалості робочого дня, впровадженням недільного відпочинку, робітничим контролем над працею, соціальним забезпеченням. У політичній сфері програма 1890 року висувала цілі загального, прямого, таємного, рівного виборчого права, заміни армії ополченням. Також містилися вимоги розширення крайової автономії. В освітньо-культурній сфері передбачались безкоштовність освіти, підвищення видатків на неї тощо.

Другу течію в РУРП утворювали більш національно орієнтовані В. Будзиновський і М. Ганкевич. Але головним теоретиком став Юліан

Бачинський (1890 – 1940). Він був членом РУРП, УСДП, у роки революції – Української Національної Ради в Галичині, послом у США. У 1933 році повернувся до УСРР, був репресований.

Бачинський вважав існування національних держав властивим капіталізму етапом, метою якого є сприяння економічному та культурному розвитку народу. Політичним провідником у державі мала бути буржуазія. Він прогнозував розпад імперій та утворення української держави, яка об'єднає соціум навколо економіки, витворить національну культуру. З ідей Бачинського було незрозуміло, яка буржуазія очолить українську державу, адже й у Галичині, й у Наддніпрянщині вона була неукраїнською.

Пролетаріат, вважав Бачинський, підтримає вимогу державотворення, оскільки завдяки інтелігенції пролетаризація мала призвести до націоналізації робітничого класу, що сприятиме його політичній організації. З вказаного випливали вимоги автономізації Австро-Угорщини.

Молоді радикали розробили «Нарис проекту програми» (1891), де йшлося й про усупільнення виробництва, й про автономізацію. З часом вони переконали партію прийняти їх ідеї. У 1895 році до програми РУРП внесли вимогу щодо окремої «політичної території з руських частей Галичини і Буковини», а у 1905 – щодо перетворення Австро-Угорщини на «федеративний зв'язок народів».

Але на той час більшість колишніх молодих радикалів уже створила нову партію – соціал-демократичну (УСДП). Вона також еклектично поєднувала різні соціалістичні положення, зокрема, проголосила своєю теорією «науковий соціалізм», але відмовлялась не лише від диктатури пролетаріату, а й навіть революції, ідея якої (нехай у мирній формі) була ключовою для «наукового соціалізму» та яку не виключали навіть ревізіоністи. Еклектизм програми УСДП був пов'язаний із нечіткістю її соціальної бази. Партія декларативно орієнтувалась на міських робітників, але справедливо констатувала, що «основа української суспільності – мужики».

Інші тактичні засади УСДП теж не відповідали декларованим цілям. Зокрема, партія рішуче відмовлялась від співробітництва з іншими українськими партіями (РУРП, УНДП), що, враховуючи низький рівень популярності партії в суспільстві, не відповідало задекларованій нею меті досягнення державної незалежності України, фактично ставило УСДП на політичний маргінес.

Політична історіософія та «Український П'ємонт» М. Грушевського

На зламі століть народилося явище націонал-демократії, яка зіграє значну роль в українській історії. Провідним її теоретиком тоді був Михайло Грушевський (1866 – 1934) – видатний український історик, політичний і державний діяч. Як політичний мислитель, він реалізовувався в історіософії,

яка формувала погляди галицької інтелігенції, та при прямому аналізі політичних процесів.

На думку Грушевського, «героєм історії» є народ. На перший погляд, це нічого не вносило у становлення національного руху, який постав перед проблемою політизації. Але це якщо обмежувати поняття народу нижчими соціальними верствами. Інакше виглядає справа, якщо «народ» рівнозначний «нації», включає інтелігенцію, яка й має бути політичним лідером. Грушевський уважав, що, прагнучи державності, нація має виплекати далекоглядних «корманчів». Фактори суспільного розвитку роблять національне визрівання складним й суперечливим. Серед цих чинників своє місце посідає й державний лад. Але тоді він не поглинав уваги Грушевського. Його хвилювали економічні, соціальні, культурні, психологічні чинники. Більше того, внеском у розуміння ролі інтелігенції став вихід Грушевського за межі поняття політизації лише як боротьби за владу. Наголошуючи на культурі як чинникові національного розвитку, він зауважує, що «висока культура» інтелігенції цікава «не так сама по собі, як тим, що відбивається в її загальнонародного».

Грушевський розглядав російське домінування не з точки зору економіки, а в політичній площині, зазначаючи, що російське панування призвело до порушення історичних зв'язків України із Західною Європою. Він пропонував своє бачення політичної автономії українського народу. Свої ідеї політик виклав у низці статей, зокрема «Український П'ємонт», «Національне питання і автономія», «Про зрілість і незрілість», «Наші вимоги», «Визволення Росії і українське питання».

Грушевський був прихильником національно-територіальної автономії України, яка мала б стати основним із пріоритетних напрямів демократичних процесів у постімперській Росії: «як єдиним засобом імунізації релігійних розмежувань, усунення релігійних чвар та їхнього шкідливого впливу на громадські й політичні взаємини є визнання повної релігійної свободи й рівноправності, так і вирішення «національних питань», визволення культурного та економічного розвитку громадських і політичних відносин від національних утисків можна досягнути лише через надання окремим народностям можливості цілком вільного розвитку». Політик наголошував на конституційному закріпленні прав народів на самовизначення, що є інтегральною складовою частиною прав особистості. Але конституційне закріплення має не означати формального визнання права народу на самовизначення, а стати алгоритмом до реального впровадження цього права.

Грушевський в основу своєї концепції автономної України поставив питання про політичну свободу пригнічених народів: «Політичну свободу нерідко пробують поєднати з посиленою опікою для панівної нації, що межує з придушенням усіх інших народів; конституційний лад, радикальний республіканізм і соціальний радикалізм можуть на практиці поєднуватися з невизнанням чи ігноруванням потреби вільного національного розвитку для

певних народів, що входять до складу держави». Політична свобода має бути реалізована в праві національної адміністративно-територіальної одиниці на широку автономію. Тому Грушевський пропонував кілька кроків до встановлення такої політичної свободи:

– по-перше, прийняття закону про місцеве та обласне самоврядування: «один з перших основних законів нового ладу повинен встановити як загальну норму національного самоврядування скрізь, де певний народ переважає на одній суцільній території, визначеній національними кордонами і є достатньою для організації на ній обласного самоврядування»;

– по-друге, прийняття закону про національні меншини й особливо щодо багатонаціональних регіонів: «такий основний закон повинен визначити права національних елементів, що становлять меншість населення або заселяють території зі змішаною людністю, яку неможливо розмежувати». При цьому політик наголошував, що говорячи про економічну, культурну, релігійну рівність, зовсім випускається питання національної рівності. І дуже часто в державах зазначена проблема актуалізується, коли «незадоволеність національних вимог і роздратування, відчутне в народі на цьому ґрунті, виводить із природних меж національні почуття, створює гіпертрофію націоналізму й змушує суспільство розвивати свою енергію в національній ділянці коштом інших, позитивніших напрямів суспільного розвитку».

Грушевський у своїй концепції автономії України виступав за широку децентралізацію, що має супроводжуватися створенням дієвих органів місцевого самоврядування на всіх рівнях територіальної організації: «починаючи з сільської общини, й далі – в основу дрібної земської одиниці, всіляких виборчих округів і провінційних одиниць». За основу адміністративно-територіального поділу політик пропонував узяти національний показник. Грушевський зазначав, що на територіальну автономію повинні мати право всі національні громади, і треба уникати їх поділу на зрілі та незрілі. Адже тоді виникає питання критерію такого поділу. Крім того, представники «незрілих недержавних народностей», на думку політика, ніколи не будуть підтримувати «зрілих недержавних народностей», адже «заперечуючи зрілість одних, можна завжди почути таке ж заперечення і на свою власну адресу».

Свої конкретні пропозиції щодо автономії Української держави в рамках федералістських концепцій Грушевський виклав у статті «Наші вимоги». Перебуваючи під впливом Драгоманова, Грушевський запропонував концепцію національної децентралізації, яка передбачала виділення всіх населених українцями земель в окрему державно-територіальну одиницю зі власним парламентом. Автономія Української держави, за пропозиціями вченого, мала ґрунтуватися на широкому самоврядуванні, адже «... [цей народ] повинен знайти сприятливі умови для свого культурного та суспільного розвитку й національного самовизначення, широке самоуправління його етнографічної території має забезпечити успішний розвиток економічних сил

населення й обернути їх йому на користь, на задоволення культурних та економічних потреб, усунувши експлуатацію для цілей, чужих його культурному й економічному життю».

Органи місцевого самоврядування, за проектом Грушевського, мали формуватися на широких демократичних засадах, обиратися «загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням». На місцевому рівні планувалося мати три різновиди органів самоуправління: самоуправління громад; виборні управи волостей та управи повітів; обласні сейми й центральний парламент, утворюваний ними. Політик наголошував, що окрім політичної автономії, національному регіону необхідна й економічна автономія – право самостійно витратити кошти на місцеві потреби: «має бути забезпечений такий порядок, при якому економічні засоби краю, за винятком справедливої участі в загальнодержавних витратах, спрямовувались би на задоволення потреб місцевого культурного й економічного життя, аби звільнити перебіг і розвиток місцевого життя від тиску централізму».

Також важливим кроком на шляху до такої федерації Грушевський вважав ухвалення закону про мови, який регламентував би статус національних мов і гарантував їхній вільний розвиток. Реалізуючи свою автономію, Україна мала бути вільною у вирішенні політичних, економічних, культурних питань, самостійно розпоряджатися своїми багатствами й ресурсами. До економічної автономії має належати й право національної громади розпоряджатися земельними ресурсами.

Отже, концепція автономії Грушевського ґрунтувалася на ідеях: адміністративно-територіального поділу за національним показником, децентралізації, надання органам місцевого самоврядування широких політичних, економічних, культурних прав. Діяльність національних адміністративно-територіальних одиниць мала регулюватися на законодавчому рівні.

Провідники української політичної думки, керуючись актуальними соціалістичними та націоналістичними ідеями, пропонували свої концепції майбутнього українського державотворення. Частина українських політиків відстоювала ідею автономії, інші – повної незалежності, проте спільною ідеєю провідників української політичної думки став заклик українського народу до єдності та національної самосвідомості. Проте ідеї політичних діячів 1905–1907 років так і не було почуто та втілено через неготовність суспільства до такого роду реформ. Фактично представники української політичної думки вказаного періоду випередили свій час на кілька десятків років.

Політичний модернізм Лесі Українки.

Леся Українка (Лариса Косач-Квітка) (1871 – 1913) – письменниця та поетеса, перекладачка, громадський діяч, співзасновниця групи «Українська соціал-демократія» (1896).

Леся Українка – виразна прихильниця концепції природних прав людини, головними з яких вважала право життя та особисту свободу; остання ж неможлива без свободи економічної та політичної, тому реалізацію прав людини Леся Українка узалежнювала від економічного та державного ладу. Леся Українка дотримувалась поширеної тоді завойовницької концепції походження держави, але вважала, що держава може бути результатом завоювання не лише одного народу іншим, а й одного соціального класу іншим. Така держава насильницьки придушує свободу. Ідеалом мислительки є держава, де люди мають рівні права, незалежно від соціального походження та національності. Але лише проголошення свобод не означає їх втілення. Вона критикує формальну демократію; вважає, що там, де влада (гроші, війська, поліція) належить самим лише багатіям, свободи та справедливості бути не може.

Історію суспільства Леся Українка розглядає як історію боротьби робітничого люду проти соціального та національного гноблення. Але щодо механізмів досягнення суспільного ідеалу, то у неї є суперечності. Вона стверджує, що захист прав має здійснюватися зі зброєю, заперечує вчення про «непротивлення злу насильством».

Водночас Леся Українка вважає, що соціалізм має виникнути внаслідок тривалої еволюції, зокрема духовного вдосконалення.

Отже, як у інших марксистів, перед нею постає дилема революційного перетворення дійсності та поступовості суспільного розвитку. Леся Українка рішуче критикувала концепцію «чистого мистецтва» як втілення ідеологічних засад капіталізму, засуджувала відрив мистецтва від соціальної дійсності.

Свого часу перед нею постала проблема, чи не кинути поезію заради політики. Зламним став 1896 рік, коли у низці поезій (особливо у вірші «Слово, чому ти не твердая криця») вона визначає, що її зброя – це слово: «Наші слова стають нашими ділами і судять нас люди «по ділах наших»...». На перший погляд може здатися, що для Лесі Українки соціальні питання переважають національні: «Свідомі свого стану робітники не повинні вважати на те, хто з них до якої віри чи народу належить, а повинні триматися спільно, одностайно, бо у всіх у них один ворог – стан багатіїв, капіталістів». Насправді соціальні та національні аспекти боротьби у її концепції не суперечать між собою. Національна програма не може не бути змістовною. Акцентування на соціальних питаннях не лише не шкодить національній солідарності, воно, на думку Лесі Українки, її обумовлює. Визначаючи напрями співробітництва українських і галицьких соціал-демократів, вона зауважує, що їх єднання «можливе не лише на ґрунті спільних національних інтересів, скільки на ґрунті тих спільних принципів, що єднають на ... соціалістичних конгресах ... національності».

Хоча Леся Українка не була професійним політиком, у питаннях політичної тактики вона була на голову вище партійних лідерів. Вона критикує недооцінку ними проблеми політичних союзів, вказує, що у боротьбі з

самодержав'ям союзниками української соціал-демократії є соціал-демократичні партії усіх народів Росії, але досягнення політичної суб'єктності України неможливе без співробітництва з несоціалістичними партіями. Співробітництво з демократами інших народів не затуляє від неї проблеми обмеженості цього союзу.

Вона розвінчує віру УСП у те, що російські або польські демократи після приходу до влади погодяться з наданням Україні незалежності. Тактичний хист мислительки проявляється й у тому, що вона була єдиною у політичній думці України, хто звернув увагу на диференціацію роботи серед соціальних груп. Леся Українка вважала, що серед сільського пролетаріату та селян пропаганда мала бути не національною, «бо там винародовлення немає», а соціалістичною.

З іншого боку, серед русифікованого міського пролетаріату мала вестися культурницька робота. На зламі століть розвиток комунікацій, освіти, поширення демократії, виборчих механізмів формування влади змінили засади політичної діяльності, сприяли зростанню ролі символічної політики. Остання дає змогу прямо впливати на свідомість індивідів.

Леся Українка не була, як до прикладу Б. Кістяківський, теоретиком символічної політики, але вона була найактивнішим розробником її механізмів. Йдеться про її поетичні твори. Вона послуговується категоріями «добра», «зла», «вірності», «зради», «краси», «згубності духовного гноблення», «одержимості», які впливали на свідомість людей. Леся вводить у мистецько-політичний обіг й нові образи. У «Єврейській мелодії» за тугою полоненого Ізраїля за зруйнованим храмом вгадуються нереалізовані українські прагнення. У п'єсі «В дому роботи, в країні неволі» у конфлікті єгиптянина та єврея зображено суперечність між трудівниками панівної та пригнобленої націй. Мотив любові-ненависті у «Грішниці» та інших увібрав складність ставлення до дійсності та визначив напрями діяльності задля народу. Особливо вдаються Лесі Українці образи жінок, які відчувають соціальну несправедливість, борються, не відступають від ідеалів. Жоден інший українець не зробив у той час стільки, як вона, для ствердження гендерної рівності, залучення жінки до суспільної діяльності.

Соціал-демократія Наддніпрянщини (Д. Антонович, М. Порш).

У літературі Революційну українську партію (РУП) часто називають соціал-демократичною. Аргументом є перейменування у 1905 році її на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Але спочатку РУП не була такою. Її програмою був підготовлений М. Міхновським документ «Самостійна Україна», що містив лише націоналістичні тези. Лише у 1903 році теоретичний орган РУП «Гасло» оголошує про відмову від «Самостійної України». Починаються програмні пошуки у соціалістичному напрямі. Ідеологами РУП тоді були Д. Антонович, М. Порш та ін.

Дмитро Антонович (1877 – 1945) – політичний і громадський діяч, мистецтвознавець. Співзасновник РУП, до 1903–1904 років – її лідер. Він був автором розлогіх теоретичних праць, але впливав на ідеологію РУП як редактор «Гасла», інших часописів.

У 1890-ті роки Антонович багато зробив для навернення студентського руху на політичні рейки. Причиною економічної та культурної відсталості мислитель уважав самодержав'я. Мету визначав чітко – самостійна українська держава. Пізніше Антонович згадував, що тоді сформувалася альтернатива: «бути або соціал-демократом, або українцем». Наслідком цього стало й прийняття «Самостійної України» як програми РУП.

На початку ХХ ст. ситуація змінюється. Стає популярним марксизм, розвиваються російські соціал-демократи, есери, польські соціалісти. Антонович посилює соціалістичну риторичку. У «Козаччині» він зазначає, що Україна як держава постане тоді, коли народ вижене панів і «забере у власність землю, заводи і фабрики».

Отже, він поєднує нові тенденції з попередніми поглядами.

У 1903 році Антонович стверджує, що соціалізм є «національним явищем», а метою РУП визначає українську республіку трудящих мас із усупільненням виробництва, націоналізацією землі та диктатурою пролетаріату.

Із 1904 року постає новий етап еволюції політичних поглядів Антоновича. У «Неіснуючому питанні» він стверджує, що поняття «нація» вигадала буржуазія та що відносини України та Росії не такі, як між колонією та метрополією. Водночас він критикував гасло автономізму як напівзахід і стверджував, що питання створення української держави має вирішити суспільство, його (питання) слід винести за межі партійної програми. Ця еволюція була пов'язана з підйомом революційного руху, який емоційного Антоновича переконав у нібито байдужості мас до національного питання, та боротьбою у партії.

У 1903 – 1904 роках лідерство в РУП захоплює М. Порш. Антонович, критикуючи автономізм, протистояв йому та намагався відстояти власні лідерські позиції. Микола Порш (1879 – 1944) – український політичний і громадський діяч, учений-економіст, публіцист; учасник українського національного руху, член Центральної та Малої Рад, голова Всеукраїнської ради робітничих депутатів, генеральний секретар праці та військових справ, посол Української народної республіки у Німеччині. Порш очолював РУП на Полтавщині, а пізніше Київську громаду та Центральний комітет РУП. У січні 1904 року ЦК видав заяву про перехід партії на соціал-демократичні рейки. Порш був співавтором «Нарису програми Революційної Української партії» (1904). Його погляди викладені також у статті «З приводу існуючого питання» (1905) та ін.

За економічними поглядами Порш був правовірним марксистом. Він уважав, що капіталізм веде до концентрації капіталу, збільшення прірви між

політичним ладом і працюючими, що створює умови для класової свідомості. Класову боротьбу мислитель оцінював не лише як рушій розвитку, а й як неминучу політичну боротьбу. Значний вплив на Порша мали Ерфуртська програма німецької соціал-демократії та програма-мінімум РСДРП. «Нарис...» визначає метою РУП побудову республіки.

Її союзниками визначалися революційні партії усіх народів росії. Мали бути знищені станові привілеї, скасовано смертну кару, впроваджені загальне виборче право, свобода слова, спілок. Церква мала бути відокремлена від держави, армія – замінена ополченням. В економіці передбачались скасування непрямих податків, 8-годинний робочий день, впровадження фабричної інспекції. Казенні та церковні землі мали бути вилучені до муніципальної власності. Скасовувались викупні платежі, інститут кругової поруки, сервітути, націоналізувалися ліси.

Також передбачались пенсійне забезпечення, право на відпочинок, держфінансування дошкільної та шкільної освіти, скасування законів, які пригнічували жінку. Порш стверджував, що національний гніт однаково лягає на пролетаріат і буржуазію, шкодить формуванню класової свідомості. Ці тези далекі від поглядів соціал-демократії, яка складніше оцінювала механізми формування свідомості пролетаріату.

Отже, якщо у питанні наслідків національного гніту Порш був опортуністом, то у філософських питаннях формування свідомості він був «святішим за Маркса». Порш – прихильник незалежної української держави, але вважав це справою майбутнього. До того ж, на його думку, висунення цього гасла руйнує єдність пролетаріату у боротьбі проти царату. Тому Порш уважав за доцільне у програмі обмежитись вимогою автономії у федеративній російській республіці. Але конституція останньої мала проголосити право націй на відокремлення.

Період революції 1905 – 1907 років, на його думку, мав стати важливим кроком українського народу до вирішення національного питання. Позиція Порша щодо майбутнього українського народу була однозначна – боротися за незалежність, але в короткостроковій перспективі для отримання більшої підтримки. Він умовляв однопартійців виступати за автономію.

У своїй статті «Автономія України у світлі соціал-демократичної критики» Порш порушив проблему щодо українського національного питання, зазначаючи, що всі нації в межах однієї держави повинні мати однакові політичні права: «національне питання, на наш погляд, є питанням про рівну політичну волю для всіх націй даної держави».

Порш вважав, що політичний розвиток держави визначається економічною централізацією й децентралізацією. Політичний діяч зазначав, що «чим же іншим, як не децентралізацією промисловості являється цей процес утворення нових районів економічного життя, в котрих знову таки поруч відбуваються процеси промислової централізації і децентралізації».

У своїй концепції українського державного будівництва Порш виступає за політичну децентралізацію. Свою думку політик доводить через кілька позицій:

1. Централізація політична та централізація фінансова тісно пов'язані.
2. Фінансова централізація означає зосередження прибутку в державних структурах, що веде до розростання бюрократичного апарату.
3. Політична децентралізація має послабити фінансову централізацію, що дозволить місцевим громадам самостійно вирішувати нагальні питання свого регіону.
4. Децентралізація політична сприяє рівномірному розвитку регіонів держави, адже «політична централізація, завдяки зкупченню законодавчих адміністраційних і всяких інших державних інституцій в політичному центрі держави, утворює величезну централізацію і капіталів, а також попит на особисті послуги і товари, а це спричиняється до незвичайного розвитку промисловости».

Також мислитель зазначав, що національний гніт може набувати різних форм, зокрема культурної, економічної, політичної. А позбутися національного гніту, на думку Порша, може лише освічений та заможний народ. А для цього необхідно відкривати нові школи, будувати нові залізничні шляхи.

У багатонаціональній державі держава має опікуватись лише загальними інтересами народу, а питання окремих націй має вирішуватись в автономному порядку. Порш виступав за надання націям широкої автономії, зазначаючи, що «коли кожен народ в державі матиме право видавати закони в справах свого краю, коли він матиме право порядкувати всім тим, що торкається тільки його потреб, його нужд, його життя, – словом, коли кожен народ в державі матиме автономію, тоді національна неволя впаде сама собою».

Також Порш намагався визначити поняття «автономія», розкриваючи сутність законодавчої та виконавчої влади в державі, а також становлення та розвиток місцевого самоврядування. Політик доходить висновків, що автономія – «такий лад, коли якийсь край чи народ має право влаштовувати своє життя по своїх законах». Крім дефініції поняття «автономія», мислитель запропонував свою типологію цієї категорії, розрізняючи: – автономію територіальну («краєву») – вид автономії, в основу якого покладено розвиток народного господарства. Для цього виду автономії є характерним:

- 1) вид і рівень розвитку господарства окремого регіону та його сусідніх територій;
- 2) не враховується поліетнічність території;
- 3) наявність органів місцевої влади, що наділялись законодавчою ініціативою;
- 4) надання широких фінансових повноважень.

Недоліком такої автономії, на думку Порша, є її спрямованість на моноетнічність: «та автономія ця найбільше корисна там, де в державі живе один якийсь народ. Там же, де в одній державі живе декілько різних народів,

там територіальної автономії мало, там вона приносить велику користь та не для всіх»; – автономію національно-територіальну («національно-краєву») – вид автономії, за якої кожна нація отримує широку краєву автономію, тобто – це «краєва автономія для краю, в якому живе яка-небудь одна нація». Загальні характеристики:

- 1) усіма місцевими справами порядкує сейм;
- 2) місцеві органи влади мають право на законодавчу ініціативу;
- 3) територіальна відокремленість кожної нації.

Цей різновид автономії основним недоліком має неможливість ізольованого проживання окремих націй у межах однієї держави: «неможливо так помежувати границі між націями, щоб в кожному краю жив тільки один народ»; – автономію національну, культурно-господарську – вид автономії, за якої кожна нація мала право самостійно вирішувати всі свої справи, задовольняти всі свої національні потреби (культурні, господарські, громадські). Такий вид автономії передбачає:

- 1) забезпечення народної освіти – будівництво шкіл, гімназій, університетів тощо;
- 2) розвиток національної культури – відкриття музеїв, бібліотек, театрів;
- 3) керівництво професійною освітою;
- 4) створення закладів охорони здоров'я населення;
- 5) «гуртова допомога для трудящих» – система кредитування, товариські страхування, товариські господарства;
- 6) розвиток сільського господарства;
- 7) завідування «всією статистикою в справах національного життя свого народу»;
- 8) регулювання міграційних процесів.

Недоліком цього виду автономії Порш називав неоднорідність господарства різних регіонів держави; – автономію національно-культурну – вид автономії, що передбачає право нації вирішувати питання просвітнього характеру, задовольняти свої культурні потреби. Особливості цього виду автономії:

- 1) приналежність до одного народу, незалежно від регіону проживання в державі: «всі люде, що признаються до якої-небудь нації, повинні бути записані на національні листи; всі вони де б не жили складають один на всю державу національний союз, союз людей одного народу»;
- 2) обрання народних представників до національного сейму;
- 3) національний сейм «завідує... національними справами», має право на законодавчу ініціативу;
- 4) національний сейм – найвища влада кожного народу;
- 5) народ платить податки на культурні потреби тільки до своєї національної казни.

Недоліком такого виду автономії є те, що держава гальмуватиме собі розвиток народного господарства поневоленої нації. За національно-

культурної автономії поневолені народи не позбуваються повністю національного гніту. Аналізуючи кожен вид автономії, Порш порушував питання щодо найкращої форми автономії. Він дійшов висновків, що «всяка національна нетериторіальна автономія не тільки не корисна, а навіть шкодлива». Найкращим різновидом автономії політик вважає національно-територіальну автономію, оскільки «ця автономія знищує весь національний гніт над такою нацією та їй дає змогу розвивати все своє життя, збільшувати матеріальні та духовні багатства». Як приклад успішної національно-територіальної автономії Порш наводить Швейцарію та США.

Реалізувати свою концепцію автономії Порш намагався для українського народу. Свої ідеї виклав у праці «Про автономію України», де зазначав, що протягом довгого історичного періоду імперська влада позбавляла український народ своєї мови, культури та освіти, проте «впорядкувати всю просвітну справу у нас на Україні зможе тільки сам народ, коли він матиме автономію». За допомогою статистичних даних щодо економічного прибутку, що надає українське господарство до російської казни, Порш дійшов висновків, що за таких умов поглинання всіх коштів центром держави господарство українського народу знаходитиметься в збитковому стані, що врешті-решт має призвести до економічної кризи в державі. Апелюючи саме до економічної сфери діяльності держави, політик доводив необхідність автономії для українського народу. Так, Порш пропонував надати Україні автономію в таких сферах:

– *культура* – «кожен народ... повинен мати право сам задовольняти всі свої культурні потреби». До культурних справ належать: народна освіта (відкриття українських навчальних закладів), професійна освіта (відкриття навчальних закладів професійного спрямування), культурні установи (розвиток національної культури);

– *господарство* – «ще більш важно для нашого народу мати змогу і право самому дбати про своє хазяйство, сільське й фабричне, та про торгівлю». До найголовніших господарських справ мають належати: сільське господарство (український народ, маючи родючі землі, повинен розвивати сільське господарство), «справи дорожні» (для торговельної сфери необхідна вчасна доставка товарів на ринки, а для цього потрібні якісні дороги, залізничні шляхи), кредитні справи (право на створення кредитних установ), громадське господарство (право територіальної громади вільно розпоряджатися своїм «краєвим добром та багатством»), справи фінансові («право вільно і самостійно складати розпис доходів і розходів»), переселенські справи (підкування громадою про переселенців, які приїхали на українську територію);

– *громадські справи* – справи політичні. Мають охоплювати такі сфери: місцеве самоврядування (проблеми регіону краще вирішувати самостійно громаді, ніж сподіватися на державу), догляд за чиновниками та адміністрацією нашого краю (дотримання чиновниками закону), фабричні закони («боронять сільських і городських робітників від капіталістів,

поміщиків і фабрикантів»), медичні й санітарні справи «нашого краю», «статистика життя нашого краю», добродійні справи.

Для облаштування «української автономії» Порш пропонував низку заходів:

- найвищою владою в Україні має стати виборний орган – сейм;
- кожен громадянин України не залежно від статі, віри чи етнічної приналежності повинен мати право обирати (активне виборче право) і бути обраним (пасивне виборче право з 20 років);
- виборче право має бути рівним, простим і таємним;
- необхідний новий поділ української території на виборчі округи (100 тис. осіб у кожному, які мають обрати одного представника до сейму від свого округу);
- на виборах до сейму необхідно встановити пропорційне представництво: «щоб кожна нація та кожна партія мала змогу вибрати з поміж себе стільки послів, скільки приходить на неї по числу її членів»;
- послів до сейму необхідно обирати кожні два роки, щоб була можливість відкликання послів, які не представляють волю свого округу, а задовольняють лише власні інтереси;
- сейм має збиратися щороку для вирішення справ, які належать до його повноважень;
- сейм має сформувати найвищий виконавчий орган влади, який Порш пропонував назвати «Краєва Україна чи Краєвий Комітет, що складається з декількох чоловік, теж на два роки»;
- важливі питання місцевого значення народ може вирішувати шляхом референдуму;
- український народ повинен мати право на законодавчу ініціативу;
- для того, щоб усі регіони України якнайкраще розвивалися, на думку Порша, доречно сформувати дієве «самопорядкування»;
- до повноважень сейму належать ті справи, які «спільні всім повітам, всім околицям України та які вони не зможуть порішити самі, своїми невеликими силами»;
- сейм має виконувати наглядову функцію щодо місцевого самоврядування, щоб «місцеве самопорядкування задовольняло громадські потреби»;
- систему місцевого самоврядування політик пропонував організувати на національній основі – «так помежувати волості та повіти, щоб людність кожної околиці складалася по змозі з одного народу»;
- органи місцевого самоврядування мають бути виборними на основі рівного, прямого, таємного виборчого права.

Отже, концепт автономії Порша передбачав об'єднання українського народу в межах автономної одиниці в складі Російської держави. Хоча ідеї політика й мали досить суперечливий та утопічний характер (наприклад, розселяти людей одного етносу в межах однієї території), у цілому саме

бачення організації української державності ґрунтувалося на основних демократичних принципах: захисту прав людини та громадянина, свободі слова, зібрання, віросповідання, рівності всіх перед законом, дієвій системі місцевого самоврядування тощо.

Народження українського націоналізму. М. Міхновський.

У цей період починає формуватися український націоналізм. Першою його структурою було «Братство тарасівців».

Братство (Братерство) тарасівців – таємна політична організація, створена в Харкові 1891р. Її учасники дали клятву на могилі Кобзаря, де присяглися всіма засобами поширювати серед українців його безсмертні ідеї. Серед активних діячів Братства були відомі письменники та науковці: В. Боржковський, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, В. Шемет, М. Міхновський та інші.

Мета «Братства» – українська держава: «Самостійна суверенна Україна: соборна, ціла й неподільна, від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ, вільна між вільними, рівна між рівними». Але її створення «братчики» вважали далекою перспективою. Перехідним етапом мала бути російська демократична федеративна республіка. У «Profession de foi» питання самостійності взагалі не ставилося. Програма містила соціалістичні гасла – одержавлення надр, промисловості, націоналізації землі, а також відокремлення церкви від держави, свободу конфесій, українізацію школи, безкоштовність освіти.

Надалі розвиток націоналізму в Наддніпрянщині був пов'язаний із ім'ям Миколи Міхновського (1873 – 1924) – визначного українського громадсько-політичного діяча, активного прихильника державної незалежності України, основоположника і першого ідеолога українського націоналізму. Він закінчив Київський університет, працював адвокатом. Був членом «Братства», пізніше розробником програми РУП «Самостійна Україна». У 1902 році він створив УНП.

Концепція Міхновського отримала назву національного солідаризму. У концентрованому вигляді вона міститься у «Десяти заповідях»: «1. Одна, Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей – це ідеал української людини, за здійснення якого ти повинен боротися, не шкодуючи свого життя. 2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жида це вороги нашого народу, як довго вони панують над нами й визискують нас. 3. Україна для українців, тому виганяй з неї всіх ворогів-зайдів. 4. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів. 5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові й тобі. 6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до народних ідеалів. 7. Не зробишся ренегатом-відступником. 8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України. 9. Допмагай

своєму землякові поперед усіх, держись купи. 10. Не бери собі дружини в чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй із ворогами нашого народу, бо цим ти додаєш їм сили й відваги; не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш».

Майбутня держава для нього – «держава одноплемінного національного змісту», на посадах в якій не можуть бути не українці.

Революційні заходи мислитель пропонує розрізняти щодо етнічних спільнот. Так, землі поміщиків-українців мали викупуватись, а росіян, поляків – конфісковуватись.

Також концепція Міхновського передбачала заборону міжетнічних шлюбів. Державна самостійність для нього – умова існування нації. Причина рабського стану українців – політичний лад Росії, яка (Росія, а не царат) нищила українську мову, зневажала свободу совісті, недоторканність особи. Оскільки імперія забрала ці права насильницьки, то й їх відновлення теж має здійснюватись зі зброєю. Соціалізм УНП відрізнявся від соціал-демократичного. Розв'язання національного питання для неї – «поріг, через який народи вступають в чистий святий храм соціалістичного устрою». Отже, воно не лише передує, а й є умовою вирішення соціальних питань.

Рушійною силою визволення Міхновський уважав інтелігенцію. Вона мала не лише «розплющити очі рабам», а й сама взятися за зброю. Він вірив, що інтелігенція «третьої хвилі» буде національно свідомою (попередні орієнтувались на Польщу та Росію). Але з його праць не зрозуміло, що змусить інтелігенцію стати такою. Проблеми не було б, якщо б Міхновський зазначив, що на Польщу та Росію орієнтувались дворяни, натомість новій, різночинній, інтелігенції близькі прагнення соціальних груп, із яких вона формується. Міхновський має рацію, коли оцінює як жахливе поширення навіть серед української інтелігенції москвофільства, коли розвінчує сподівання українських демократів на те, що російські демократи після приходу до влади повернуть Україні волю. Але скинути самодержав'я без союзу з російською демократією було неможливо.

На початку ХХ ст. свій конституційний проект побудови української державності пропонує Микола Міхновський. В основу свого вчення Міхновський поклав ідею національно-державної самостійності України, установлення в ній справедливого соціального ладу. Аналізуючи суспільно-політичне життя українців, автор зробив висновки, що головною причиною пригнобленого становища українства є відсутність у нього національної ідеї. Він убачав у націоналізмі велетенську непоборну силу.

Націоналістичні ідеї Міхновського отримали своє організаційне оформлення в Українській народній партії. Для поширення основних ідей у пресі Міхновський заснував кілька друкованих видань, серед яких «Хлібороб», «Самостійна Україна», «Слобожанщина», «Сніп». Крім наукової діяльності, Міхновський брав активну участь у політичних подіях початку ХХ ст.: у виборчих кампаніях до I і II Державної думи Росії, а також у діяльності органів

самоврядування. Він прагнув до демократичних перетворень в українському суспільстві, наголошував на необхідності створення політичних, економічних умов для забезпечення національних, соціальних, громадських релігійних прав людини.

Отже, президентська республіка Міхновського мала отримати назву – Всеукраїнська спілка, що повинна була стати «спілкою вільних і самоуправних земель, утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями». Громада ж у політичних поглядах Міхновського вживалася в значенні найнижчої територіальної одиниці та певної спільності, яка мала спільні інтереси й потреби. Держава Міхновського мала складатися з дев'яти земель: Чорноморська Україна, Слобідська Україна, Степова Україна, Лівобережна Україна або Гетьманщина, Північна Україна, Полісся або Гайова Україна, Підгірська Україна, Горова Україна й Понадморська Україна. Кожна із земель виступала як спілка вільних самоуправних громад. Сам же адміністративно-територіальний поділ, за дослідником, передбачав три рівні: перший (найнижчий) – громади; другий (середній) – землі, третій (найвищий) – Всеукраїнська спілка земель.

Отже, за Міхновським, Українська держава мала складатися з громад, при чому територіальні межі як держави, так і громади повинні були визначатися на законодавчому рівні. Сама ж територія України мала належати народу, а не окремій громаді чи-то землі.

Політичний діяч виступав за націоналізацію землі, причому передбачалася компенсація для громадян України за передання землі у власність держави, іноземці ж такої компенсації позбавлялися. Саме за досить суворе ставлення до іноземців на українських землях Міхновського додали до когорти радикальних націоналістів, а науковці з обережністю трактують політичні погляди громадського діяча. Проте така суворість Міхновського проявлялася лише в питаннях національних багатств, інтересів і безпеки.

Особливе місце в політичній доктрині Міхновського посідає ідея розподілу влад. Уся влада мала належати народу. Державна влада розподілялася на законодавчу, виконавчу та судову. Законодавча влада була представлена двопалатним парламентом – Радою представників (члени обираються народом на три роки) та Сенатом (обирається по одному представнику від кожної землі на п'ять років), що мали право законодавчої ініціативи. Не можна було бути одночасно членом обох палат («хат»). Крім того, якщо представник парламенту (будь-якої з палат) за призначенням президента переходить працювати до уряду, а потім покидає посаду в уряді, назад до парламенту він уже повернутися не може. Необхідно знову переобиратися. Саме так, на думку Міхновського, можна забезпечити ефективну діяльність як парламенту, так і уряду. Кожна палата на кожну сесію має обирати собі головуючого, його заступника та канцелярію. Рішення в палатах приймається більшістю голосів. Також право законодавчої ініціативи Міхновський надавав групам громадян, які об'єднували не менш як 25 тисяч

людей. Виконавчу владу у проекті Міхновського очолював би Президент Всеукраїнської спілки, якого Міхновський називав Першим Громадянином. Обирається президент народом на шість років. Має недоторканість.

До повноважень президента мали належати: призначення та звільнення членів уряду, контроль виконання законів, але без права їх скасовувати, оголошення законів, амністія для засуджених. Для обрання в президенти Міхновський встановив віковий ценз 35 років, причому президент може бути при владі лише один термін повноважень. Усунути президента від влади можуть лише обидві палати та вищий касаційний суд, утворивши «народний суд».

Отже, Міхновський в основу своєї програми створення незалежної Української держави поставив питання національного самовизначення. Українську державу мало бути створено відповідно до принципу демократичності, який є умовою для забезпечення національних, соціальних, громадських релігійних, прав людини та громадянина. Кожна людина, кожна нація проголошувалася Міхновським як така, що повинна мати право на вільний політичний вибір, можливість брати активну участь у політичних процесах своєї держави та громади.

Ліберальні ідеї в українському суспільстві (Б. Кістяківський).

У тогочасній Україні лібералізм мав слабкі корені, але все ж розвивався. Він включав два напрями. Перший формувався з громадських лідерів, яких реалії змусили перейти до політичної діяльності. У 1904 році з'їзд української інтелігенції ухвалив рішення про створення Української демократичної партії (УДП). Її лідерами були Є. Чикаленко, О. Лотоцький та ін.

Програма УДП передбачала ліквідацію самодержав'я, конституціоналізм, парламентаризм, пряме, рівне, пропорційне виборче право, свободу слова, віри, зборів, організацій, страйків. Соціально-економічна складова орієнтувала на 8-годинний робочий день, соціальне забезпечення непрацевдатних, прогресивний податок. В автономній Україні мала бути забезпечена рівність націй. Революційний підйом вніс розкол у лави лібералів. Низка членів УДП (С. Єфремов, Б. Грінченко, М. Левицький, Ф. Матушевський) була невдоволена її поміркованістю та створила Українську радикальну партію (УРП).

У Програмі останньої декларували усупільнення промислових підприємств шляхом викупу у власність краю чи громади, насамперед залізниць, пароплавних компаній, копалень, примусовий викуп за рахунок крайових чи громадських коштів усіх приватно-власницьких земель. У національному питанні УРП висувала як перспективу створення незалежної української держави, а як тактичну мету – погоджувалась із ідеями федералізації Росії та національно-територіальної автономії.

До другого напрямку лібералізму належали діячі, пов'язані зі загальноросійськими організаціями. На відміну від останніх, вони надавали певну увагу національному питанню. Провідним діячем цього крила був правознавець, соціолог Богдан Кістяківський (1893 – 1920).

Кістяківський першим в Україні обґрунтував символічний зміст політики. За ним, суспільство є не лише об'єктивною реальністю, яку відчують. На підставі відчуження його добувають. Різницю між результатами добування та відчуження складає міф. Тому ідея влади в повному обсязі недоступна раціональному пізнанню і може бути осмислена лише художніми методами, а самі відносини панування та підпорядкування є результатом психологічної взаємодії. Саме культура перетворює владу на елемент суспільної свідомості. Вона є «організатором» економічного, соціального, духовного життя, а відтак об'єктом дослідження соціальних наук.

У національному питанні Кістяківський розходився з російськими лібералами, які часто заперечували за українським народом право на розвиток рідної культури. Майбутню російську державу він бачив виключно як федеративну. Але проблеми політичної автономії залишились за межами його досліджень.

Отже, на зламі століть у політичній думці України постали основні ідейно-політичні напрями – соціалізм, націоналізм, лібералізм, консерватизм. Зміст політичного мислення віддзеркалював особливості соціальної структури та політичних структур, в рамках яких розвивалася Україна. Це обумовило домінування соціалістичної думки та вагому роль соціалістичних гасел у інших напрямках, що стало стратегічною лінією розвитку політичному на період до 1917 – 1921 років. У її межах відбувався й пошук національної ідеї. Але ідеологи українського руху не змогли узгодити питання національного та соціального визволення. Більшість їх не розуміла, по-перше, що метою визволення є свобода не класу чи нації, а людини, яка реалізується в певній соціальній формі. По-друге, вони не робили належних висновків із фактів диверсифікації суспільства, розвитку комунікацій, урізноманітнення форм пригнічення, а саме того, що свобода частини людей при несвободі інших не є визволенням. Нація не може бути вільною, поки невільні інші нації, інші етнічні групи, поки існують інші форми придушення свободи. По-третє, хоча українські соціалісти й визнавали, що противником свободи є капітал, вони не зрозуміли, що в процесі концентрації він не обмежується кордонами, а набуває форми міжнародного. Тому, якщо певний народ досягає успіху у боротьбі, від цього виграють прогресивні сили усіх країн. Але так само успіхи цього народу неможливі без підтримки останніх. Тому механізмом поєднання національного та міжнародного аспектів боротьби є солідарність, яка не лише підкреслює вагомість національної боротьби, а й виступає її передумовою. Відтак хибними були спроби окремих мислителів узалежнити зростання прогресивної (у термінології Бачинського – класової) свідомості від наявності національної

держави, в якій править буржуазія, або побудувати національну свободу на фундаменті несвободи інших етнічних груп.

Найближче до розуміння сутності визвольного руху серед українських мислителів підійшла Леся Українка та, певною мірою, М. Грушевський. Натомість інші їх колеги, прагнучи розв'язати суперечності, породжені життям, доктринерськи сприймали існуючі теорії, перебільшували значення одних чинників визволення при ігноруванні інших, що врешті відривало політичну стратегію від проблем політичної тактики. Але позитивним наслідком розвитку ідейно-політичної думки українського руху стало формування покоління української інтелігенції, яке, по-перше, вийшло за межі українофільства, а по-друге, незважаючи на широту поглядів, усвідомлювало, що без вирішення національного питання політична діяльність не має перспектив, та формувало внутрішню готовність очолити визвольну боротьбу.

ТЕМА 9. ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ПОЛІТИЧНА ДУМКА В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (20-30ті рр. ХХ СТ.)

Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917 – 1921 років.

Політична думка в Україні 1917 – 1921 років розвивалася паралельно зі широкими хаотичними, але доленосними й трагічними подіями. Упродовж порівняно невеликого проміжку в Україні та в окремих її регіонах кілька разів змінювалася влада. Нагоду утвердити свою владу в Україні отримала ціла низка інституцій, кожна з яких певний час уособлювала вищу інстанцію.

Політична думка України в революційну добу формувалася під впливом ідеологічних уподобань впливових представників українського проводу – М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри тощо. Перша світова війна закінчилася для царської Росії глибокою суспільно-політичною кризою, кульмінацією якої стала Лютнева революція 1917 року, унаслідок якої в Російській імперії було ліквідоване самодержав'я. Лютнева революція максимально актуалізувала й загострила питання про національну ідею, розгорнувши в Україні потужний політичний рух. За багато століть український народ отримав змогу самовизначення, аж до затвердження самостійності. Розгортання національної ідеї та пов'язані з цим надії здобути незалежні уряд, церкву, освіту, правосуддя підтримало багато прошарків українського суспільства, зокрема найчисленніший – селянство (на той час понад 75 %), нагальним питанням для якого було задоволення потреби в землі.

Першою владною інституцією, що отримала величезний кредит довіри від українського суспільства, стала Українська Центральна Рада (УЦР). За членським складом УЦР мала переважно ліву орієнтацію, яку репрезентували насамперед Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська партія соціалістів-федералістів. Таку перевагу соціалістичної ідеї в тодішньому українському політикумі не можна вважати випадковою, оскільки ще з часів М. Драгоманова, Л. Українки, І. Франка вона поступово зміцнювала свої позиції. Соціалісти сподівалися, що після ліквідації поліції та армії як стовпів класового деспотизму, уможливиться добробут трудящих через перерозподіл суспільних благ й усупільнення засобів виробництва. Показово, що прихильники соціалізму в Україні неодмінно поєднували його з боротьбою за національну свободу. Першорядного значення українські соціалісти надавали саме реалізації національної ідеї, лише потім – утвердженню соціалізму як форми розподілу суспільних благ.

Однак до боротьби за повну незалежність України національні еліти не тільки виявилися не готовими, а й активно доводили її недоцільність, надаючи перевагу національно-територіальній автономії Української республіки в

складі федеративної Російської республіки. Адепти автономістської стратегії пояснювали свою вірність їй відсутністю запиту на абсолютну незалежність в українському суспільстві, надією в незворотність демократичних перетворень у постреволуційній Росії, у перспективність і непорушність федеративних та економічних зв'язків із Російською державою. Крім того, національним лідерам досягнення мети у вигляді перебудови Росії на федеративну Російську республіку здавалося втіленням федералістичних традицій Кирило-Мефодіївського братства.

Отже, бачення національною елітою української державності на момент утворення УЦР та в перші часи її існування обмежувалося претензіями на національну автономію в складі Російської держави. Обстоюючи право на широку автономію, М. Грушевський і його соратники порушували перед загальноросійською владою питання про окреслення українського кордону, який би охоплював усі території, де превалювали етнічні українці. Попри поодинокі винятки, позицію широкої автономії поділяла більшість української еліти. Наприклад, один із найпослідовніших адептів ідеї повної самостійності України та «батько» українського націоналізму М. Міхновський лишився фактично не почутим. Лише усвідомивши незмінність імперських настроїв і шовінізму в діях Тимчасового уряду й більшовиків, УЦР порушила питання про повну незалежність України. Переконаність соціалістичних сил у безальтернативності подальшого розвитку через автономізацію й загальна віра в оптимальність соціалізму як економічної формації дали соціалістам змогу виступити фактично єдиним фронтом, навіть заручитися підтримкою нечисленних консерваторів у стінах УЦР.

Розуміючи найгострішу проблему українського селянства – нестачу землі, соціалістичні сили майже одноголосно виступали за необхідність перерозподілу цього ресурсу. Втім, провести таку реорганізацію земельної справи, водночас задовольнивши інтереси збіднілих селян і великих землевласників, було складно. Дилема, що постала, передбачала два шляхи: радикальний перерозподіл на користь безземельного або малоземельного селянства чи поміркована реформа, яка б зважала на інтереси великих землевласників. У цьому випадку УЦР схилилася до першого шляху. У політичному дискурсі доби діяльності УЦР зверталася увага на статус національних менших, серед яких у найбільшій кількості в Україні були представлені росіяни, євреї та поляки. Українські соціалісти були готові забезпечити дотримання прав національних меншин, використовуючи ідею національно-персональної автономії. Концепція мала на меті задоволення інтересів національних менших зі збереженням територіальної цілісності держави. Такого результату планували досягти через реалізацію низки умов:

- представник національної меншини добровільно входить до певної спільноти; автономія є екстериторіальною, тобто не пов'язаною з поділом території держави;

- можливості для самореалізації національної меншини зосереджені здебільшого в духовно-культурній сфері.

Незважаючи на очевидність нагальних для українського суспільства питань, УЦР усе ж не змогла надовго зберегти народну підтримку. Захопившись реалізацією автономістської стратегії, УЦР не розв'язала актуальних для українців питань в економічній і соціальній сферах, як-от: формування національного законодавства, створення потужної армії, продовольче забезпечення міст, проведення земельної реформи тощо. Згодом виявили свою помилковість і недалекоглядність «автономістські» плани щодо «демократичної» Росії.

Позиції сильної одноосібної влади обстоював П. Скоропадський (1873 – 1945) гетьман України, український державний, політичний і громадський діяч, військовик, вищий офіцер Російської імператорської армії, генерал-лейтенант (1916), учасник російсько-японської, Першої світової війни та радянсько-української війни, Гетьман Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918). Унаслідок державного перевороту та скасування УЦР він очолив Гетьманат, уважаючи його найбільш ефективною для України формою врядування (офіційна назва під час Гетьманату – Українська Держава). У Гетьманаті Скоропадський убачав реалізацію ідеї незалежної України в традиційній національно-державній формі. Із цих міркувань Скоропадський прийняв титул «Гетьмана всієї України». За переконанням Скоропадського, уряд країни мав бути лівоцентристським і складатися з фахівців. На відміну від урядів УЦР, за членським складом можна вважати Раду міністрів Гетьманату більш фаховою. Варто зазначити, що в уряді Скоропадського не було жодного соціаліста за партійною належністю. Закони про тимчасовий державний устрій України, ухвалені 29 квітня 1918 року, які за Скоропадського набули статусу Основного закону, підтверджували, що він перебрав на себе всі владні функції. Зокрема, Гетьман України ухвалював закони, призначав Отамана Ради Міністрів, затверджував і скасовував Уряд у повному його складі, був Верховним воєводою української армії та флоту.

На противагу УЦР, Скоропадський як фаховий військовий усвідомлював потребу в сильній армії, без якої не може існувати самостійна держава. У цьому напрямі гетьман зробив певні кроки. Однак, як і УЦР, Скоропадському не вдалося розв'язати нагальне для селянства аграрне питання, що негативно вплинуло на ставлення до гетьмана цього прошарку населення. Водночас необхідно брати до уваги той факт, що всі більш-менш суттєві політичні кроки Скоропадський був змушений узгоджувати з німецькою адміністрацією, за підтримки якої гетьман, власне, й отримав владу та через яку фактично не був незалежною політичною фігурою.

Як і УЦР та П. Скоропадському, Директорії не вдалося реалізувати задекларовані політичні цілі. Директорія не утвердилася як дієвий інститут влади з огляду на низку чинників: негативний дисбаланс у військовому та

ідеологічному потенціалі з більшовиками; популізм у внутрішній політиці; внутрішні чвари; несприятлива зовнішньополітична ситуація.

Отже, ватажки національно-визвольних змагань в Україні не втілили свої ідейні задуми. З одного боку, власне українському проводу бракувало наполегливості й послідовності, з іншого – було відсутнє міцне підґрунтя у вигляді зрілого суспільства для революційних перетворень і впровадження необхідних реформ. Як влучно зазначив про це український політичний і державний діяч, Голова Ради Народних Міністрів і Народний міністр внутрішніх справ (від серпня 1919 до травня 1920 року) періоду Директорії І. Мазепа, «...революція 1917 року застала українців скаліченими національно, соціально і культурно. Після довгої московської неволі перед вибухом революції лише селянство залишилось українським щодо мови та національних тенденцій. Всі інші верстви українського суспільства були денаціоналізовані. Відсіль недостача української інтелігенції – мозку нації – і взагалі мала національна свідомість в народних масах. ...Український рух після вибуху революції відразу наразився на великі труднощі через загальну слабкість та невідготовленість українських сил...».

Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917 – 1921 рр.

Найважливішими пам'ятками політичної думки часів УЦР стали проголошені нею універсали.

Відповідно до *I Універсалу*:

- передбачена автономія України у складі Росії;
- УЦР одержувала право проголошувати універсали, що набували сили актів конституційного значення;
- передбачалися загальнонародні, рівні, прямі вибори Всенародних українських зборів (Сейм) через таємне голосування;
- національні меншини України отримували широкі національно-культурні права.

II Універсал проголошено після переговорів керівництва УЦР із міністрами Тимчасового уряду О. Керенським, М. Терещенком і Г. Церетелі, за результатами яких український провід поступився певною мірою у вимогах щодо автономії. У документі зазначено:

- Петроград подає руку представникам української демократії;
- закликає в згоді з ними творити нове життя;
- визнає Генеральний Секретаріат носієм найвищої крайової влади в Україні, склад якого затверджує Тимчасовий уряд за погодженням із УЦР;
- допускає представників УЦР до кабінету військового міністра, до Генерального штабу верховного головнокомандувача з тим, що вони братимуть участь у справі українізації війська без порушення боєздатності армії.

За *III Універсалом* Україна ставала частиною федеративної Російської республіки, офіційно проголошеної ще 1 вересня 1917 року, й одержувала найменування Української Народної Республіки. Цей Універсал містив такі положення:

- верховний законодавчий орган УНР – УЦР;
- входження до складу УЦР представників національних меншин України;
- вищий законодавчий орган – Генеральний Секретаріат;
- затвердження державних кордонів УНР, що охоплювали Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську та Таврійську (без Криму) губернії; доля Курщини, Холмщини, Воронежчини й деяких інших суміжних губерній та областей, населених українцями, залежала від майбутніх домовленостей;
- утвердження демократичних принципів (свободи слова, віросповідань, друку, зборів, страйків, спілок, недоторканність особи та житла);
- скасування смертної кари;
- проголошення права національних меншин на національно-персональну автономію;
- проголошення реформи місцевого самоврядування;
- скасування в галузі земельних відносин приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні й інші землі нетрудових господарств і передача їх «земельним комітетам, обраним народом».

У IV Універсалі УЦР:

- проголосила УНР самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хоче жити в згоді й приязні з усіма сусідами;
- уповноважувала вищий виконавчий орган, який відтоді почали називати Радою Народних Міністрів (РНМ), цілком самостійно вести мирні переговори в Брест Литовську й укласти мир, щоб УНР розпочала своє господарське життя в спокої та згоді, розпустила армію й на її місці створила народну міліцію;
- задекларувала тверду й рішучу боротьбу з більшовиками;
- узяла зобов'язання після повернення солдатів із фронтів переобрати волосні й повітові народні ради, міські думи, до того часу встановивши на місцях таку владу, до якої мали б довіру всі революційно-демократичні верстви народу, органи місцевого самоврядування співпрацювали б із радами селянських, робітничих і солдатських депутатів;
- проголосила, що закон про соціалізацію й передання землі трудовому народові без викупу вже розроблений та буде розглянутий на IX сесії УЦР через кілька днів, а передання землі відбудеться ще до початку весняних польових робіт; ліси, води, надра мали перейти до порядкування уряду УНР;
- наказувала РНМ негайно розпочати переведення всіх фабрик і заводів із воєнного в мирний стан, виготовляти продукти, потрібні насамперед

трудящим масам, до привласнення найважливіших галузей торгівлі, монополізації залізної, вугільної, тютюнової промисловості, затвердження державно-народного контролю над усіма банками, їхньою позичковою діяльністю;

– проголосила боротьбу з безробіттям і курс на забезпечення скалічених, потерпілих від війни;

– закликала народ якнайпильніше провести вибори до Українських установчих зборів, які мали зібратися за кілька тижнів, узяти на себе функції найвищого господаря й упорядника української землі, закріпити свободу, лад і добробут народу, розв'язати питання про федеративний зв'язок із республіками колишньої Російської держави в конституції незалежної УНР.

Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка.

У добу національно-визвольних змагань образ істинного революціонера соціалістичного зразка зі властивими йому рисами ідеаліста й романтика уособлював відомий письменник, драматург, поет, філософ, публіцист, громадсько-політичний діяч, державотворець, лідер Української соціал-демократичної робітничої партії, заступник голови УЦР, перший голова і секретар внутрішніх справ уряду УЦР (Генерального Секретаріату), перший голова Директорії Володимир Винниченко (1880 – 1951).

Соціаліст за покликанням, Винниченко, керуючись принципом соціальної справедливості, одразу став на захист селян, робітників, а також трудової інтелігенції. Саме їхню працю він уважав суспільно корисною й господарсько-продуктивною. У цьому полягала суттєва відмінність поглядів на суспільно-економічну модель українського суспільства Винниченка та Грушевського. Вище вже зазначалося, що Грушевський акцентував увагу на селянстві як найбільш широкій і впливовій спільноті. Натомість Винниченко називав рушієм українського народу всіх людей фізичної праці.

Важливим аспектом революційного світогляду Винниченка було розмежування питань відродження нації й реконструкції державності як мети та засобу. Відродження нації як мету діяч асоціював із пробудженням національної гідності, відчуттям потреби в рідних формах власного розвитку, віднаходженням таких форм і розвитком за ними. Державність для Винниченка слугувала лише засобом досягнення цієї мети.

Як і Грушевський, до усвідомлення більшовицької загрози Винниченко категорично заперечував самостійний розвиток України, висловлюючи переконання в тому, що український народ також має зробити свій внесок у продовження демократичних перетворень у Російській державі, розпочатих Лютневою революцією. Від багатьох політичних соратників, зокрема від Грушевського, які вважали першорядними питання національного визволення України, Винниченка відрізняло розуміння одночасного й нагального

соціального розкріпачення українського народу. Причому в стратегії політика соціальне вивільнення не поступалося за пріоритетністю національному.

Отже, діяч усвідомлював значущість інтересів народу для легітимації та успіху політики влади. Унаслідок агресії більшовиків, Винниченко відмовився від намірів федерування з більшовицькою Росією, почав висловлювати нищівну критику стосовно ідеї диктатури пролетаріату, оскільки це неприйнятно для України. За висловом політика, міський пролетаріат не міг панувати над численною сільською спільнотою. Результатом радикальної зміни державотворчої парадигми в бік повної самостійності Винниченка, як і Грушевського, стало проголошення IV Універсалу УЦР.

Після еміграції 1919 року до Австрії зміни в ідейних пріоритетах Винниченка стали очевидними. Заснувавши осередок Комуністичної партії у Відні й засудивши антирадянську діяльність С. Петлюри, який очолив Директорію, Винниченко також публічно заявив про свій перехід на комуністичну платформу. Політик, який нещодавно перебував на вищих щаблях української влади, закликав до утвердження незалежної держави, де не було б місця більшовизму, пропагував рішучу боротьбу проти політичних супротивників незалежної України, радикально еволюціонував у комуністичному напрямі.

При цьому Винниченко засуджував національну політику радянської влади. Державний діяч критикував дискримінаційний підхід більшовиків та їхніх наступників щодо національних прав й інтересів республік. Під час підготовки більшовиками на чолі з В. Леніним підґрунтя для революційних перетворень, їхнього «загравання» із національними меншинами щодо прав націй на самовизначення Винниченко чітко усвідомлював усю кон'юнктурність цієї підступної тактики.

Винниченко вважав домінантним принцип національного самовизначення як засадничу ідею федеративного устрою суспільства, що бажає побудувати соціалізм. Усебічний аналіз політичної діяльності та творчого доробку Винниченка засвідчує, що спроби політика налагодити співпрацю з російською владою, які, утім, не дали результатів і призвели до еміграції, були продиктовані прагненням забезпечити Україну від більшовицького централізму, створити умови для національного розвитку.

Стверджуючи, що «нація без державності є покалічений організм», Винниченко крізь призму років революції знову повертається до боротьби за відновлення само- стійності й незалежності України. У праці «Заповіт борцям за визволення» зауважено, що самостійність і незалежність України повинні бути відновлені на ґрунті елементів її радянської державності. За переконанням Винниченка, із таким відновленням Українська держава мала увібрати все позитивне, що було створене до цього. Діяч чітко описує організацію політичної влади в такій новопосталій Україні: «Цілковите радикальне знищення всякого національного і політичного поневолення, самостійність України і Демократія».

Винниченко обстоював заборону найманої праці, допускаючи приватну власність і пропонуючи розглядати колективну власність, що стала основним складником обґрунтованої ним концепції – колектократії.

Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри.

Найбільш послідовною й непримиренною постаттю в боротьбі з більшовицькою владою доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років був державний, політичний і військовий діяч, літератор, публіцист, організатор українських збройних сил, генеральний секретар військових справ УЦР, другий голова Директорії Симон Петлюра (1879 – 1926).

У публікаціях Петлюри виразною постає боротьба автора за національне піднесення. Діяча турбував факт порушення державою прав пригноблених націй на вільний розвиток, національні школи й культуру, що, зрештою, мало призвести до духовного занепаду та загибелі таких спільнот. Пронизані демократією, принциповістю, патріотизмом і вірою у власну державність, статті Петлюри спрямовані на згуртування всіх верств українського народу в боротьбі за національне відродження.

Розмірковуючи над майбутнім устроєм російської держави, Петлюра вважав, що Україні потрібні такі державний устрій і форма державного правління, які забезпечать економічний, національний та культурний поступ. Напередодні революції діяч поділяв думку більшості української інтелігенції про оптимальність статусу національної автономії.

Обстоюючи в статті «Війна і українці» думку про лояльне виконання українцями обов'язку перед Російською державою, Петлюра висловлював сподівання стосовного того, що в майбутньому ставлення російського уряду до українського питання зміниться.

Отже, до початку Української революції Петлюра підійшов як особистість, яка постійно еволюціонувала від соціаліста до політика національно-визвольного змісту. Пік політичної активності Петлюри датований 1918 – 1919 роками, коли внутрішньо- й зовнішньополітичні обставини, що загрожували новопосталій українській державності, вимагали вже не стільки духовного піднесення, мітингів, декларацій, резолюцій, скільки сильного та відповідального керівництва в умовах воєнного часу.

Як запеклий ворог більшовиків, Петлюра обстоював позицію виразного державника та послідовника самостійності, заперечуючи диктатуру пролетаріату, будь-яку залежність від російського імперіалізму. В істинності своєї лінії Петлюра намагався переконувати багатьох сучасників, утім, часто не знаходив спільної мови з оточенням, зокрема, через усе ще популярну автономно-федеративну ідею.

Провадячи державотворчу політику, Петлюра спрямовував свої зусилля на зміцнення й захист української державності. Як активний прибічник самостійності України, діяч був переконаний, що досягнення мети вимагає

консолідації всіх політичних сил. Визнаючи найбільшим ворогом України російський більшовизм, Петлюра вважав його загрозою на шляху до існування української нації.

Суспільно-політична та просвітницька діяльність Петлюри репрезентувала основну ідентифікаційну модель українства, побудовану на утвердженні національної самосвідомості й захисті національних інтересів. За переконанням державного діяча, провідна мета національного розвитку повинна бути ґрунтована на інтересах нації та країни, а не на інтересах окремих кланів чи партій. Петлюра дійшов висновку, що здобуття української держави є справою всієї нації, а не окремого класу або партії. Така справа вимагає єдності волі нації, вищості державних інтересів і завдань над партійними.

Петлюрі як видатному політичному діячеві належить концепція державної структури України, що постає як самостійна, соборна, демократична правова республіка. Послідовно обстоюючи принципи республіканської демократії, Петлюра підтримував ідею широкої реалізації самоуправління, поділу влади на три гілки, автономії національних меншин. Державотворчий світогляд Петлюри сприяв утвердженню в Україні легітимної влади, компетенція якої поширювалася на регулювання й координування всіх сфер суспільного життя.

Петлюрі, як і Грушевському та Винниченку, не вдалося широко реалізувати свої державотворчі задуми. Цьому завадило складне військово-політичне становище, у якому опинилася Директорія. Боротьба з більшовиками природно звужувала голові Директорії простір для зовнішньополітичних стратегій. Заручившись підтримкою Польщі, Петлюра змушений був поступитися західноукраїнськими землями, у зв'язку з чим зазнав нищівної критики сучасників. Навіть такий вимушений хід не приніс УНР тривалих дивідендів.

Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григорійв).

Юліан Охримович (1893 – 1921) – редактор студентського журналу «Шляхи» у Львові, був переконаним самостійником і соціаліст-гуманістом.

Особливу увагу автор акцентував на національному моменті в українській політичній думці. Він прагнув повернути молоду українську інтелігенцію до ядра нації, до національної традиції. Говорячи про настрої серед української молоді на початку 1860-х років, Охримович зауважував, що «молоде покоління 60-х років виховувалося під впливом двох ідейних течій: з одного боку, були це ідеї Кирило-мефодіївців і поезія Шевченка, з другого – народницько-соціалістичні ідеї Герцена, Чернишевського і Добролюбова. Синтез цих двох течій давав головний напрям громадській думці молодих Українців, що найбільш захоплювалися двома словами – «Україна» та «народ».

Українство та народництво, любов до українських звичаїв, історії та мови, з другого боку, до українського простолюддя, були тими гаслами, що об'єднували всю молоду інтелігенцію, родом з України, бодай в першій половині 60-их років» («Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.»).

Відомим публіцистом і кооператором був один із засновників УПСР, член УЦР, Генеральний писар у першому уряді України, заступник міністра внутрішніх справ в уряді Директорії Павло Христюк (1890 – 1941).

Христюк завжди вирізнявся тверезістю оцінювання ситуації, стисло аналізував різні почини й акції українського революційного руху та вмів логічно обґрунтувати свої висновки. Завдяки йому есерівська організація відкидала різні політичні плани й революційні акції, що походили від певного романтично налаштованого діяча, які не мали жодних шансів на успіх. Здібності Христюка високо оцінив партійний колега М. Ковалевський: «Талановитий публіцист і критик, він міг би за нормальних обставин українського життя зайняти передове становище в культурному і громадському житті України».

Христюку належить ініціатива скликання, а також організація й керівництво першим вільним кооперативним з'їздом Київщини (березень 1917 р.). Він зазначав, що кооперація – це класовий рух і для демократичних верств є однією з форм боротьби з панівною буржуазною верствою. Крім того, це рух економічний, а тому кооперація повинна йти власною дорогою, не приймаючи партійного напрямку.

На думку Христюка, у перші дні революції українські політичні групи й течії повинні були, цілком природно, використати для самоорганізації й вироблення своїх сталих партійних програм. Він зауважував, що Україна не наслідуватиме зразки західноєвропейських республік, навіть найбільш демократичних, а створить свою народну республіку, яка обстоюватиме інтереси трудового українського народу. Привертаючи увагу до важливості вивчення української революції в передньому слові до «Заміток і матеріалів до історії української революції 1917 – 1920 рр.», Христюк зазначав, що «усвідомлення досвіду її має ... першорядне значення для працюючих класів не тільки України, але й інших народів – так пануючих, так і поневолених...». Особливістю цього дослідження є те, що автор, по суті, висвітлює есерівський погляд на історію української революції.

Відомою постаттю доби УЦР, Ради Міністрів та Директорії був громадський і політичний діяч, соціолог, політолог Никифір Григорієв (1883 – 1953).

В центрі досліджень Григорієва завжди була нація й держава. Діяч підготував власні концепції держави та нації. На переконання Григорієва, держава – соціальна організація, що виконує вище (домініальне) право володіння на певну територію, організовує в її межах порядок серед населення, захищає й використовує цю територію за своєю волею. Держава як соціальне

організоване скупчення відрізняється від усіх скупчень, власне, однією рисою: вона самостійно розпоряджається певною частиною поверхні землі без згоди інших народів та оселеного на цій території населення. Розуміння держави розвивалося впродовж історії, на думку Григорієва, певними наростаючими хвилями, що, заламуючись і розсипаючись у часи великих соціальних потрясінь та в умовах переворотів, уклалися в чотири характерні доби:

- 1) старосвітську – усесвітніх держав до занепаду Риму;
- 2) середньовічну – феодальних держав, до революції англійської і французької, американської боротьби за незалежність;
- 3) новітню – народних (парламентарних, національних) держав, до світової війни;
- 4) сучасну – групових (монолітних і коаліційних) держав нашого часу.

За висловом Григорієва, розуміння держави в кожну добу проходило три етапи: теократичний, раціоналістичний і дослідний. «Кожна доба розпочиналася теократичними теоріями (оригінальними або відродженими), на зміну яким приходили раціоналістичні, а з останніх розвивалися дослідно-наукові. Теорії пізніших діб відрізнялися від своїх аналогічних попередниць ширшим розмахом та глибиною, але й то не завжди. Не раз теорії нащадків значно убогіші за теорії предків».

Ідеальною формою влади для України Григорієв уважав народовладдя. Через усі його наукові праці червоною ниткою проходить ідея влади трудового народу – влади рад, народної влади. Єдиною історично-традиційною формою влади українського народу, за переконанням ученого, є ради.

У своїх працях він зауважує, що українська нація – нація трудова. На його думку, нація не тільки як біологічне явище (розширений рід), але і як культурне (культурний тип) існувала з давніх-давен та відігравала певну роль у людському житті. Націю вчений характеризував як явище біологічне (спільне родове походження і спільна територія), економічне (господарський зв'язок), культурне (спільна мова й культура). Для свого існування вона потребує міцного біологічного зв'язку та задоволення всіх господарських (житла, їжі, одягу) і духовних (розвитку розуму, почуття, мови, науки, письменства) потреб власними засобами, на власний смак, відповідно до індивідуальних здібностей і потреб.

У роботі «Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм» Григорієв порушує аспекти, пов'язані з культурою нації. За його словами, громадяни великих держав, запозичуючи за власною волею культурні здобутки інших народів і приєднуючи їх до своєї культури, щиро вірили, що їхня збагачена культура найкраще може задовольнити все людство, і вважали, що окремі народи у власних інтересах повинні переймати їхню збагачену культуру собі. Щодо власної культури завойованих народів, то від неї потрібно відректися в ім'я чужої великої.

Територія та господарство для вченого – основа суверенності нації. Нація, яка не має своєї території та свого господарства, завжди залежатиме від

тих, на чий території вона перебуває й чийм господарством користується. Для захисту своєї території та господарства, на думку Григорієва, нація повинна бути політично свідома. Він стверджував, що прагнення біологічної групи перетворитися в політичну є вищим законом її існування. Перетворення біологічної групи в політичну робить тільки розвиток її культури. Григорієв зауважував, що нація, яка не має власної культури, засуджена на занепад, підлеглість іншим, знищення.

Передумовою культурного розвитку нації є її державна самостійність. Боротьба за культуру в кінцевому висліді – боротьба за державу, за політичну самостійність. Культура нації залежить від її господарського стану. Що кращий господарський стан, то вища культура.

С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні.

Чільне місце в політичній думці України доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 років посіла концепція націонал-комунізму. Поява цього напрямку стала наслідком поєднання національного й комуністичного підходів до розуміння процесів державотворення, що мали ґрунтовні відмінності в питаннях історичного розвитку та майбутнього світової спільноти. Із позиції націоналізму, провідна роль в історичному поступі суспільства належить націям, натомість комунізм сповідував протистояння класів. Націонал-комунізм сформувався як самостійна течія, уособивши ідеї комуністичної перебудови суспільства та не зрушивши з національного підґрунтя. Національно свідомі більшовики, поділяючи комуністичні цінності й обстоюючи при цьому самостійницькі позиції, зокрема вимагаючи державного та партійного суверенітету, становили в Україні суттєву конкуренцію російським більшовикам.

Для українських націонал-комуністів було типовим виводити національне визволення й державну самостійність України з марксистської теорії пролетарської соціалістичної революції, уважаючи їх запорукою перемоги в Україні та світі. Не дивно, що такий погляд не відповідав офіційній позиції російських більшовиків, оскільки не сприяв їхній політиці поневолення України.

Незважаючи на те, що націонал-комунізм був концептуалізований в Україні з кінця 1917 року, своє теоретичне обґрунтування він отримав на початку 1919 року після виходу праці «До хвилі. Що діється на Україні та з Україною» авторства двох українських більшовиків – Сергія Мазлаха (1878 – 1937) (справжнє прізвище – Робсман) та Василя Шахрая (1888 – 1919). Ця книга, що фактично містила розгорнуту програму українського націонал-комунізму, послугувала дороговказом усім, хто обстоював такі позиції.

Ще до видання названої праці Мазлах висловлював міркування, які в національному питанні суттєво відрізнялися від поглядів переважної кількості

більшовиків. Діяч розумів деклароване більшовицькою владою право на самовизначення як право українського народу на самостійну українську державу. Через домінування класового підходу у світогляді кадрового більшовика й ортодоксального марксиста, Мазлах заперечував створення в Україні Комуністичної партії (більшовиків) України як територіально-обласної організації Російської Комуністичної партії (більшовиків), а не як самостійної структури. На противагу цьому, Мазлах та Шахрай 1918 року створили першу націонал-комуністичну опозицію й підготували працю «До хвили. Що діється на Україні та з Вкраїною».

Проаналізувавши українсько-російські відносини, зокрема економічну компоненту, Мазлах і Шахрай зробили висновок: відносини між двома народами подібні до відносин колонії та метрополії, тому постає питання соціального й національного визволення України.

Як політичні реалісти, Мазлах і Шахрай убачали в самостійності України не декларування, а реальне утвердження державності, конституювання її як державно-політичної одиниці. Звертаючись до політичної дійсності, автори зазначають, що стосовно Української держави можливі лише два варіанти: або самостійна Україна, для чого мають бути незалежні уряд і партія, або Україна в образі Півдня Росії, що передбачає приборкання українства. У такий спосіб діячі визнають дієвість української державності лише за наявності незалежного партійно-політичного центру, спроможного забезпечувати самостійність і суверенітет країни, а також декларативність будь-якої суб'єктності, доки Україна матиме керований росіянами уряд.

Усебічно, переважно з марксистських позицій, Мазлах і Шахрай обґрунтували державне усамостійнення України, узалежнивши від нього долю власне соціалістичної революції. Здобуття Україною самостійності витлумачене авторами як шлях подолання важкої, посіяної царизмом спадщини національного гніту.

Отже, окреме існування двох незалежних держав, за задумом авторів праці, мало б стати запорукою дружби двох народів. Обґрунтовуючи доцільність боротьби українців за національно-державне визволення й відродження, Мазлах і Шахрай стверджують, що «для українського робітника і селянина бути «націоналістом» і «шовіністом» наразі є не тільки історичним правом, а й історичною необхідністю, історичною повинністю».

Отже, підґрунтям політичної думки доби 1917 – 1921 років послугувала ідея національного визволення. На початку революції український провід убачав її досягнення в реалізації концепції національно-територіальної автономії. Лише після невдалих спроб вибудувати відносини з російськими більшовиками на демократичних засадах домінуючим стало гасло про повну незалежність України. Прагнучи покращення життя робітничого класу та селянства, національні лідери закликали до соціалістичних ідей організації суспільства, однак цьому завадили недалекоглядність і непослідовність у внутрішній і зовнішній політиці.

Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника.

Після завершення національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 років і громадянської війни на основній частині території України утвердилася радянська влада й утворилася Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), яка на цей час формально вважалася незалежною державою. На початку 20-х років ХХ ст. в УСРР склалося досить напружене внутрішнє становище, яке характеризувалося економічною розрухою, політичною нестабільністю.

Політика більшовиків під час громадянської війни значною мірою спричинила занепад економіки. Прагнучи зразу ж установити соціалістичний лад в економіці й водночас забезпечити продуктами Червону армію та голодуючі російські міста, більшовики ввели сувору економічну політику, відому під назвою «воєнний комунізм». Ця політика включала націоналізацію всієї землі та промислових підприємств, примусову трудову мобілізацію, раціонування урядом продуктів і товарів, а також експропріацію зерна у селян («продрозверстку»). Обсяг сільськогосподарського виробництва скоротився на 40 % у зв'язку зі знеціненням грошей і дефіцитом промислових товарів.

Суспільство деградувало, його інтелектуальний потенціал значно ослаб. Велика частина інтелігенції була знищена або залишила країну. Водночас, із загостренням дефіциту продуктів харчування, великі райони Південної Росії та України охопила посуха, наслідком якої став голод (1921 – 1922), що забрав життя сотень тисяч людей на Україні й ще більше у Поволжі. Але, на відміну від подальшої політики, радянський уряд не приховував наявності цього голоду й організував у країні та за кордоном масову кампанію допомоги голодуючим.

Отже, більшовицька політика «воєнного комунізму» викликала погіршення соціально-економічного становища селян в Україні. 1920 році продрозкладку в Україні було виконано на 40 %. На Україну було накладено непомірно високий продовольчий податок, третину якого (28,5 млн пудів зерна) вивезли до Росії. До економічних проблем додався голод 1921 – 1923 років, який охопив майже 15 % населення України (3,8 млн осіб).

Отже, політика непу припускала ринкові відносини та розглядалася як тимчасова політика, спрямована на створення умов для соціалізму. Тимчасова, але не короткочасна. Ленін підкреслював, що «неп – це серйозно і надовго!» (Доповідь ІХ з'їзді Рад, 23.12.1921 р.).

Головна політична мета непу – зняти соціальну напруженість, укріпити соціальну базу радянської влади у вигляді союзу робітників і селян.

Економічна мета – запобігти подальшій розрусі, вийти з кризи та відновити господарство.

Соціальна мета – забезпечити сприятливі умови для побудови соціалістичного суспільства, не чекаючи світової революції.

Крім того, неп був націлений на відновлення нормальних зовнішньополітичних зв'язків, подолання міжнародної ізоляції.

Існувала в Україні й система колективних господарств – колгоспів і комун. Створювали їх переважно біднота, сільські комуністи та комсомольці. Економічні процеси в період непу накладалися на політичний розвиток і значною мірою визначалися останнім.

Неп мав і політичні наслідки. Він означав провал політики воєнного комунізму та необхідність стимулювання «більшовицького натиску». Поступове поживлення господарського життя, розширення товарного виробництва дрібними підприємцями або непманами призвели до деякого примирення українського селянства з більшовицьким режимом, що сприяло його утвердженню в Україні.

Отже, доба непу тривала від 1921 до 1929 року. Завершенням її стали хлібозаготівельна кампанія 1927 – 1928 років за «воєнно-комуністичними» принципами здійснення, репресії та масова колективізація.

Запровадження непу та політики коренізації стали засобами, за допомогою яких влада намагалася знайти компроміс із селянством і національною інтелігенцією. В Українській РСР важливою складовою частиною політики коренізації стало проведення українізації. Українізація – тимчасова політика ВКП(б), що мала загальну назву «коренізація» – здійснювалась у 1920-х і до початку 1930-х років ЦК КП(б)У й урядом УРСР із метою зміцнення радянської влади в Україні засобами поступок: запровадження української мови в школі, пресі й інших ділянках культурного життя, а також у адміністрації – як державної мови республіки, прийняття в члени партії та у виконавчу владу українців.

ХІІ з'їзд РКП(б) (17 – 25 квітня 1923 р.) поклав початок новій національній політиці, яку було спрямовано на укорінення радянської влади на місцях. У резолюції з'їзду наголошувалося на необхідності залучати до роботи в органах радянської влади місцевих людей, які знають мову, побут і звичаї республіканські органи влади мали видати спеціальні закони, що забезпечать уживання рідної мови в усіх державних органах і громадських установах. Передбачалося організувати мережі шкіл усіх ступенів, налагодити випуск газет і журналів, друкування книг мовами корінних національностей. Згодом ця політика отримала назву коренізації.

Саме в період здійснення цієї політики українська мова стала офіційною мовою державного життя, було створено фактично національну школу, розмаїттям форм вражали українська література та театр, розвивається кінематограф, музичне й образотворче мистецтво з яскраво вираженим національним характером. Однак ці досягнення в національно-культурній сфері не мали вирішального значення для більшовиків. Найважливішим критерієм залишався ідеологічний зміст. Більшовики розглядали українську мову, літературу, поезію, систему освіти, театр, кіно, живопис, музичні твори лише як знаряддя для поширення комуністичної ідеології.

Одночасно з поширенням комуністичної ідеології відбувалася боротьба з іншими ідеологіями та їх носіями.

Нова політика в національному питанні на деякий час мала стати засобом ідеологічної боротьби. В ідеологічній боротьбі надзвичайна увага більшовиками приділялася підростаючому поколінню. Для виховання будівників комунізму необхідно було змінити всю систему освіти. Відповідно з настановами вождя партії, визначалася цілком конкретно і мета української радянської школи – виховання нової людини, комуніста, тобто гармонійно розвиненої людської особи, яка відчуває себе всією істотою зв'язаною з трудовим комуністичним суспільством та яка здатна свідомо жити в ньому й працювати задля нього.

У лютому 1920 року Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) ухвалила постанову про скасування Всеукраїнського ревкому і створила сім наркоматів, у тому числі і Наркомат освіти, комісаром якого було призначено Григорія Гринька (1890 – 1938).

Позиція Гринька щодо системи освіти та економіки України була виразною і навіть дуже категоричною. По-перше, будучи наркомом освіти (1920 – 1922), Гринько фактично очолював організаційну роботу з докорінної трансформації всієї системи освіти, тобто виконував колосальний обсяг роботи, стояв у витоків української радянської системи культурно-освітніх закладів, враховуючи також їхню ідеологічну модернізацію; по-друге, обстоював «самостійницькі» тенденції, що суперечили «загальносоюзним» принципам розвитку школи.

Гринько наголошував на поєднанні загальної та професійної освіти у ранньому віці. Виступав проти суто теоретичної підготовки і абстрактних знань. Наполягав на вузькопрофільній підготовці спеціалістів замість політехнічної. Закликав замінити єдину трудову школу як форму організації навчальної, трудової і виховної роботи дитячим будинкам. На думку Гринька, першочерговим завданням для політичного керівництва є «...оволодіти економічно-господарчою розрухою, піднести країну (йдеться про Україну – авт. теми) із повного занепаду фабричної продукції, відбудувати сотні розруйнованих заводів і кинути до виконання цього ударного завдання, на цей фронт розрухи і руїни, численні кадри висококваліфікованих робітників» («Ударні питання професійної освіти», 1920).

У березні 1927 року народним комісаром освіти України призначають українця Миколу Скрипника (1872 – 1933), який на цій посаді працював до лютого 1933 року. Тож, надалі рушійною силою українізації був саме він – як голова комісаріату освіти (1927 – 1933; раніше (1922 – 1927 рр. був народним комісаром юстиції та генеральним прокурором України).

У грудні 1927 року журнал «Радянська освіта» опублікував дещо месіанську за назвою статтю Скрипника «Десять заповідей культурного будівництва», яка виявилася його програмою в ролі урядовця. Йшлося про п'ятирічний план культурного будівництва, про «... піднесення всебічного

розвитку української культури й українізації всього нашого культурного життя із забезпеченням культурних і національних потреб усіх національних меншин України». Він залишається відданим ідеї українізації, але дбає і про коренізацію національних меншин.

Водночас, визнаючи «головною небезпекою» великодержавний російський шовінізм, Скрипник боровся й проти нього, постійно підкреслював самостійність української культури, її незалежність від російської.

У праці «Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917 – 1918 рр.)» він наголошував, що майбутнє України залежатиме від сприяння партії та панівного класу процесам опанування широкими верствами населення української мови і культури, подолання зверхнього ставлення до них. Він уважав культуру «національною формою і мовою», але цурався «етнографізму», відтак її народності та самобутності.

Скрипник розумів програму українізації буквально та мав на меті провести дерусифікацію 1,3 млн етнічних українців; навчити українській мові 2,6 млн етнічних росіян України. Саме Скрипник скликав у 1927 році всеукраїнську правописну конференцію, внаслідок якої був опрацьований «скрипниківський» правопис. Цей правопис, затверджений у 1928 році, вважається еталонним, бо він усував із української мови русифікаційні впливи.

Скрипник домігся того, що в кульмінаційному для українізації 1929 році понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою. 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. До революції, коли українських шкіл практично не існувало, українофіли могли лише мріяти про такі умови, що через десять років їх створив Скрипник. Отже, політику українізації Скрипник трактував як:

1) виховання трудящих України в революційно-класовому дусі, формування свідомості, здатної поєднувати національну гідність і поважне ставлення до інших народів у дусі пролетарського інтернаціоналізму;

2) виховання в середовищі російського населення поваги й дружнього ставлення до України;

3) українізацію всіх сфер партійного, господарського, науково-технічного життя, шкільної і культурно-освітньої справи;

4) забезпечення національно-культурних інтересів українців, які проживали поза межами України.

Політична позиція Скрипника в державному будівництві УРСР була суперечлива і неминуче мусила закінчитися його поразкою. Як послідовний більшовик, він догматично захищав ленінське вчення, непримиренно ставився до ворогів радянської влади. Скрипник вів активну боротьбу проти українського націоналізму, сприяв винищенню значної частини старої української інтелігенції, а пізніше й національної опозиції в КП(б)У (шумськізм, хвильовізм). Зокрема, був одним із ініціаторів самоліквідації УКП на з'їзді Комінтерну. З іншого боку, визнаючи, за тією ж ленінською схемою, «головною небезпекою» великодержавний російський шовінізм, Скрипник ще

нешадніше боровся й проти нього; постійно підкреслюючи самостійність української культури та її незалежність її від російської.

Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового.

Українські більшовики надзвичайно активно допомагали встановленню радянської влади у 1917 – 1920 роках й першими зробили кроки в цьому напрямі, започаткувавши явище національного комунізму. Прибічники цього напрямку були відданими комуністами, які щиро вірили в те, що марксизм-ленінізм пропонує єдиний правильний шлях порятунку для людства. Разом із тим вони вважали, що для досягнення оптимальних результатів комунізм має пристосовуватися до специфічних національних умов. Це означало, що російський шлях не був єдиним і що підходи, обрані іншими народами, мають рівне право на існування. Інакше кажучи, варто було залучити до будівництва комунізму національно-визвольні сили, надавши йому певне «національне обличчя». Оскільки на Східній Україні існував тривалий зв'язок між українським національним рухом і соціалізмом, ідеї національного комунізму легко оволоділи багатьма українцями у більшовицькому таборі.

Найбільш відкрито та пристрасно закликав відкинути «російський шлях» Микола Хвильовий (Фітільов) (1893 – 1933) – один із основоположників української радянської літератури, прозаїк, поет, публіцист. Свої погляди на долю української державності він виклав у поезіях, прозаїчних творах і полемічних памфлетах.

Хвильовий виступив на захист теорії боротьби двох культур в Україні (російської та української). У цій боротьбі, зазначив він, треба «негайно встати на сторожі активного молодого українського суспільства», маючи на увазі як безпосередньо конкуренцію на книжковому ринку, так і загальний смисл обох літератур. Слабкість українських позицій на книжковому ринку Хвильовий убачав у рабській природі української інтелігенції, яка «північну культуру завжди обожнювала і тим не давала можливості Україні виявити свій національний геній» («Україна чи Малоросія», 1926). Більшовики вбачали у виступах Хвильового небезпеку порушення єдності пролетаріату, несприйняття соціалізму, схилення до троцькістської опозиції. Його змусили каятися, що не захистило письменника від таврування та критики. У 1933 році він покінчив життя самогубством, протестуючи проти репресій українських літераторів.

Політичні ідеї О. Шумського.

Точку зору Хвильового щодо орієнтації на Європу підтримував й Олександр Шумський (1890 – 1946), не поділяючи лише форми, в якій її висловив письменник. Шумський свої політичні ідеї висловлював у численних

промовах і доповідях на партійних з'їздах і конференціях. Особливу увагу Шумський звертав на проведення політики українізації, успіх якої вбачав у належному реформуванні системи освіти України. Погляди Шумського щодо змін у системі освіти містяться насамперед у його статті «На третьому фронті» (1925).

У написаному на початку 1926 року листі до Сталіна Шумський вказує на поглиблення процесів українського національного відродження. Він переконував Сталіна у тому, що для блага партії цей динамічний і масовий рух варто контролювати українським комуністам, а не представникам неукраїнських народів. Інакше українці, національна свідомість яких невпинно зростає і які ніколи не ставилися з особливою симпатією до більшовиків, можуть повстати й скинути владу, на яку вони дивляться як на чужинську.

Шумський також засуджував українців, які потурали централізові Москви. У травні 1927 року на засіданні керівництва українських комуністів він заявив, що «російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбністю. Він править за підтримки нікчемних малоросів, які в усі епохи за своєю суттю були лицемірними, по-рабськи нечесними та зрадливими. Тепер він співає про свій фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом усе українське і завжди готовий наплювати на нього (часом по-українськи), якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду» (Лист О. Шумського до Політбюро ЦК КП(б)У, 1927 р.).

Від Шумського вимагали каяття і «відмежування» від позиції керівництва КПЗУ. Його таврувала партійна преса. Спроба захистити свої погляди щодо національного питання закінчилася для нього політичними, а згодом і карними репресіями з боку більшовицької партії, яка не терпіла інакомислення.

Клас і нація у вченні М. Яворського.

Постать видатного українського вченого історика, політичного діяча Матвія Яворського (1885 – 1937) зазвичай асоціюється з тезою про очільника марксистської школи чи керманича офіційної історіографії 1920-х років. Постать Яворського сучасниками оцінена неоднозначно: дехто розглядає як першого українського історика-марксиста, а дехто обстоює думку, що цей учений, навпаки, був «непоследовним марксистом». «Велика радянська енциклопедія» у 1930 році називала Яворського «псевдомарксистом», який «проліз до партії», ідеалізував українських націоналістів і куркульство, не визнавав ролі російського пролетаріату. Відтак Яворський та його науковий доробок досить суперечливо сприймався різними дослідниками.

До українського історіописання Яворський увійшов на хвилі кампанії партійних висуванців, що значною мірою окреслило коло його дослідницьких інтенцій, зокрема марксистсько-більшовицьку концептуалізацію історії України. Водночас історик прагнув подати не тільки марксистську, а й

національну репрезентацію історії України. У своїй двотомній науковій праці «Нарис історії України» (1923 – 1924) уже на перших її сторінках декларує свої дослідницькі пріоритети.

Призначення історіописання Яворський убачає у вивченні й аналізі «двох родів суперечностей» – класової та невпинних змагань людини з природою. «Виходячи з того, що економіка лежить у основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції» («Нарис історії України», ч. 1, 1923). Загалом Яворський прагнув формалізувати і представити майже всю українську минувшину у вигляді неспинного розвою «класової боротьби» та «революційних рухів». Причому історик уважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомі підстави для виявлення схожості революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства.

Утім, попри констатацію такої подібності, Яворський уважав, що «елементи певної своєрідності, цебто національності» простежуються в революційному русі на українських теренах. Більше того, він навіть наголошує на «величезній історичній помилці» ототожнювати чи уподібнювати революційний рух в Україні та Росії. Зрештою, роль своєрідних соціокультурних «перемікачів», які освячують та легітимізують перехід від однієї стадії минувшини до іншої, на думку Яворського, як і у більшості марксистських конструкцій минувшини, відіграють – революції. Більше того, він наголошує, що «революція неминуха, коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового». Яворський фактично вибудовує особну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові, точніше соціокультурні передумови.

Утім Яворський акцентує увагу не тільки на своєрідних ідеалах революційного руху в Україні, а й прагне продемонструвати його відмінну соціальну підоснову, порівняно з Росією. Зокрема, він відзначає, що на українських землях ці ідеї плекалися на «базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця». Таким чином, «дрібна буржуазія», на думку Яворського, не тільки перебрала на себе роль колишньої «дворянської опозиції» чи «дворянських самостійників», а й фактично стала загальнонаціональним репрезентантом українського суспільства на зламі дореформеної/пореформеної доби. На його думку, «народницький бо рух на Україні був взагалі, й то, безперечно, тісно зв'язаний із українським носієм буржуазних тенденцій американського типу, з українським селянином» («Емський акт 1876 року», 1927). Ця теза вживається Яворським для того, щоб представити народництво на українських обширах як проміжну ланку в переході до робітничого руху та марксизму.

Загалом Яворський уважав, що в українському селі побутують два різні типи «глитая» – «феодалного» за пруським сценарієм і «капіталістичного фермера» за американським взірцем.

Глитай – заможний селянин-власник, який використовував найману працю.

Власне, історик переінакшив і переніс на український ґрунт відому тезу Леніна про два шляхи розвитку капіталізму в Росії. Відтак «глитай» американського типу, на його думку, виступав як конкурент пролетаріату як у революції 1905–1907 роках, так і буржуазній революції 1917 року.

Звідси походить соціальне чи класове розрізнення революційних і контрреволюційних прагнень Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, позаяк вони репрезентували відповідно «глитая американського типу» та «глитая пруського типу». Він навіть уподібнював цю соціальну чи класову диференціацію до «дволикого Януса українського націоналізму».

Проте автономістські, згодом самостійницькі прагнення українських політичних партій 1917 року Яворський однозначно пов'язував із настроями дрібнобуржуазного «глитая», якого охопив «націоналістичний дурман». Приміром, один із розділів «Короткої історії України» має назву «Національна революція». Крім того, він пише про різні течії поміж більшовиків щодо прав націй, зокрема відзначає, що для «правої течії» на чолі з першим секретарем ЦК КП України Е. Квірінгом «українське національне питання губилося ще в старих традиціях російського національного ухилу». Більш докладно позицію Квірінга в національному питанні історик висвітлив у розвідці «До історії КП(б)У».

05.09.1929 р. харківська преса оприлюднила допис Яворського «Про мої помилки в концепції історії України». Після цього «каяття» Яворського обрано дійсним членом ВУАН. Але у цьому ж році його звинуватили в «націоналістичному ухилі» й усунули з історичного відділу Інституту марксизму. Інакше бути не могло, бо «сталінська національна політика», яка ґрунтувалася на пролетарському псевдо-інтернаціоналізмі, що є невід'ємною частиною комуністичної ідеології, була ворожою до почуття національної гідності. Праці Яворського були гостро критиковані в українській національній історіографії за тенденційність і нефаховість, а з 1929 року – і радянською історіографією, яка «яворщиною» назвала «націоналістичний ухил» у історичній науці. Яворського обвинувачено в ідеологічних помилках: «перебільшенні місця національного питання в революційній боротьбі, ідеалізації дрібнобуржуазних націоналістичних партій» і трактуванні української революції не як частини російської, а окремого витвору українського історичного процесу.

Дослідника виключили з комуністичної партії й зі складу ВУАН (лютий, 1930), незабаром заарештовано і заслано на Соловецькі острови (1931) та розстріляно (1937).

Політична думка періоду непу є відображенням певної лібералізації політичного життя в Україні, активного розвитку національно-культурної сфери суспільної життєдіяльності, відносного покращення матеріального добробуту населення. Вітчизняні політичні мислителі, захоплені ідеєю соціалістичного будівництва та сповнені високими сподіваннями на позитивні зміни для української держави та суспільства, спрямували всі свої зусилля на вироблення теоретико-концептуальних підходів до розвитку української культури, освіти, науки, економіки, промислового виробництва, державного управління, зовнішньої та внутрішньої політики. У своїх роздумах українські політичні мислителі принципово відстоювали незалежність української держави у складі СРСР, права українського народу на власну мову, культуру, національну еліту; доводили визначальну роль України в радянському революційному русі та підкреслювали велике значення української держави для діалогу радянської держави зі західноєвропейською спільнотою.

Комуністична партія, розуміючи всю потужність національно-культурного чинника та небезпеку його ігнорування, була готова піти на такі поступки, як українізація. Партія навіть визнавала певні свої прорахунки та недоліки, одним із яких було панування в її лавах російського шовінізму. Але партія категорично не могла дозволити поширення поглядів таких мислителів, як Ю. Лапчинський, М. Скрипник, М. Хвильовий, О. Шумський, М. Волобуєв, М. Яворський та ін., позаяк їхні ідеї та діяльність розглядалися як небезпечні для влади більшовиків над Україною. Навіть такий відвертий прихильник політики українізації як Скрипник уважав, що ці «націоналістичні ухили» (під якими мав на увазі шумськізм, хвильовізм, волобуєвщину та яворівщину) є смертельною загрозою для партії та радянської влади. Пізніше, навіть причетність до українізації більшовики стали розглядати як злочинну діяльність проти соціалізму.

ТЕМА 10. ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20-30-ті рр. ХХ СТ.

Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної Революції (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька).

Після розпаду Австро-Угорської імперії (1918) та поразки ЗУНР (після 22.01.1919 – ЗОУНР) у війні з Польщею (1919) Галичина відійшла до II Речі Посполитої. Західну Україну опанував режим, налаштований на здобуття остаточної переваги над українцями та повну асиміляцію бездержавної нації. Незважаючи на величезні фізичні, територіальні, морально-психологічні втрати, галичани та їхня інтелектуальна еліта не полишали думки про відновлення суверенної держави, опрацьовували державно-соборницькі ідеї теоретично і займалися пошуками шляхів практичної їх реалізації. Українська суспільно-політична думка Західної України міжвоєнного періоду була представлена повним спектром ідеологічних течій: комунізмом, соціалізмом і соціал-демократією, націонал-демократією (лібералізмом), консерватизмом, націоналізмом.

У Галичині діяли десятки партій і громадських організацій. Під впливом «українізації» в радянській Україні поширювалася і прорадянська орієнтація. Із організованих ідейно-політичних напрямів найбільш представницьким і впливовим був націонал-демократичний. Результатом консолідуючих зусиль галицьких політичних сил стало утворення (липень, 1925) Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), зорієнтованого на здобуття Україною незалежності легальним шляхом. Націонал-демократи неодноразово висували ідею політичного порозуміння, яке полягало в тому, щоб польські владні структури, політичні діячі, польська спільнота визнали права українців на самовизначення і, головне, на національно-територіальну автономію згідно з міжнародними угодами та Конституцією Польщі. Однак польські правлячі кола не бажали йти на політичні поступки, посилювали утиски українського населення.

Виникнення радикального руху, яким оголосив себе український націоналізм у 1920-х роках, було зумовлене поширенням на західноукраїнських землях прокомуністичних та радянськочинських тенденцій, кризою легального національно-демократичного руху. Його представники, однак, не спромоглися запропонувати новітньої національної ідеології і програми, що враховувала б нову реальну суспільно-політичну ситуацію в Європі і у світі загалом, становищем українського народу, що зазнав національного, політичного і економічного гніту, перебуваючи у складі II Речі Посполитої.

Ідеологи нової політичної течії, окрім теоретичного обґрунтування ідеологічних засад, вдалися до практичного втілення у життя своїх теоретичних

положень, створивши у 1929 році Організацію українських націоналістів (ОУН). Націоналісти відкидали ідейно-теоретичні і політичні засади, що базувалися на ліберально-демократичних і соціалістичних принципах як неперспективні, віджили, не здатні очолити український народ у боротьбі за власну державу. Ідеологи націоналізму були переконані, що міжнародна політична ситуація пореволюційної доби вимагає нових радикальних, рішучих і безкомпромісних методів, форм і засобів боротьби за українську соборну державність.

У міжвоєнний період у Галичині члени різних політичних організацій, зокрема й УНДО, називали себе націоналістами. Однак поступово націоналізм став асоціюватися з його найвойовничішою формою, найповніше втіленою в ідеології ОУН. Після організаційного оформлення політичного руху, поняття націоналізму набрало партійного забарвлення.

Найбільшою політичною партією у Галичині в 1920–30-х роках було УНДО, яке стало рупором української організованої націонал-демократії. Партійна ідеологія базувалася в основному на ліберальних засадах, а в національному питанні пріоритетним був захист інтересів усіх верств українського народу, орієнтація на легальну ненасильницьку боротьбу за соборність і державність України. Боротьба проти більшовизму оголошувалася основною політичною парадигмою націонал-демократії.

Згодом, у середині 30-х років, під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин, опозиційна політика національних демократів еволюціонувала в напрямі пошуку шляхів польсько-українського компромісу, в його основі – ідея автономії західноукраїнських земель у складі Польщі. Лідерами УНДО були Д. Левицький, М. Галуцинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька та ін.

Першим головою УНДО був Дмитро Левицький (1877 – 1942) – громадсько-політичний діяч, журналіст, правник, редактор часопису «Діло» (1923 – 1925).

Головним напрямом його досліджень стає проблематика, пов'язана з пресою та громадою. Він розробляв естетичні засади роботи журналіста та розвитку української преси. Левицький виголосив у Сеймі Польщі програмну декларацію Української парламентської репрезентації (УПР), у якій зазначив, що, незважаючи на поразку боротьби за самостійну Українську державу, «найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є незалежна, соборна Українська національна держава на всіх українських землях. Тому всі міжнародні акти, якими споконвічні українські землі: Східну Галичину разом із Лемківщиною, Холмщину, Волинь, Підляшшя і Полісся передано Польщі, а саме: трактат укладений в Ризі 18 березня 1921 року і рішення Ради послів у Парижі 14 березня 1923 року як акти, які насилують право українського народу на самовизначення, уважаємо де-юре не правосильними. А вступаючи до польських Законодавчих палат, будемо і цим шляхом йти до здійснення найвищого права української нації».

Левицький був переконаний у невідворотності проголошення незалежної Української держави: «Чи вигідно це для Польщі, чи не вигідно, незалежна українська держава постане, і розпадеться неподільна російська держава. Сучасний державний устрій Союзу Радянських Республік є останнім етапом до повного відривання України від Росії». Водночас він підкреслив: «Ми є найзапеклішими противниками всякої інтервенційної політики, яка б штучним способом мала прискорити українську незалежність над Дніпром».

Він своєю активною діяльністю у польському парламенті охоплював цілісність української національної проблеми з позиції всеукраїнських державних інтересів, показував, що українське питання є проблемою міжнародного характеру. Левицький активно використовував зовнішньополітичні методи боротьби з владою. Так, виступаючи на Конгресі національних меншин (1928), наголосив, що український народ не є меншиною в жодній із держав, де він живе, а творить абсолютну більшість на заселеній ним території, що «український народ не погоджується з фактом включення його до чужих державних організацій», а тому українці не можуть бути лояльними до польської держави, оскільки «прагнуть до власної держави». Ця суспільна думка знайшла відображення у виступі політика в польському Сеймі (1935): «український народ є вже народом цілком сформованим у своєму національному розвитку, свідомий свого національного значення, своїх національних і політичних стремлінь».

Виступаючи проти радянофілів і більшовицького політичного режиму, політик зазначав, що «будучи партією національною і демократичною, ми є ворогами комуністичного інтернаціоналізму і більшовицької диктатури, проти якої повстає відвічне замилювання українського народу до демократичної волі». Аналізуючи жорстокі методи насильницької колективізації на селі, «розкуркулювання», він прогнозує можливість голодомору в Україні 1932 – 1933 років, передбачає і фізичне нищення української нації методом репресій. Левицький засуджував терористичну діяльність ОУН. 06.11.1934 р. політик промовляючи у польському Сеймі, вказав на три групи причин, що штовхали молодь до тероризму:

- 1) втрата віри у можливість ефективної легальної боротьби в авторитарній польській державі;
- 2) соціальні негаразди, зокрема безробіття інтелігенції;
- 3) проникнення провокаторів і конфідентів до лав націоналістичної молоді.

Критика націоналістичного підпілля діячами УНДО стосувалася не ідеології ОУН, а методів її діяльності. До діячів, які перебували у центрі боротьби за національне визволення та культурний розвиток західноукраїнських земель, належав Михайло Галушинський (1878 – 1931) – український педагог, публіцист, громадсько-політичний діяч, комендант Легіону УСС, голова товариства «Просвіта» у 1923 – 1931 роках.

Галущинський послідовно дотримувався легальних демократичних методів боротьби за права українського народу, виступав категоричним противником радикальних дій, відстоював еволюційно-поступове просування до незалежності шляхом розбудови передовсім національних інституцій і піднесення національної свідомості українців.

У польському парламенті він активно розвінчував антиукраїнську політику уряду, вимагав створення рівних умов для розвитку української національної культури та шкільництва.

Галущинський був прихильником консервативно-християнських ідей, які гармонійно поєднувалися із націонал-демократичними принципами (толерантності, демократизму, органічного поєднання індивідуального і громадського). Митрополита Андрея Шептицького він називав найвищою цінністю нації, що повернув українському народові віру у власні внутрішні сили та своєю працею прискорив повернення народу до власної великої духовної творчості, культурної традиції. Сутність тодішніх українських суспільних проблем Галущинський убачав у занепаді моральних цінностей, і ці погляди він виклав у статті «Політика й мораль». Він засуджував безвідповідальних «обсерваторів життя», виступав проти духової розхристаності, демагогії та погоні за легкою популярністю: для чистоти політичного життя необхідна беззастережна взаємодовіра членів партії поміж собою й довіра партійців до проводу.

Кваліть політичного життя, – зазначав політик, – походить не від нестачі талантів або сильних особистостей, а від недостатності моралі у політиці.

Галущинський розробив фундаментальну програму діяльності «Просвіти», базовану на кращих європейських зразках. Перспективна частина програми, була сформульована досить чітко – освітня праця повинна виконувати насамперед виховне завдання, а саме:

1) за прикладом західноєвропейських товариств відкинути традицію добродійності в освітній праці та заступити її фаховістю;

2) внести в освітню працю новий зміст;

3) змагати до перевиховання українського громадянства в тім напрямі, щоби створити з галицького українця нового «типу громадянина українця, який уміє в усьому орієнтуватися, в усьому означити себе, до всього зайняти становище, маючи на оці такі вічні цінності, як віра, мораль, нація, інтерес колективу»;

4) розбудити серед української суспільності потребу й енергію самоосвіти та самовиховання, себто «причинятися до поглиблення розуму та до виплекання характеру, вироблення гарту духа й сили волі».

Політик виступав за те, щоби народна освіта усіх ступенів і категорій, у тому числі позашкільна освіта дорослих, опиралася на ідеологію християнства.

До впливових західноукраїнських громадсько-політичних діячів того часу належить і Василь Мудрий (1893 – 1966). У середині 1920-х років він був організатором просвітницького руху, очільником найвпливовішого у

міжвоєнний період галицького часопису «Діло», одним із засновників УНДО, а у 1935–1939 роках – головою об'єднання та УПР.

Мудрий відіграв важливу роль у формуванні ідеології УНДО та був активним провідником основних програмних засад партії: соборності, державності, демократії. Завдяки йому, антирадянський напрям в УНДО отримав повну перемогу. «В радянській Україні всю повноту влади виконує навіть не українське робітництво, – зазначав він на II з'їзді партії у 1926 році, – а філія московської комуністичної партії, тому УНДО не може вважати радянську Україну етапом до соборної національної і незалежної української держави».

Мудрий розвинув шкільну програму партії та її церковну політику. «Виховання мусить бути національне і моральне, школа для всіх доступна, а на першому ступені примусова». Церкву він уважав необхідною у житті українського народу, а християнську мораль – основою розвитку нації. «Хто не вірить в ніщо і хто взагалі не вміє вірити, – писав політик, – той не може повірити і в силу нації, в її спасенну місію... Без такої віри... нам не здійснити того, що поставили на чільному місці нашого національного життя» («Народний З'їзд. Пояснення до програми Українського Національно-Демократичного Об'єднання», 1926).

Мудрий засуджував радянофільство, був противником більшовицького політичного режиму. Аналізуючи законодавство СРСР, становище в компартії, методи «виборчої демократії», наслідки українізації, поступове «закручування гайок» у ставленні до інтелігенції, нищення церкви, переконувався у віддаленості реалій життя від засад теоретичного соціалізму.

Мудрий виклав причини, які спонукали націонал-демократів розпочати переговори з польським урядом щодо припинення конфронтації. По-перше, розшматованій українській нації не під силу було вести боротьбу на чотири fronti. По-друге, гостро стала необхідність порятунку українства від послідовної політики їх нищення Москвою. По-третє, створення в Польській державі умов, які б забезпечували українському народові «змогу всебічного розвитку, консолідації сил та всестороннього нагромадження якнайбільше національних цінностей... з метою боротьби за «реставрацію української державності» («Вибори до польських законодавчих установ»).

Як переконаний соборник, Мудрий уважав тодішній стан справ перехідним. У концептуальній програмній статті «Україна і Польща» (1943) Мудрий глибоко проаналізував політику міжвоєнної Польщі щодо Галичини та Західної Волині, з'ясував причини безуспішних спроб налагодити рівноправний союз двох народів та негативні наслідки українсько-польських конфліктів для долі України і Польщі. «На беззастережне признание української державності в українських етнографічних межах, – писав він, – вони не годяться навіть тоді, коли політично лежать напівпритомні, розтроснені колесами історії».

В одному з виступів на зборах УГВР у 1944 році політик говорить про значення Галичини для України: «Україна ніколи не може піти із Галичини, тому що тут виховання і досвід національної політики, традиції для кадрів будівництва української держави». Мудрий був противником радикальних дій, не сприймав тактику боротьби УВО– ОУН, засуджуючи деструктивні методи: насильство, терор, саботажі. Він уважав, що націоналістами є всі українці та всі українські політичні сили, які стоять на національному ґрунті.

Із 1941 року Мудрий почав співпрацювати з ОУН (б), тим самим долучився до антифашистського визвольного підпілля.

Помітне місце серед націонал-демократів у міжвоєнний період займав Володимир Целевич (1890 – 1944) – український політик, громадсько-культурний діяч, політолог-теоретик, публіцист, посол польського сейму. Праці Целевича присвячені проблемам українського державотворення, захисту прав українського народу в умовах бездержавності.

Значним недоліком українців на момент проголошення ЗУНР він називав відсутність дієвих політичних партій, які б «вели невпинну боротьбу за всебічний розвиток своєї нації, шляхом організації народних мас... змагали до того щоби пануюча нація давала недержавній можливість розвитку».

Політичні партії Целевич поділяв на класові і національні. Класові – відстоювали інтереси однієї соціальної верстви, натомість національні – «голосили клич єдності й солідарности усіх членів нації». Безпартійність Целевич вважав «шкідливою для національного життя і демагогічною фразою» («Роля політики в житті нації»).

Уважаючи державу тільки формою політичного існування, а народ – «живучою істотою», що послуговується цією формою для досягнення своїх цілей, Целевич передбачав неминучу загибель великих імперій. Він оптимістично дивився на можливість здобуття української державності шляхом розпаду багатонаціональних держав, якими були Польща та СРСР, адже «життя й напрямні розвитку людства йшли у згоді з його [українського народу] змаганнями» («Нарід, нація, держава»). Для реалізації цієї мети, зважаючи на складні суспільно-політичні умови, на думку політика, важливо зберегти моральну силу українського народу та побороти анархістські інстинкти.

Целевич виділив два основні методи здобуття державності:

- 1) органічний розвиток нації у всіх ланках суспільно-політичного життя;
- 2) перманентну національну революцію.

Він критикував ОУН, яка пропагувала перманентний спосіб боротьби за державність. Прийнятнішим називав метод «духовної революції» – нація зі стану несвідомості й пасивності переходить у стан національної свідомості (розпочинає боротьбу за свою державність). «Вона [українська нація] дозріла до державного життя, – зауважував Целевич, – українська нація по війні не є подібна до передвоєнної» («Нарід, нація, держава»).

Проаналізувавши основні віхи української історії, він стверджував, що український народ є нацією. «В її обороні поклали голови десятки тисяч кращих синів української землі і це є доказом, що український народ є зрілою нацією». Відродження нації, констатував Целевич, проходить три головні етапи:

- 1) національно-культурний;
- 2) політичний;
- 3) господарський.

На першому надзвичайно важливе значення відводив мові. На другому – національна еліта висуває політичні вимоги. На етапі економічної незалежності, «нація змагає до т. зв. автаркії, себто змагає до того, щоби всі свої господарські потреби заспокоювати своїми власними силами, або коротко – змагає до господарської самовизначености». Він був переконаний, що відсутність достатньої кількості господарських товариств – одна із причин поразки у визвольних змаганнях.

Іншою, не менш важливою причиною, називав моральну слабкість українців, адже вони вміли тільки нарікати на свою долю. «Наша страдальність є виявом рабського духа, що вкорінився в нас століттями неволі, – зауважував Целевич, – ми мусимо викорінювати в нас цього духа, гартувати наші сили у невпинній боротьбі, виховувати в нашій молоді лицарського духа, який не зневірюється мимо невдач, який вірить, що тільки невпинною, впертою, жертвенною боротьбою можна добути право своє».

Целевич виділив дві головні причини «смерті націй»:

- 1) зменшення народжуваності;
- 2) «завмирання національної свідомості», зауважуючи, що нація не «завмирає» навіть тоді, коли зникає її еліта.

Прикладом такого народу він вважав український, у якого національну свідомість зберегли селяни. Політик виділив три стадії державного будівництва: підготовчу; збройну боротьбу та проголошення самостійності; міжнародне визнання. Недержавна нація, яка дозріла до державного життя, використовує сприятливі зовнішні умови і проголошує утворення на означеній території самостійної держави. Проголошення самостійності Целевич називав явним бунтом проти тієї держави, яка володіла територією новопосталої. Проаналізувавши утворення низки європейських держав, Целевич прийшов до висновку, що в такій ситуації спірні питання розв'язувалися за допомогою військової сили. «Коли нація, яка утворила нову державу, виказує сильну волю жити у власній державі й має силу та сприятливі зовнішні умовини цю свою волю у збройній боротьбі переперти, то недержавна нація стає державною» («Нарід, нація, держава», 1934).

Однією з найбільш знаних політичних постатей у міжвоєнній Галичині була Мілена Рудницька (1892 – 1976) – українська громадсько-політична діячка, журналіст, педагог, доктор філософії, одна з ідеологів українського жіночого руху Західної України та його провідних діячок (1920 – 1930).

Рудницька розвинула теорію національно-ліберального фемінізму, висвітлюючи проблему важкого становище західноукраїнської жінки, особливо в освітній сфері, відстоюючи правомірність руху за емансипацію жінок, їхнє право на політичну діяльність. Із важливих прав жінок, називає охорону жіночої праці, державну охорону материнства, здобуття освіти, однакову з чоловіками оплату праці тощо.

Як досвідчена лідерка жіночого руху (очолювала низку жіночих рухів та об'єднань), вона переймалася питанням ідеології суспільної рівноправності жінок, зокрема відстороненості їх від суспільно-політичного, громадського життя, що було характерним для тогочасних західноукраїнських земель.

У 1934 році Рудницька у виступі на Українському жіночому Конгресі у Станіславі пояснювала: «Найбільше поширений у нашому громадянстві погляд, що жіночий рух – це тільки боротьба за рівноправність жінки. Приклонники цього погляду твердять, що ця рівноправність стала вже фактом і тому, на їх думку, роля жіночого руху буцімто вже скінчена». На її переконання, рівноправність ніколи не була ціллю жіночого руху, а тільки передумовою, яка дозволяла жінці приступити до розв'язання властивих їй завдань: «Рівноправність була тільки засобом, який уможлиблював нам вступ у громадське життя в ролі співрішального і співвідповідального чинника, який дозволяв нам зачати перетворювати і формувати світ, створений і сформований мужчиною», згідно з нашими бажаннями.

Рудницька була переконана, що за одне – два десятиліття розв'язати таку суспільно значиму проблему неможливо, – для цього потрібна якнайширша загальна громадська активність: «Ввести жінку в русло суспільного життя, перевиховати її до нових завдань, до нових поширених відповідальностей, зв'язати жінку, – не одну, зв'язати мільйони жінок – зв'язати їх органічно і нерозривно з потребами, формами, функціями громади, суспільності, народу, держави».

На переконання Рудницької, жіночий рух змінить жінку, а також звичаї та погляди щодо її місця, створить нові взаємини між жінкою і суспільством, жінкою й чоловіком. Рудницька зазначала, що потрібно чітко відмежувати жіночі організації, мета та програма яких підпорядковані розв'язанню жіночого питання, від усіх інших жіночих організацій, що займалися доброчинністю, просвітою, економічними проблемами. Вона стверджувала, що жіночі організації є винятково важливим «тереном кристалізації жіночих поглядів», які «протистоять» лише «односторонньому чоловічому суспільному порядку» й покликані забезпечити активну участь жінок в усіх сферах суспільного життя. У статті «Чи треба нам окремих жіночих організацій?» Рудницька закликала вступати до тогочасних політичних організацій, де жінки нарівні з чоловіками були б активним чинником громадського життя. «Кожна з нас, – підкреслювала, – може і повинна бути членом існуючої загальної політичної партії, яка своєю програмою підходить під наші переконання».

Далі Рудницька стверджувала, що сучасні жінки стали раціональнішими, волюнтаристськими на відміну від сентиментальності та наївності в минулому. «Інтелектуальні вартості перестали бути для неї розривкою, а стали внутрішньою потребою... Вона хоче перш усього зросту власної індивідуальності».

Дослідниця була переконана, що участь жінок у цивілізаційній і культурній праці внесе до культури зовсім нові, свіжі цінності, а це мусить спричинити за собою повну перебудову державного суспільного ладу і перетворення всієї культури світу.

Рудницька підкреслювала, що жінки, об'єднавшись у жіночі організації, чітко і однозначно повинні ідентифікувати себе з нацією. У статті «Націоналізм і фемінізм» авторка наголошує на появі двох суспільних течій. Націоналізм для неї є активатором національного патріотизму, що «на своїх прапорах виписав гасла віри в животворчі сили нації і її місію».

Таким чином, історичний досвід західноукраїнської націонал-демократії становить значний науковий і громадсько-політичний інтерес, який зумовлений її провідною роллю в боротьбі за національно-політичне визволення українського народу та відродження української державності.

Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів (Д. Донцова, Д. Андрієвський, С. Ленкавський).

Український націоналізм – політична ідеологія, що має на меті створення і розвиток Української Самостійної Соборної Держави.

Завдяки низці чинників (російсько-українського та польсько-українського конфліктів, ідейно-культурного піднесення, формування політичної еліти) український націоналізм у міжвоєнний період отримав великі імпульси ідеологічного, організаційного і духовного змістів.

Новий націоналізм, що прийшов на зміну ліберальному націоналізмові ХІХ ст. дослідники називають по-різному: радикальним, крайнім, інтегральним тощо. Творцем українського інтегрального націоналізму, який сформувався у Західній Україні та політичній еміграції у 1920-х років, вважають Д. Донцова. Він охоплює три головні напрями: «чинний націоналізм» (Д. Донцов і його послідовники), «організований націоналізм» (Д. Андрієвський, В. Мартинець, М. Сціборський та ін.), «творчий націоналізм» («Фронт національної єдності» Д. Палієва). Теоретичною розробкою націоналістичної ідеології займалися представники молодшої генерації українських ідеологів і теоретиків – Д. Андрієвський, С. Ленкавський, В. Мартинець, Ю. Вассиян, М. Сціборський та ін.

Дмитро Донцов (1883 – 1973) – видатний ідеолог українського «інтегрального» (чинного) націоналізму, політичний діяч, український літературний критик, філософ, публіцист.

Постать Донцова стала однією з найбільш суперечливих і ключових в історії України ХХ століття, а погляди еволюціонували від соціал-демократії до націоналізму, від атеїзму до ідей воюючої церкви. Він вважався одним із найбільших ворогів радянського режиму. Політична й ідеологічна концепція Донцова, найповніше викладена у його праці «Націоналізм», сприяла подальшому відмежуванню інтегрального націоналізму від демократичного напрямку національного руху. Новий світогляд автор назвав «чинним націоналізмом» і протиставив його українському націоналізму ХІХ ст. й часів Української революції, назвавши його «націоналізмом упадку або провансальством». До провансальства Донцов відносив майже всі тогочасні ідейно-політичні течії, які призвели до провінціалізму українства. «Провінціями ж є й нації, позбавлені державної самостійності, які не вміють або не хочуть завоювати її, здобутися на шукання власної великої ідеї, власних шляхів».

Нація, за Донцовим, – «одна з найгарніших еманцій волі до боротьби і боротьби за волю». Отже, воля до життя (до боротьби) первинна щодо нації, вона об'єктивується як в окремих особах, так і у збірних одиницях – націях. Воля нації до життя має різні рівні об'єктивації, найнижчим із яких є любов до рідного краю, а найвищим – незалежна держава. У розумінні Донцова нація – це «людська спільнота, що є або хоче бути організованою в окрему політичну одиницю». Народившись представником певної нації, людина зобов'язана підпорядковувати свою діяльність її інтересам.

Націю Донцов розумів як об'єднання мільйонів волей довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала в спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. При цьому Донцов цілком тверезо дивився на реальні можливості української нації, розумів, що для того, аби боротися за геополітичні та цивілізаційні впливи, українцям насамперед треба виробити яскраву й наступальну ідеологію, загартувати характер, навчитися перемагати в історії.

Донцов поділяв думку романтичного націоналізму ХІХ ст., що кожна нація – це носій певної «національної ідеї» або «колективного ідеалу». У «Підставах нашої політики» він визначив ці терміни як «передавані з покоління в покоління погляди на світове завдання нації та її роль поміж іншими народами, погляди, котрі є загальним добром нації, котрими вона живе і з утратою котрих вона гине».

Отже, головними пріоритетами для Донцова були культивування стихійної волі нації до життя, виховання нової, вольової української людини, здатної створити могутню національну державу. Історіографія націоналістичної концепції державотворення досить різнобічна – від критики до апологетики праць Донцова та послідовників «інтегрального націоналізму» загалом. У 2007 році для вивчення спадщини видатного українського мислителя був створений Науково-ідеологічний центр імені Дмитра Донцова (м. Дрогобич, Львівська обл.).

Дмитро Андрієвський (1892 – 1976) – український політичний діяч, публіцист, один із фундаторів націоналістичного руху, політичний та ідеологічний референт у Проводі ОУН.

Андрієвський розробив теоретичні засади націоналізму і окреслив практичні форми майбутньої організації українських націоналістів. У дослідженні «Політика націоналізму» Андрієвський відзначив, що «українська нація не матиме держави, аж доки не вибере її сама, бо ніхто їй тієї держави не дасть і не забезпечить». Єдиною формою боротьби для українців, на його думку, може бути лише «національна революція, повстання». Андрієвський вказує на помилки, допущені політичними лідерами під час національно-визвольної боротьби, які «не спромоглися, бо й не уміли, опанувати революційну стихію і змарнували широкі можливості. М'якотілі з природи, вони не наважилися вживати сили і взяти в карби анархічні елементи (отаманія), недооцінювали такі важливі чинники, як військо, й намагалися воювати аргументами». Андрієвський зазначає, що демократичні ліберали, воліли лише «знати» і тим сподівалися врятуватись і визволити свій край. Націоналісти висунули на перший план «хотіти». Але для успіху в суспільному житті цих двох прикмет недостатньо – треба ще й «уміти». «Того уміння, – продовжує ідеолог націоналізму, – в нас досі занадто мало і в культурнім, і в політичнім житті, як і в революційній чинності».

У національному житті Андрієвський виокремлює національну ідею як факт національного існування. Всі заходи та старання до поширення, поглиблення й підтримки національної ідеї становлять зміст і обсяг національної справи. Організовані ж змагання реалізувати національну ідею і постулат державності в конкретних формах державно-політичної організації становлять предмет і зміст національної політики. Проте українська національна ідея, зазначає Андрієвський, не перекривається українською етнографічною територією і не вичерпується етнічним змістом.

Далі Андрієвський пише: «Україна – суцільна нація, і кожна її віднога повинна відчувати себе нероздільною її часткою, кожна віднога має право і обов'язок в міру своїх сил і здібностей, і відповідно до свого положення брати участь у державному будівництві» («Політика націоналізму»). У цьому, за Андрієвським, і полягає засада соборності й її практичне застосування в тогочасних обставинах.

Для забезпечення всебічного розвитку нації потрібна, – на думку Андрієвського, – власна держава: «український народ може зорганізуватися політично і забезпечити свою оборонність лише в формі великої сильної національної держави; інакше він не стане нацією, а зостанеться етнографічною масою». Для зміцнення Української держави необхідні авторитет і послух, централізм і тверда влада, яка має спиратися на його провідну верству, в котрій мають бути представлені інтереси і прагнення усіх суспільних верств. Ідеолог націоналістів не бачив Україну парламентською республікою. Законодавчі функції покладалися на «державний орган з місцем

у ньому для делегатів усіх суспільних груп». Андрієвський застерігав від насильницького прищеплювання Україні утопічних форм суспільних відносин, таких як соціалізм чи демократизм.

У колі діаспори відомим стає гасло, виголошене Андрієвським: «Петлюра загинув, нехай живе петлюрівщина!». Після розколу ОУН (1940), залишився серед прибічників А. Мельника, який очолив організацію після того, як у 1938 році в Роттердамі було ліквідовано першого Голову ОУН Є. Коновальця.

До числа співзасновників і очільників ОУН належав Степан Ленкавський (1904 – 1977) – український політичний діяч, публіцист, ідеолог українських націоналістів, учасник визвольних змагань 1940–50-х років. Він поділяв ідеї М. Міхновського та Д. Донцова.

За змістом праці Ленкавського поділяються на такі групи: історія та ідеологія українського націоналізму; філософія; радянологія; міжнародна політика. Найпоказовішим результатом праці Ленкавського було укладення ним «Десяти заповідей українського націоналіста» (Декалогу) у змісті якого відобразилися національно-визвольні погляди Т. Шевченка та ідеологічні напрацювання М. Міхновського і Д. Донцова.

У своїй пізнішій праці «Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні» (1974) Ленкавський підкреслив значення віри та церкви для українського народу. На його переконання, той, хто воює проти церкви, веде війну і проти культури. Він розглядав націю як «неповторний і не створений людьми організм, що має повноту духовного життя», доводив, що «нація – це святиня, зневага якої – найбільший злочин». Україна – не тільки територія, а передусім, нація, що «без містичного відчуття, яке вкоренилося в націю міцним корінням, вона не мала б основи для свого існування». Ідеологічні напрацювання Ленкавського були максимально спрямовані на адаптацію ідеологічних засад ОУН до потреб її поточної діяльності і боротьби.

Отже, особливий інтерес щодо розгляду ідеї державності в історії вітчизняної суспільно-політичної думки становлять 20-ті роки ХХ ст., які пов'язані із такими іменами, як Д. Андрієвський, М. Галуцинський, Д. Донцов, Д. Левицький, С. Ленкавський, В. Мудрий, М. Рудницька, В. Целевич та ін. Західноукраїнські політичні діячі та ідеологи не полишали стратегічних сподівань вибороти самостійну соборну Українську державу: бачили різні шляхи, методи і засоби боротьби за неї – як мирні, так і силові. Але внаслідок ідейної бойовитості та організаційної праці саме український націоналізм у 1920–1930-х років перетворився на реальну історичну силу. Політична спадщина українських інтелектуалів зазначеного періоду не втратила своєї актуальності та значущості й сьогодні.

Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість.

У часи розпаду Австро-Угорської монархії з'являється надія, що складаються сприятливі передумови власними силами розбудувати суспільно-політичне життя. А після завершення Першої світової війни такі сподівання отримали можливість реалізації. Але у XIX ст. система всіх значимих сфер Закарпаття була повністю інкорпорована в суспільні процеси угорського державного організму та відзначалася стабільною відсталістю від інших угорських земель. Політика мадяризації висіла важким тягарем над спробами позбутися відсталого статусу особливо в культурно-освітньому житті. Відповідно, на низькому рівні залишалася національна самосвідомість не лише простого народу, а й інтелігенція опинилася у скрутному становищі, намагаючись бодай якось зберегти «руський» народний дух. Чи не єдиним культурницьким містком через Карпати залишалися контакти письменників, учителів, духовенства з творчою інтелігенцією Галичини.

Здавалося, що революційні зміни 1848 – 1849 років сприятимуть поширенню прогресивних суспільно-політичних ідей. І справді, певною мірою пожвавлення суспільно-політичного життя вплинуло на творення культурно-просвітніх товариств, видавничу діяльність, налагодження культурницьких зв'язків із іншими регіонами. Однак, утворення дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867) призвело до гальмування процесу культурно-освітнього розвитку та посилення контролю над спробами національних меншин до самореалізації. А відсутність бодай слабо структурованої регіональної політичної еліти позбавляло регіон можливостей не тільки рівноправного представництва в органах влади, а й можливостей відстоювати інтереси регіону на загальнодержавному рівні.

Водночас простір еліти у другій половині XIX ст. почала активно займати творча інтелігенція, яка за змістом своєї діяльності взяла на себе роль виразника інтересів місцевого населення. Її творення як соціальної верстви крилося в умовах соціально-економічного розвитку регіону й спонукало до інтеграції творчих зусиль провідних представників регіонального співтовариства.

Щоправда, першим відомим представником закарпатської спільноти в австрійському політичному бомонді був москвофіл Адольф Добрянський (1817 – 1901) – громадсько-політичний, культурно-освітній діяч, учений із Закарпаття, слов'янофіл, який тісно контактував із активістами чеського та словацького національного відродження. Проте, кращі здобутки у процесі формування нового типу мислення, політичної свідомості та політичної культури місцевого населення припали на наступні покоління закарпатських просвітителів.

У другій половині XIX – на початку XX ст. склалися особливі суспільно-політичні та соціокультурні передумови для формування політичної свідомості

закарпатців. І хоча достатньо складними були критерії залежності культурно-національної інтелігенції від владної політики Угорщини (територіально Закарпаття знаходилося в межах цієї частини монархії), що мала згубний вплив на загальний культурно-просвітницький розвиток регіону. Низький освітній рівень місцевого населення та обмеження можливостей культурно-освітньої інтелігенції до національної самоідентифікації впливали на еволюцію освітньо-виховного простору й просвітництва загалом. Політика мадяризації гальмувала процес формування національно свідомого вибору молоді інтелігенції, заганняючи її в угорське мовно-культурне середовище і кардинально звужуючи спроби відстоювання й поширення рідномовного елемента для закарпатців (принаймні неугорського населення). Панівна культура чітко контролювала прояви національної самоідентифікації місцевої інтелігенції.

Із початку ХХ ст. розпочинається еволюція політичних інститутів у Закарпатті, формуються нові політичні реалії. Найбільш своєрідними у цьому відношенні були складні трансформаційні зміни, що торкалися політичних систем і режимів, оскільки впродовж ХІХ ст. регіон пережив цілу низку політичних катаклізмів. Вони одночасно виступали рушійною силою різнобічних елементів державотворення, становлення та занепаду політичних систем, функціонування різних політичних режимів, їхніх інституційних проявів, формування специфічної політичної думки тощо. Цей процес активізував спроби політизації закарпатського суспільства, вплинув на політичну свідомість і політичну культуру громадян.

Перебуваючи у складі дуалістичної Австро-Угорської монархії (1867 – 1918) регіон іменувався Підкарпаттям (за географічним розташуванням від центру). В офіційній хроніці частіше регіон називали угорською мовою Фелвідейком (Верхня Угорщина). Суспільно-політичне становище населення Закарпаття у цей час було досить складним, оскільки загальносуспільні зміни майже не торкалися провінції. На такий стан речей впливала і слабка структурованість закарпатського суспільства, і відсутність політико-правових традицій управління. Найбільшою політичною проблемою була відсутність власної політичної еліти. Її провідні функції взяла на себе національно-культурна інтелігенція (активність просвітителів), котра виконувала важливу роль у процесі політичної соціалізації громадян. Відбувалося поетапне зростання національної самосвідомості українців, чому сприяв пошук шляхів національно-державного самовизначення, що привело до національно-культурного пробудження українців Закарпаття. Участь у пошуку політичної самоідентифікації закарпатської спільноти безпосередньо брала й закарпатська еміграція.

Однак, післявоєнна трансформація політичної системи відбувалася в умовах переважання реінтеграційних процесів. У цьому й полягали основні регіональні особливості трансформації політичних режимів у Закарпатті в першій половині ХХ століття. Вони характеризувалися кількома чинниками:

- першим серед них можна назвати суспільну роз'єднаність, котра базувалася на національному та релігійному розмежуванні населення;
- другим чинником можна вважати політико-державну невизначеність;
- третім чинником була економічно-господарська слабкість Закарпаття, регіону, який традиційно вважався аграрним сектором. На зростання політизації українців Закарпаття вплинуло й рішення загальносуспільного з'їзду. Хустський форум (21.01.1919) зайвий раз підтвердив орієнтацію місцевих жителів на возз'єднання з Україною.

Хустський форум (інші назви – Всенародний конгрес українського населення Закарпаття або Хустський з'їзд представників народних рад Закарпаття), який відбувся 21.01.1919 р. й виголосив звернення до населення із закликом єдності українського народу по обидва боки Карпат. Наступного дня це рішення було виголошено у Києві в День Злуки українських земель. Головою форуму, на якому були присутні 420 делегатів і близько тисячі гостей, був М. Браццайко.

Гуцульська Республіка (1918 – 1919) і діяльність її лідерів (С. Клочурак та ін.) підкріплювали значимість ідеї Соборності України для закарпатців. І тільки складні зовнішньополітичні обставини завадили об'єднаним процесам української нації, що згодом змусило закарпатців розпочати рух за включення регіону до складу новоствореної слов'янської держави – Чехословацької Республіки.

Новий політичний етап покликав мешканців Закарпаття (офіційна тогочасна назва – Підкарпатська Русь) активно включитися в політичне життя, стати політичним суб'єктом післявоєнного світоустрою. Зокрема, новим для населення було те, що політична дійсність 1920–30-х років базувалася на підвалинах демократичного суспільства. А становлення багатопартійної системи дало поштовх різнобічному розвитку політичної думки, ідейної боротьби та політичної культури в цілому. На практиці почалося становлення нової політичної еліти, представники якої (громадсько-політичні лідери Г. Жаткович і А. Бескид (губернатори Підкарпатської Русі), А. Волошин та ін.) висунули пріоритетне питання відстоювання дієвої автономії.

Варто зазначити, що трансформація політичної системи, а тим більше її стабілізація та поступова адаптація до неї закарпатських регіональних політичних інститутів, стала значним кроком уперед порівняно з попередніми схожими спробами. Навіть незважаючи на певну половинчастість цього процесу прогрес у політичних поглядах, політичній свідомості місцевих громадян був очевидним. Особливості ж національного державотворення Карпатської України кінця 1930-х років змушують зробити висновок про значне зростання державотворчих поглядів закарпатських українців, які в повну силу заявили про себе як про політичну націю. Унаслідок цих змін особливим чином проявилася у міжвоєнний період і політична думка Закарпаття. Упродовж 1920–30-х років викристалізувалися два ключові

політичні блоки, в середовищі яких формувалася політична думка – 1) українофільської; 2) русофільської орієнтації.

Українофіли в Закарпатті – прихильники єдності українського народу в етнографічних межах його проживання. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії українського спрямування.

Русофіли в Закарпатті – прихильники єдності місцевих русинів із російським народом. Вважали місцевих жителів його етнографічною гілкою. Політично відстоювали ідею Соборної України, згуртувавшись у громадські організації та політичні партії антиукраїнського спрямування. Напрямок і менше розгалуження – русинофіли.

Ці два напрями вели між собою гостру суперечку щодо національної ідентичності жителів регіону та їх політико-державного самовизначення. Русофільська політична думка не була однорідною. Тут існували специфічні течії, які в цілому, на перший погляд, визнавали спільну ідею – крайовий автономізм і автохтонність місцевого «руського» населення. Однак, перша течія, яку складали русофіли, відстоювала ідею, що місцеве населення – «карпатороси» – це частина російської нації. Їхня мотиваційна ідея базувалася на тому, що географічна відірваність краю від Росії є тимчасовою, і завдяки їхнім зусиллям необхідно відновити національну єдність. Така думка мала значну кількість прихильників, особливо у другій половині 1930-х років. Не останню роль у цьому русі відігравали білоемігранти, інші політичні біженці (противники більшовизму), кадети, есери та інші, а також москвофіли з Галичини, Буковини та інших регіонів колишньої царської Росії.

Білоемігранти – російські політичні та військові втікачі, котрі змушені були покинути Росію після завершення громадянської війни (1918 – 1920) та встановлення комуністичної диктатури.

Тому, цілком природно її джерела слід шукати в ідейних витоках класичного москвофільства (хоч остання назва в Закарпатті не прижилася) Русофільські тенденції поширювалися переважно серед старших представників закарпатської інтелігенції, серед яких переважали педагоги та греко-католицьке духовенство. Ідейним натхненником русофільства стала постать будителя-просвітника другої половини XIX ст. О. Духновича.

Інша група русофільської течії – русинофіли – вважала, що місцеве населення – це виключно корінні русини (або руські люди, але не росіяни!), які століттями проживали в Карпатах і не здійснювали яку-небудь велику міграцію, не асимілювалися з іншими народами і маю власну національно-культурну ідентичність, а відтак і претендують на політичну самостійність.

Українська ж політична думка Закарпаття у 1920–30-х років формувалася навколо двох напрямів, які все ж мали однакову ціль – єдність української нації в одній державі:

1) поміркованої групи старої інтелігенції, яка очолила державотворчі змагання 1918 – 1919 років і досягла вершини із здобуттям незалежності

Карпатської України в 1939 р. (А. Волошин, брати М. і Ю. Брацайки, брати Ф. і Ю. Реваї та ін.);

2) радикально-націоналістичної молоді, яка пройшовши хороший патріотичний вишкіл у міжвоєнний період, захопилася ідеологією українського націоналізму й була готова зі зброєю в руках захищати українську незалежність, а також приклала зусиль до здобуття незалежності Карпатської України (С. Росоха, І. Рогач та ін.).

Як ідеологічно-політична течія, українофіли ідейно спиралися на традиції народовців ХІХ ст. Соціальною базою течії стала національна творча інтелігенція, частина греко-католицького духовенства, значний педагогічний загал. Центром практичного єднання українофілів Закарпаття стала Перша Руська (Українська) Центральна Народна Рада (ПР(У)ЦНР) – надпартійне об'єднання провідних політиків українців, а також українські політичні партії, культурно-національні громадські організації, серед яких авторитетом виділялися Товариство «Просвіта» й молодіжний «Пласт».

Товариство «Просвіта» – українська культурно-освітня громадська організація, створена 09.05.1920 р. в Ужгороді. Лідери: А. Волошин, Ю. Брацайко, І. Панькевич, С. Клочурак та ін. Інтегрувала в своїх лавах весь спектр проукраїнського населення Закарпаття. Діяла на базі філій, клубів-читалень, проводила масштабну просвітницьку роботу серед населення, освітньо-виховну, наукову, видавничу діяльність. Члени «Просвіти» слугували опорою українських політичних партій міжвоєнного Закарпаття.

Товариство «Пласт» – українська молодіжна патріотична організація, створена у вересні 1921 р. в м. Берегово при місцевій гімназії. Лідери-засновники: А. Дідик, М. Демчук, К. Заклинський, І. Гриць, А. Алиськевич, В. Комаринський та ін. Головна мета – патріотичне, громадянське, християнське виховання молоді.

Виходячи з цього огляду, зауважимо: у Закарпатті уже створилися передумови для формування нового типу мислення місцевого населення та особливих ознак його регіональної політичної свідомості та політичної культури. Складовими такого бачення виступили соціально-політичні обставини, умови загального освітнього рівня місцевого населення, можливостей тогочасної культурно-освітньої інтелігенції впливати на еволюцію освітньо-виховного простору, просвітництва в цілому. Закарпатці регулярно брали участь у державотворчих та інших політичних процесах, специфічно впливаючи на їх динаміку завдяки особливим регіональним і національним традиціям, історичним, культурним, ментальним ознакам, характерним змістом боротьби й відстоювання суспільно-політичних цінностей.

Політичні погляди А. Волошина.

Історія політичної думки України була б змістовно неповною без аналізу політичних ідей та ідеологічних напрямів Закарпаття, які творилися й мали значний вплив на суспільно-політичні процеси в регіоні. Як і історія, так і політико-ідеологічна мозаїка мали свої історичні та сутнісні особливості. Принаймні український політичний напрям у міжвоєнний період в Закарпатті викристалізувався в жорсткій багатогранній боротьбі (політико-державній, партійній, культурно-національній, мовній). Однією із головних і промовистих специфічних переваг у політичній еволюції була демократична політична система в Чехословацькій республіці, яка сприяла розвитку демократичних цінностей, свободі слова, друку, зібрань, партійного плюралізму та громадянського суспільства в міжвоєнному Закарпатті. Для регіону це був шанс вирватися зі стану громадсько-політичної та культурно-освітньої відсталості, чим місцеве населення зуміло скористатися. В авангарді еволюції політичного руху в регіоні стали представники місцевої інтелігенції, які й представляють українську політичну думку міжвоєнного Закарпаття.

Августин Волошин (1874 – 1945) – громадсько-політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, депутат чехословацького парламенту, лідер Християнсько-народної партії, прем'єр-міністр Карпатської України депутат Сойму і президент Карпатської України.

Постать Волошина стала знаковою в міжвоєнному розвитку духовного, культурного, наукового, політичного буття Закарпаття. Його творча, культурно-просвітницька та громадсько-політична діяльність – це приклад людини високого професіоналізму, відданості ідеалам суспільної духовності, патріотизму. Політична діяльність не була основою життя Волошина. Він займався нею в силу вимог часу, як визнаний провідник карпато-українського населення регіону, однак зумів пройти шлях від лідера партії до прем'єра крайового уряду і президента Карпатської України.

Волошин у низці своїх праць досить детально пояснив зроблений ним і його соратниками політичний вибір щодо подальшої долі Закарпаття. У «Споминах» (1923) Волошин пише, що політична ситуація восени 1918 року була незрозумілою, і все «залежало від міжнародної обстановки». Він не відкинув і той факт, що члени Ужгородської ради поклали певні надії на демократичний уряд Угорщини.

«День – Den» – незалежна щоденна (згодом тижневик) газета закарпатської еміграції, що виходила в Нью-Йорку (США) упродовж 1921–1927 років.

Даючи інтерв'ю американській газеті «День – Den», Волошин говорив: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах зробити лучший вибір, як соединитися в образі автономного штата з Чехословацькою Республікою? Мій коротенький отвіт такий: Не могла!». Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти вирішення «закарпатської

проблеми» й визнавши єдиним правильним кроком – входження регіону до складу слов'янської Чехословацької республіки, Волошин, зокрема, писав: «Пристали на се всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясным, що соєдиненіє наших земель з западними русинами – невожможно. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословакії, де мали надію знайти братської підпори для свободного розвитку наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас єдиним добрим» («День – Den», 1923 р., № 47).

Роль і місце Волошина у швидкоплинних подіях свідчить про те, що представники тогочасної інтелігенції за покликом серця відгукнулися на найактуальнішу проблему й взяли на себе неабияку міру відповідальності перед сучасниками. Але важливим є те, що політичний вибір був єдиним вірним виходом із ситуації, а значить здоровий глузд перемиг і політичне передбачення окремих представників тогочасної еліти в основному справдилося – громадяни Закарпаття отримали шанс жити повноправним громадсько-політичним життям, відстоювати свої політичні переконання, збагачувати політичну свідомість і політичну культуру. Волошин своєю діяльністю у ті роки також сприяв цьому.

Після входження території Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь до складу Чехословацької Республіки (1919) на основі адаптації суспільства до демократичних реалій тогочасності розпочався наступний етап політичної діяльності Волошина. У часи функціонування тимчасового уряду Підкарпатської Русі – Директорії – з 12.08.1919 р. до 17.03.1921 р. він був його членом. Авторитетний інтелігент перетворився на авторитетного політика, коли його обрали заступником голови Центральної Руської Народної Ради. Упродовж 1920–30-х років він був одним із найуспішніших партійних діячів, і як показав час найстабільнішим партійним лідером міжвоєнного Закарпаття.

Політичні погляди Волошина виразно виділялися на тлі тогочасних політичних реалій, зокрема їх конкретністю й красномовністю. У центрі уваги політичних поглядів Волошина стояло питання про коаліцію автономних політичних партій для спільного вирішення регіональних проблем.

Необхідно погодитись із сучасними дослідниками, що «авторитет Волошина у цій Руській Народній Раді був дуже високий, бо він об'єднував навколо себе сили різних орієнтацій, оскільки Рада не мала реальної влади і була дуже неоднорідною, вона не відігравала тієї політичної ролі в житті закарпатців, яка на неї спершу покладалась». Щодо проблеми єдності крайової політичної еліти, то Волошин вважав реальним об'єднання різноорієнтованих представників лише за умов адекватного розуміння ситуації та пріоритетних аспектів розвитку суспільства. З іншого боку він відкидав можливість співпраці з тими політичними силами, які проводили антидержавну діяльність, або таку, що шкодила інтересам краю. 1938 рік став роком кардинальних суспільно-політичних змін у Закарпатті.

Розуміючи важливість стабілізації суспільно-політичного життя в краї, Волошин разом із своїми соратниками адекватно реагував на позицію різних політичних груп. Для запобігання вибуху політичної анархії Волошин уважав за доцільне на певний час припинити діяльність політичних партій, що й було зроблено. Загальнодержавні партії через свої егоїстичні інтереси не зуміли виробити здорові організаційні основи. Їхні партійні апарати довели неспроможність, а, можливо, й небажання принципово ставитися до вирішення суспільних проблем окремого регіону зокрема.

Після створення єдиної продержавної партії УНО в Карпатській Україні серед лідерів та їх оточення особливої популярності набуває ідеологія українського націоналізму. Проте Волошин та його прихильники залишалися на більш поміркованих, а не радикальних позиціях. Український націоналізм УНО у 1939 року символізував авторитарний тип правління.

Монополізація політичної влади здавалася найдосконалішим виходом із тієї ситуації, що склалася, хоча розбудова однонаціональної партійної проурядової організації сприймалася як ідеологія фюрерства (принаймні у партії). Така позиція носила відносно виправданий характер, а схилення урядовців перед Німеччиною не було яскраво вираженим і впливало із зовнішньополітичної ситуації на європейському континенті. Деякі лідери партії (наприклад, Ф. Ревай) пішли найрадикальнішим шляхом унаслідок внутрішніх і зовнішніх кризових обставин. Так вони намагалися призупинити політичний хаос у краї, а Волошин особливо не протривав цьому. Тому цей шлях був обраний як прийнятний у тогочасних умовах і мав вирішити два основні завдання: – згуртувати і об'єднати всі національно-українські політичні й культурні сили та єдиним фронтом виступити на захист своїх завоювань; – не давати можливості організувати потужну опозицію, яка б звела нанівець всі намагання українського об'єднання створити передумови побудови повної автономії Закарпаття.

08.02.1939 р. Волошин звернувся до всіх громадян Карпатської України щодо проведення виборів до Сойму (парламенту): «Тепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушені жити під чужим пануванням, Боже провидіння дозволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прадідній землі самі собою управляли».

Сойм Карпатської України – регіональний парламент, сформований на основі результатів виборів 12 лютого 1939 року. 15 березня того ж року проголосив незалежність Карпатської України, обрав президента і прийняв перші державотворчі закони.

Волошин виголосив звернення «Солодкий мій народ!»: «Твоя щира поведінка при виборах до першого Твого сойму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лиш велику національну свідомість, але й солідарність щирої любови один до одного, брата до брата, порозумів наші спільні інтереси... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культуру,

господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації». У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованому 02.03.1939 р. в газеті «Нова свобода», Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас». Але вершиною політичних поглядів і політичної кар'єри Волошина все ж стали дні проголошення незалежності Карпатської України та його робота над законодавчими документами, які й стали виразниками його політичної позиції. Це підтверджується і «Проголошенням Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийнятим 10.02.1939 р.: «Народе Український... Кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва».

ТЕМА 11. ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 40-50-ті рр. ХХ СТ. ТА У 60-80-ті рр. ХХ СТ.

Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги».

Сталінізм розглядається вітчизняними політологами як різновид лівоекстремістського тоталітарного політичного режиму, що характеризується всевладдям бюрократичного партійного апарату, його зрощенням із репресивною системою, економічним і духовним відчуженням людини, люмпенізацією особистості, пануванням міфологічної державної ідеології. У цей час небувалої величини набуває популяризація основних положень «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938). Постанова ЦК ВКП(б) від 14.11.1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)»» офіційно поклала «Короткий курс» в основу пропаганди марксизму-ленінізму і встановила його обов'язкове вивчення студентством.

Початок агресії Німеччини проти Польщі 01.09.1939 р. поклав початок Другій світовій війні, до якої вже 17.09.1939 р. долучився Радянський Союз. Підготовку СРСР до нападу на Польщу супроводжувала потужна пропагандистська кампанія. На початку вересня 1939 року у медіа подавалася інформація про перебіг німецько-польської війни, соціальний і національний гніт мешканців т. зв. східних кресів Другої Речі Посполитої, передовсім українців і поляків. Радянська партійна пропаганда прагнула переконати громадян СРСР, що «червоні війська» при виконанні визвольної місії продемонстрували чудову згуртованість, дисциплінованість, високу свідомість, викликаючи захоплення всіх трудящих звільнених земель. Мотивуючи своє прагнення включення Західної України до складу УРСР, у Декларації Народних Зборів Західної України (26–28.10.1939 р.) наголошувалося: «Український народ в колишній польській державі був приречений на вимирання. Його долею було пригнічення, знищення і грабунок. Польські пани робили все, щоб сполячити українське населення, заборонити навіть саме слово Українець, замінивши його на слова «бидло» та «хлоп».

Через рік партійна пропаганда все ще патетично проголошувала: «Як казковий богатир, трудовий народ, скинувши ланцюги рабства, піднімався на ноги, ставав на повний зріст, розпрямляв віками згорблену спину. Це були світанки нового життя і це були вечірні присмерки старого світу». У міру набрання обертів процесом форсованої радянзації новоутворених західних областей радянської України, для її мешканців мало стати зрозумілим, що «найважливішою ланкою морально-політичної єдності радянського народу й однією з головних рушійних сил нашого соціалістичного суспільства є дружба народів в СРСР». Не зупиняючи в реалізації свої експансіоністських планів, під виглядом чергового «визвольного походу» наприкінці червня 1940 року СРСР

від Румунії «повертає Бессарабію та включає Північну Буковину». Це на деякий час стає провідною темою медіа та радянської пропаганди: «Це нова блискуча перемога сталінської політики миру, як одна з найяскравіших сторінок славної боротьби і перемог трудового народу під мудрим проводом партії більшовиків і її вождя й натхненника – великого Сталіна».

Початок німецько-радянської війни (22.06.1941 р.) вивів на перше місце патріотичну проблематику в тогочасному суспільно-політичному дискурсі, яку докладно репрезентують мислителі, політичні погляди яких представлені у цій темі. Після перемоги над нацистською Німеччиною населення сподівалось на певні поступки з боку командно-адміністративної системи у всіх сферах економічного, політичного та культурного життя країни.

Стурбоване прагненням інтелігенції до лібералізації існуючого ладу, сталінське керівництво спрямувало зусилля на консервацію тоталітарного режиму в СРСР.

Для відновлення старих радянських порядків і збереження особистої влади Сталін вдається до потужної пропаганди та застосування терору. Посилення культу Сталіна, нагнітання атмосфери нетерпимості до всього, що не вписувалось у рамки офіційної доктрини, спостерігається в кожній союзній республіці. Основний ідеологічний контрудар сталінізм спрямовує на Україну, оскільки в період гітлерівської окупації республіка найбільше зазнала впливу західного «способу життя».

У перші післявоєнні роки ключову роль у політичному житті радянської України відігравав М. Хрущов. Йому не завжди вдавалося виявляти потрібну Сталіну «рішучість». Початок сталінського наступу в Україні припав на липень 1946 року, коли ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію про серйозні недоліки та помилки українських комуністів, звинувативши їх у недостатній увазі «до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва», де має місце «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія».

У березні 1947 року секретарем ЦК КП(б)У був призначений Л. Каганович. Під його пильним наглядом відбувся (1947, вересень) пленум правління Спілки письменників України, основним мотивом якого була нищівна критика «буржуазних перекохань у творах окремих письменників». Відвертого публічного цькування та ганьби зазнали М. Рильський (за твори «Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновський (роман «Жива вода»), І. Сенченко (повість «Його покоління»), О. Довженко (кіносценарій «Україна в огні») та ін.

Із кінця 1948 року в Україні розгортається кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», а згодом – із «космополітизмом». На думку кремлівських очільників, заплановані акції повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протиставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації. Антисемітська політика в УРСР активізувалася після того, як влада в республіці в грудні 1949 року перейшла

до першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Культивуючи в українському суспільстві антиєврейський психоз, він розпочав нову ідеологічну атаку на євреїв, які таврувалися республіканською пресою не тільки як «безродні космополіти», «єврейські буржуазні націоналісти», а ще як спекулянти та махінатори в економічній сфері.

Масового характеру на початку 1950-х років набуло виганяння євреїв із центральних культурно-ідеологічних установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів.

Останні роки правління Сталіна відзначалися не меншим драматизмом і напруженою політичними пристрастями, аніж сумнозвісний період «великих чисток». Сталін готував чергову «чистку», зокрема серед номенклатурної верхівки, найближчого оточення, спираючись виключно на свій секретаріат у КПРС та органи правопорядку, державної безпеки. Для цього було інспіровано «Ленінградську справу» (серію процесів), змінено московське партійне керівництво, знято з посад провідних воєначальників. Усіх членів найвищого органу партійно-політичного керівництва – Політбюро ЦК КПРС – змусили залишити міністерські посади. В останні роки життя Сталін ставився з великою підозрою до людей, соратників, і ніхто не був убезпечений від імовірного падіння, раптового краху кар'єри або й трагічного кінця як «ворога народу».

Фізична смерть Сталіна (05.03.1953 р.) не означала смерті ані «сталінщини», ані тоталітаризму. Вони пустили глибоке коріння, корчування якого потребувало тривалого часу й велетенських зусиль.

Навесні 1953 року перед партійно-державною верхівкою СРСР постав виклик, що полягав у першу чергу у тиску такого чинника, як спадщина сталінської епохи, однією з основних складових якої було погіршення економічного становища країни, особливо умов життя селянства.

Відгуком радянського керівництва була нестійка «відлига», що встановилася в умовах доволі гострої внутрішньополітичної боротьби в країні. Утверджуючи свою одноосібну владу та новий політичний курс, наступний після Сталіна очільник ЦК КПРС М. Хрущов уміло використовував суперечності та відмінності у поглядах, діях своїх соратників. Він активно мобілізував їх на позбавлення реальної влади того чи іншого провідника, застосовувавши звичний для апарату метод критики та самокритики.

Уже через три місяці після обрання першим секретарем ЦК КПРС Хрущов проголосив курс на боротьбу з бюрократизмом, розвиток критики та самокритики в роботі державних радянських органів. Найвагоміші новації Хрущова пов'язані з XX з'їздом КПРС (14–25.02.1956 р.), у останній день якого на закритому засіданні було зроблено доповідь «Про культ особи і його наслідки». Після з'їзду розпочався глибокий і болісний переворот у суспільній свідомості, перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого. Недаремно цей час одержав назву «хрущовської відлиги».

Попри очевидну трансформацію фокусу офіційної політичної думки, в досліджуваний період вона не виходила за межі дозволеного партійними

ідеологами, органами цензури, репресивно-каральними структурами. Докладніше зрозуміти причини, характер і наслідки зміни тематики тогочасного політичного дискурсу дозволять наступні питання цієї теми.

Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана та П. Тичини.

Прикладом особливого ставлення сталінського тоталітарного режиму до залучення провідних представників української інтелігенції до ідеологічної роботи є й постать Миколи Бажана (1904 – 1983).

У роки Другої світової війни відбулося становлення Бажана як громадсько-політичного та партійного діяча. Як відповідальний ідеологічний працівник, він був приналежним до партійної номенклатури – секретар партійної організації СРПУ. З початком війни він розпочав активну участь у формуванні та роботі партійного пропагандистського сектора.

Творам Бажана воєнних років («Клич вождя», «Клятва», «Вітер зі Сходу» та ін.) передусім характерний радянський патріотизм. Але війна відкрила й шляхи для українського патріотизму – в критичних обставинах Сталін використав і цей ресурс героїзму. Так, у вірші Бажана «Клятва», що поширювався як листівка, також йшлося про Україну.

У пропагандистській брошурі «Сини України в боях за Вітчизну» (1943) за аналогією зі «сталінськими соколами» поет називає льотчиків-українців «соколами України», стверджував, що Україна «дуже своїм волелюбним духом», «войовничий дух пращів-запорожців живе в правнуках і правнучках», тобто в українських воїнах.

Найбільший інтерес серед тогочасних творів Бажана викликає історико-патріотична поема «Данило Галицький». Автор описує події 1238 року, коли військо князя Данила Галицького розбило на Волині під Дорогочином тевтонських хрестоносців. Звернення до цієї теми за існуючих обставин цілком зрозуміле: нагадати сучасникам, що слов'яни вже перемагали в минулому німецьких загарбників. Між тим характерно, що в своїй поемі Бажан уважав за доцільне висвітлювати Галицько-Волинське князівство, хоча й опосередковано, як українську державу, а князя Данила називав «державцем галицьких земель».

Правлячий режим цілком усвідомлював роль слова й тому вшановував певну частину творчої інтелігенції, натомість вимагаючи від неї фанатичної відданості. Тому реакція Бажана на партійні постанови була досить оперативною. Журнал «Вітчизна» опублікував (1946, вересень) його статтю «До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології», яка наступного року (1947) вийшла окремим виданням. Автор виходив із того, що «марксо-ленінський світогляд, світогляд партії більшовиків, світогляд великих геніїв людства – Леніна та Сталіна – на ділі довів свою непереможність, ствердив свою силу як єдино науковий світогляд

людства, а на противагу цьому українські націоналісти, ці огидні прислужники імперіалізму, готові віддати український народ на визиск і поталу будь-якій буржуазії, аби тільки не дати українському народові йти з іншими радянськими народами світлим і сонячним шляхом щастя, шляхом соціалізму».

За умов, коли сталінський режим досяг свого апогею, Бажан прагнув, щоб його поетичні твори також відповідали партійно-державній ідеології, що й продемонстрував у збірці «Біля Спаської вежі». Як того й вимагала політико-ідеологічна ситуація, Бажан оспівував лише радянську форму державності. 01.01.1950 р. Верховна Рада УРСР схвалила текст державного гімну УРСР, авторами якого були М. Бажан і П. Тичина. Гімн пропагував радянську державність України, пов'язуючи її нинішнє «щастя», «розквіт», «свободу», а також майбутні «світлі висоти» з «вітчиною народів-братів» – СРСР і Сталіним.

Прикладом інкорпорації талановитого літератора в партійно-державну номенклатуру сталінізму може слугувати український поет, перекладач, публіцист, громадський діяч Павло Тичина (1891 – 1967).

У 1930-х роках поширюється офіційне визнання Тичини як поета-співця «комуністичної партії» та «єдиної родини». В умовах тотального сталінського терору кінця 30-х років, розстрілу одних і самогубства інших письменників, Тичина в низці «партійно витриманих» книжок поезій капітулює перед насильством. Поезія «Партія веде», надрукована в газеті «Правда», та однойменна збірка стали символом упокорення української літератури сталінізмові.

Оспівування Комуністичної партії та її вождів продовжується Тичиною й у післявоєнний період. Одночасно із посиленням ідеологічного тиску та політичних репресій у країні Тичини спостерігаємо неприховане літературне вихваляння Сталіна: «Бути, як Ленін, бути, як Сталін! – прагне кожен чесний, полум'яний патріот нашої Вітчизни, і в цьому великому благодатному пориві – велика сила наша, секрет багатьох успіхів наших, перемог» («Бути, як Ленін, бути, як Сталін!», 1947) чи інший приклад: «У нас, радянських людей, немає і не може бути вищої честі, ніж творити і працювати під геніальним проводом партії. З настановами партії, з ім'ям Сталіна в серці наш радянський народ вступає в комунізм» («Слава партії! Слава Сталіну!», 1951).

Твір Тичини зі символічною назвою «Миру не ждуть – мир завойовують» відображає ідеологічно правильну оцінку автором розгортання «холодної війни» із чіткою вказівкою на зовнішніх ворогів: «Американо-англійські імперіалісти ніяк не втихомирюються у своїх підступах людства, вони й надалі роздмухують ворожнечу між народами...».

Смерть Сталіна та початок десталінізації не вплинули на вірність Тичини партії: «Комуністична партія й народ радянський – творять собою в нас єдине ціле. А через це те ж саме діло наше – тільки єдине в нас, ціле».

М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом.

Творчість українського радянського поета, перекладача, публіциста, громадського діяча, мовознавця, літературознавця Максима Рильського (1895 – 1964) поділилась на два річища – офіційне та ліричне. В 1944 – 1964 роках Рильський був директором академічного Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Поетові двічі присуджували Сталінську премію в галузі літератури й мистецтва, а також Ленінську премію в галузі літератури, журналістики, публіцистики й мистецтва.

У роки війни Рильський пише низку творів («Неопалима купина», «Братам по союзу», «Ленін», «Україна визволяється», «Про нашу національну гордість»), які витримані у відповідному ідеологічному контексті: «В ім'я щастя і свободи нашої Вітчизни – СРСР, в ім'я дальшого розквіту України, в ім'я створення нових національних культурних цінностей ми повинні та будемо боротися з націоналізмом».

Зазнавши ідеологічного пресингу в період «жданівщини», Рильський продовжує вдаватися до апологетики партії й сталінізму: «Ми всі, партійні і непартійні більшовики, безмежно віддані партії Леніна-Сталіна, бо вона привела нас до нечуваних перемог на бойовому полі і веде до нечуваних перемог на полі трудовому».

Рильський активно долучився до кампанії з нагоди 300-річчя т. зв. возз'єднання України з Росією, «не забуваючи» також про «космополітів» й «буржуазних націоналістів», серед іншого доводячи, що «ленінсько-сталінська дружба народів – це дружба трудящих, це дружба робітників, селян і трудової інтелігенції, об'єднаних спільною великою справою, справою створення нового справедливого суспільного ладу, будівництва комунізму... Вона ґрунтується на високих засадах інтернаціоналізму, перед яким никнуть і зникають мерзенні вороги народу – буржуазні націоналісти, никнуть і зникають гідні презирства безрідні космополіти».

Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра).

Яскравим прикладом тотального тиску політичної ідеології на особистість є складний життєвий і творчий шлях Олександра Довженка (1894–1956).

22.06.1941 р. розпочалась німецько-радянська війна, а вже 23 червня у Києві Довженко виступає на Українському радіо, закликаючи співвітчизників до зброї, боротьби з гітлерівським фашизмом. Лейтмотивом написаних весною 1942 року фронтових оповідань Довженка «Воля до життя», «Незабутнє», «Ніч перед боєм» слугують слова: «... треба забути про все на світі в ім'я життя і битися з ворогом смертним боєм...» («Незабутнє»).

У військових поразках перших років Другої світової війни Довженко звинувачував передусім тоталітарну політичну систему, яка збіднила, духовно покалічила народ, доклала рук до масового знищення «цвіту нації», простих українських людей. Результатами політики уряду письменник бачить безбатьківщину, байдужість до своєї старовини й історії. Такі висновки були зумовлені світоглядними переконаннями письменника, які «просвічуються» крізь призму його щоденних записів воєнного періоду. 05.04.1942 р. Довженко пророчо занотовував у своєму «Щоденнику»: «На українських ланах і селах в огні і полум'ї вирішується доля людства, вирішується доля людства на нашій недолі. Така нещаслива земля наша. Така наша доля нещаслива».

Тема війни, масового героїзму визначила ідейно-естетичну домінанту в творчості письменника, яка постає як масштабна панорама подвигу, осмисленого з різних морально-етичних і філософських точок зору, окремі новели «Воля до життя», «Бронза», «Перемога», «Незабутнє» органічно вплелись у кіноповість «Україна в огні».

Зображуючи антагоністичний конфлікт і породжуючі ним трагічні колізії, Довженко розкриває народні характери в плані діалектичного співвіднесення свободи й необхідності, вибору і дії, ідеалу та дійсності. Новелістичні, специфічні засоби використовуються ним для утвердження величі історичного подвигу українського народу.

Період поразок СРСР на першому етапі війни зменшив політичний і цензурний контроль над мистецькою творчістю. Проте, коли радянське керівництво трохи оговталось від ударів німців, знову почала набирати обертів кампанія з пошуку «шкідливих творів». Улітку 1943 року до таких потрапили й твори Довженка. Так, начальник Управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) Г. Александров представив розгорнуту доповідну записку зі звинуваченнями повісті Довженка «Україна в огні» в «українському націоналізмі». Невдоволення викликав факт комплектування військової частини у тексті повісті тільки українцями. З цього виводився висновок: автор надає особливого значення українцям як головним борцям із німецько-фашистськими військами.

Довженко вийшов далеко за межі теоретичного обґрунтування суспільно-політичної катастрофи у країні, трансформувачи її у сферу людських відносин, психології героїв, істотно поглибивши художнє осмислення психологічних аспектів української душі, національного характеру зі властивими йому негативними рисами.

Розкриваючи суперечливість конфлікту між бажаннями людини та вимогами доби, Довженко підкреслював, що «соціалістичне будівництво» мало не тільки позитивні сторони, але й зумовлювало духовне, моральне падіння людини, соціальне й політичне закріпачення народу. Піднявшись на висоту громадського звинувачення радянського тоталітаризму, Довженко утверджував думку про цінність особистості, конкретного людського життя,

свободи та моралі, добра й блага як основу національного життя, піднісши її до ідеї історичності цінностей нації, вільного вибору нею власної життєвої долі.

Еволюція творчості та ціннісних орієнтирів Довженка воєнної доби і післявоєнних років свідчить про перебування письменника у лещатах тоталітаризму. Його творчим задумам не було місця в радянському мистецтві. Його цінності відображалися в записних книжках, щоденнику, сценаріях, однак до глядача і читача не доходили. Митець жив у системі та мусив творити за вимогами офіційної ідеології. Його післявоєнні сценарії («Мічурін» (1946), «Поема про море» (1956), «Прощавай, Америко!» (1949)) прославляють окремі аспекти комуністичного будівництва, та одночасно Довженко писав й повісті, наповнені національною духовністю, загальнолюдським гуманізмом, історичним контекстом, любов'ю до українського народу, як-от «Зачарована Десна» (1956).

Трагізм долі письменника-патріота, громадського лідера й культурного діяча в умовах тоталітарного режиму також яскраво простежується на прикладі Олесея Гончара (1918 – 1995).

Значний вплив на формування політичного світогляду Гончара мали роки та події Другої світової війни. Щоденникові записи письменника дають можливість прослідкувати еволюцію його поглядів на перебіг війни усвідомлення своєї ролі в ній. На війні в Гончара утвердилася ненависть до мілітаризму, насилля й руйнації, і водночас він почувався захисником великих уселюдських цінностей та ідеалів, у які щиро вірив. Як і переважна більшість бійців, він захищав не чийсь інтереси, не ідеологію чи владу, а свою рідну землю: «Я не шкодую, якщо загину в бою, все таки це краща зі смертей – загинути за Україну» («Щоденник»).

На сторінках фронтових записів саме Україну, а не Радянський Союз, Гончар називає своєю Батьківщиною. На той час це був сміливий прояв національної самосвідомості й патріотизму («Україна», 1941).

Об'єктом патетики трилогії «Прапороносці» були Батьківщина, народ, гуманність радянського воїна, але не партія. Завдяки національному колориту, створеному в тому числі й за допомогою мови героїв, авторові вдалось створити «збірний» характер воїнів-українців, донести до читача правду про внесок наших співвітчизників у перемогу над нацизмом. Характери бійців творять цілісний образ української нації.

Одночасно роман «Прапороносці» – це мілітаристський твір, який возвеличує визвольну місію Червоної Армії на Заході.

Загалом, «Прапороносці» – це епохальний твір, який позначився не тільки на подальшому розвитку української літератури, а й став своєрідним інструментом ідеологічного впливу на широкі маси, бо, прославляючи визвольну місію Червоної Армії та утверджуючи перемогу більшовицьких ідеалів на Заході, письменник до певної міри реабілітував бездарну політику сталінського режиму.

Незважаючи на ідеологічну заангажованість, Гончареві вдалося створити текст глибоко гуманістичний і спрямований на подолання внутрішньої кризи у складний переломний час. Тогочасна творчість письменника є цікавим поєднанням європейських морально-етичних цінностей із новими соціально-політичними умовами. Спостерігаючи за Європою, він не відмежовує себе від неї на дискурсивному рівні, а засвідчує як власну, так і українську приналежність до європейської культури.

Володимир Сосюра (1898 – 1956) – український радянський письменник, поет-лірик.

У 1948 році Сосюру відзначено найвищою державною нагородою – Сталінською премією, але в 1951 році він був гостро критикований: у статті в газеті «Правда» Сосюру обвинувачували в «буржуазному націоналізмі» за патріотичну поезію «Любіть Україну».

Виняткове значення для розуміння історико-політичних поглядів Сосюри має поема «Мазепа», над якою він працював понад 30 років (1929 – 1960 роки, вперше опублікована в 1988 році), які склали цілу епоху «випаленої» живої думки в добу тоталітаризму, коли й за менш ризиковані теми письменники потрапляли в жорна репресивної системи. Згадаємо й автобіографічний роман «Третя рота» (трилогія завершена у 1960 р.). Газетна публікація твору, яка була обірвана на самому початку заборонаю «згори». В ті часи жанр мемуарів був рідкісним явищем у нашій літературі – треба було мати мужність, щоб сміливо й відкрито писати про недавнє минуле, не тільки добрим, а й гострим словом згадувати своїх сучасників.

Підсумовуючи питання зазначимо, що прикладі літературної творчості відомих представників української інтелігенції можна простежити болісний процес збереження національної основи буття під тотальним політичним та ідеологічним тиском партійно-державної машини сталінізму

Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років.

Певна лібералізація політичних відносин і політичної думки у СРСР та УРСР пов'язана зі закінченням сталінського режиму та періодом «відлиги». Але вже у кінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. політичне та партійне керівництво почало відходити від критики сталінського режиму. Визначено, що офіційна політична думка та наука повинна спрямовуватись не на критику попереднього Генерального секретаря ЦК КПРС та його політику, а на дослідження, насамперед, досвіду соціалістичного і комуністичного будівництва.

У липні 1959 року відбулася нарада в ЦК КПУ, яка постановила перед радянськими науковцями (насамперед, істориками, бо політичної науки офіційно не існувало) завдання здійснити «поворот до проблем сучасності, які диктуються інтересами розгорнутого комуністичного будівництва». Вже у 1960 році ці настанови були закріплені в офіційних документах, які

спрямовували розвиток політичної думки. До таких документів віднесемо постанову ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та постанову ЦК КПУ «Про стан ідеологічної роботи на Україні та заходи з її поліпшення». В останній названій постанові наголошувалось, що «деякі наукові працівники, які досі не подолали елементів догматизму, досліджують проблеми, які застаріли і втратили актуальність, уникають творчої розробки проблем сучасності». Постанова зобов'язувала кафедри суспільних наук і науково-дослідні установи УРСР «спрямувати увагу на глибоке наукове дослідження і теоретичне узагальнення закономірностей переростання соціалізму в комунізм та інших проблем сучасності, створення ґрунтовних праць». Не вперше, й не востаннє, комуністична партія, приймаючи нормативні акти, змінювала парадигму розвитку політичної думки в радянській Україні.

Відмітною рисою досліджень політичної науки цього періоду став класовий підхід до всіх явищ політичного життя, пріоритет ідей марксизму-ленінізму. Розглядалися проблеми «керівної ролі партії», «соціалістичної демократії», «закономірностей будівництва соціалізму», «світового революційного процесу» та ін., але дискусії навколо них не виходили за рамки партійно-державної доктрини, що заважало творчо розвивати політичну думку.

Доволі важливу роль у процесі формування та, особливо, втілення в життя офіційної політичної думки УРСР відігравав Андрій Скаба – український радянський партійний і державний діяч, історик, член АН УРСР, член ЦК КП України (1960 – 1971), секретар ЦК КП України з ідеологічної роботи (1959 – 1968).

Скаба послідовно підтримував «лінію партії» та всі зміни в ідеологічному управлінні зі сталінських часів. Він виступав за посилення впливу КПРС в справі ідеології та національної політики. Як секретар ЦК КПУ, він боровся проти дисидентів-шістдесятників і був за застосування репресій.

Уже у 1961 році на XXII з'їзді була прийнята нова Програма КПРС, яка містила розгорнуте визначення комунізму, а також «моральний кодекс будівника комунізму» – до нього, крім настанови дотримуватися «гуманних відносин і взаємної поваги між людьми», входила вимога бути «непримиреним до ворогів комунізму». Для перетворення соціалістичних суспільних відносин у комуністичні в Програмі передбачувалась поступова ліквідація суттєвих відмінностей між містом і селом, між розумовою та фізичною працею, встановлення повної соціальної рівності для всіх членів суспільства. У Програмі обґрунтовувалася закономірність переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу.

Побудова комунізму, вказана в Програмі, пов'язана перш за все з вирішенням трьох взаємопов'язаних історичних завдань:

- 1) створення відповідної матеріально-технічної бази;
- 2) розвиток комуністичних суспільних відносин;
- 3) виховання нової людини.

Завдання формування нової людини (будівельника та трудівника комуністичного суспільства) визнавалось необхідним для повної перемоги комунізму. З цією метою визначено завдання формувати у всіх радянських громадян марксистсько-ленінський світогляд, виховувати у них комуністичне ставлення до праці.

Комунізм у марксистській ідеології спочатку розглядався як кінцева точка в розвитку світового суспільства. У Програмі були зазначені конкретні терміни побудови комунізму: до 1970 року належало обігнати за виробництвом продукції на душу населення США, а до 1980 – створити матеріально-технічну базу комунізму та впритул перейти до здійснення принципу «кожному – за потребами». Зазначалось, що комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного застосовуватися з найбільшою користю для народу.

Нова Програма КПРС уперше поставила питання про можливість проведення внутрішньопартійних дискусій і розширення прав місцевих партійних органів. У документі закріплювалася тенденція до скорочення чисельності штатного партійного апарату, а також до передачі їх функцій громадським активістам. Зміни торкнулися всіх структур партійної ієрархії. Але вони не мали жодного впливу на політичну систему СРСР, місце і роль КПРС у державі та суспільстві, оскільки не стосувались основ і принципів її існування.

Доволі цікавою тенденцією початку 1960-х років стали певні зміни у офіційному державно-правовому статусі союзних республік (зокрема, УРСР): відбулась передача частини функцій загальносоюзних органів на місця, в республіки.

Важливою частиною політичної реформи мала б стати Конституція СРСР 1964 року. Але Конституційний проект 1962 – 1964 років так й не був втілений у життя. Реалізація прав і свобод, сформульованих у процесі роботи конституційних комісій, могла б сприяти політичній еволюції державної системи, але цього не бажала консервативно налаштована частина партійно-державної бюрократичної верхівки.

Скориставшись ситуацією, яка склалася в країні та в партії у 1964 році, група вищих партійних і державних діячів домоглась зміщення М. Хрущова. Важливою у зміні партійного керівництва була роль представників України в керівних органах СРСР: секретаря ЦК КПРС (колишній 1-й секретар ЦК КПУ) М. Підгорного та голови КДБ СРСР В. Семичасного.

Микола Підгорний – радянський державний і партійний діяч. Голова Президії Верховної Ради (1965 – 1977). Відомою є його стаття: «Радянська Україна в братній сім'ї народів СРСР» (1954).

Підгорний зазначав, що сформована та зміцніла в боротьбі за радянську владу та побудову соціалізму під керівництвом Комуністичної партії

братерська дружба народів – найважливіша умова, що забезпечує всі успіхи Радянської держави. На його думку, досвід історії показав, що шлях братнього єднання та союзу, обраний російським і українським народами, був єдино правильним. Об'єднання двох великих слов'янських народів помножив їх сили у спільній боротьбі проти всіх зовнішніх ворогів, кріпосників і буржуазії, царизму і капіталістичного рабства.

На думку Підгорного, навіки зв'язавши свою долю з російським народом, український народ урятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку. Підгорний наголошував, що Україна перетворилася на квітучу соціалістичну республіку з першокласної індустрією і великим механізованим сільським господарством. На переконання Підгорного, український народ завжди буде славити Комуністичну партію, російський народ, які забезпечили повне возз'єднання українського народу. Він зазначав, що: Радянська Україна стала однією з найбільших держав Європи з населенням понад 42 млн; Українська РСР є серед засновників ООН, в якій є активним учасником задля зміцненні миру і міжнародної безпеки.

Звичайно, в умовах тоталітарної системи СРСР будь-яка зміна влади була б неможлива без участі найбільш репресивного органу – КДБ СРСР. Упродовж 1961 – 1967 років Головою КДБ був В. Семичасний, який відіграв провідну роль в процесі зміщення М. Хрущова.

Володимир Семичасний – партійний і державний діяч СРСР і УРСР, перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1967 – 1971), заступник Голови Ради Міністрів Української РСР (1971 – 1981).

Семичасний був класичним представником партійної верхівки часів СРСР, який висловлював вірність усім настановам партійного керівництва. Упродовж усього життя він зазначав, що є комуністом, членом партії і продовжує сповідувати цю ідеологію. Причини падіння радянського режиму він зводив винятково до суб'єктивних чинників, а не фундаментальних вад комуністичної ідеології.

За часів головування Семичасного в КДБ активно працювала комісія з реабілітації жертв сталінських репресій. Також він не підтримував відправку радянських ракет на Кубу, котра призвела до Карибської кризи.

Карибська криза – надзвичайно напружене політичне, дипломатичне і військове протистояння між СРСР і США в жовтні 1962 року, яке було викликано розміщенням США ядерної зброї в Туреччині в 1961 році і розміщенням на Кубі ядерної зброї. Криза могла призвести до глобальної ядерної війни.

Але водночас він перешкоджав поверненню додому виселених народів, вважаючи, що, «оскільки вони укоренилися на нових місцях перебування», зворотному переселенню належить перешкоджати – зокрема, це торкнулося кримських татар; він керував діями КДБ під час та після Новочеркаського розстрілу, а також виправдовував свої дії у своїх інтерв'ю та мемуарах.

Новочеркаський розстріл – назва подій у Новочеркаську Ростовської області, що відбулися 1–2 червня 1962 року у результаті страйку робітників Новочеркаського електровозобудівного заводу та інших городян. Виступ було придушено силами армії та КДБ. За офіційними даними, під час розгону демонстрації було вбито 26 осіб, ще 87 поранені.

Отже, політична думка УРСР на початку 60-х років ХХ ст. насамперед визначалась партійними настановами та була представлена представниками радянського бюрократичного апарату.

Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко).

Петро Шелест (1908 – 1996) – партійний і державний діяч УРСР і СРСР. Перший секретар ЦК КП України (1963 – 1972), член Політбюро ЦК КПРС (1966 – 1972).

Важлива роль першого секретаря ЦК КПУ Шелеста в усуненні Хрущова посилила його власні позиції у вищому політичному керівництві країни. Шелест – досить цікава, неоднозначна та суперечлива постать в українській історії та політичній думці. Перш за все, він безперечно був вихованцем і представником сталінської, радянської командно-адміністративної системи. Відданість керівництву СРСР надали змогу Шелестові тривалий час очолювати партійну владу України. Шелест безкомпромісно виступав проти політичних реформ в СРСР.

Шелест намагався українізувати управлінський апарат і вимагав, щоб українська мова стала мовою діловодства. Унаслідок цього в 1960-х роках три чверті керівних посад у республіканському радянському державному апараті обіймали українці. Шелест активно обстоював економічні права та елементи культурної самобутності України. В основі таких заходів цього партійного лідера лежав нетиповий, як для тодішнього високопосадовця, політичний світогляд.

У книзі «Україно наша Радянська» Шелест чимало уваги приділив показу рис історичної самобутності України. Він зазначав, що перша літописна згадка про Україну відноситься до 1187 року. Шелест зазначав, що в назву «Україна» народ вкладав поняття рідного краю, «країни». Таке твердження розходилося із офіційною політичною та історичною думкою СРСР, яка висувала іншу теорію формування української держави та назви «Україна».

Значний акцент в своїй книзі Шелест робить на славетності українського козацтва. Насамперед, роль запорізького козацтва в формуванні політичної історії України, розкриття його славетних перемог, досконалості демократичного устрою, наголошування на високому рівні освіти на Січі, підкреслювалася видатна роль Запоріжжя у Визвольній війні 1648 – 1654 років. Шелест зазначав, що Запорізька Січ відіграла велику прогресивну роль в історії українського народу, а запорізькі козаки були героїчними захисниками

українського народу. Козацькі звитяги вражали весь тодішній світ. Шелест зазначав, що у запеклих боях із польськими та татаро-турецькими загарбниками запорізькі козаки вкрили себе невмирущою славою.

Особливу увагу Шелест приділяв економіці УРСР говорячи, що «Україна – це велетні-заводи, фабрики, шахти, потужні електростанції, газопроводи, неозорі колгоспні і радгоспні лани, на яких працюють сотні тисяч машин; це – школи, вузи, технікуми, музеї, театри, клуби, палаци культури. Україна – це край чарівної, неповторної краси природи. А найголовніша окраса республіки – її люди, палкі патріоти, свідомі, героїчні будівники нового життя».

Шелест був палким прихильником принципу паритету в економічних стосунках між Києвом і Москвою. Він намагався утримати в Україні частину валютних коштів, які надходили від продажу за кордон української продукції. Шелест протривався як міг політиці надмірної централізації економіки.

Під час перебування Шелеста на вищій партійній посаді в УРСР відбувався період значного економічного зростання. Він пов'язувався з проведенням в СРСР «косигінської реформи», автором концепції якої був харківський професор Овсій Ліберман (1897 – 1981) – український радянський економіст, автор концепції економічної реформи 1965 року, яку на Заході називають «реформою Лібермана».

Косигінська реформа – економічна реформа 1965 року у СРСР, яка передбачала систему заходів у промисловості та сільському господарстві, запровадження елементів економічного регулювання. Її сутність зводилася до: збільшення капітальних вкладень у сільське господарство; розвиток матеріальної та соціальної бази села; скасування обмежень щодо особистих підсобних господарств; скорочення обов'язкових планових показників; розширення господарчої самостійності підприємств та ін.

Шелест усіляко сприяв втіленню в життя ідей ученого-економіста щодо вдосконалення управління народним господарством, запровадження нових методів планування та економічного стимулювання, розширення самостійності підприємств. Найпринциповіші положення, висунуті Ліберманом, викликали рішучу протидію як економістів-догматиків, так і партійно-державного керівництва. Лібермана звинувачували в недооцінці централізованого планування, характерного для соціалістичного виробництва, морального стимулювання праці, абсолютизації прямих зв'язків підприємств і протиставленні економічних інтересів сучасних і майбутніх поколінь.

Важливим однодумцем Шелеста був і Федір Овчаренко (1913 – 1996) – учений-хімік, у 1968 – 1972 роках – секретар ЦК Компартії України з ідеології. У 2000 році вийшли його мемуари «Спогади». Певною мірою він показав себе українським патріотом, проводив українізацію всіх ланок суспільного життя (наполягав на переведенні на українську мову роботу партійних, радянських, судових органів, прокуратури, закладів торгівлі, запровадженні викладання українською мовою у закладах середньої та вищої освіти, в кінопрокаті), сприяв виданню «Української радянської енциклопедії». Овчаренко чимало

зробив для повернення Україні імен письменників і поетів, несправедливо відлучених від української культури, що обумовлювалось його активною політичною позицією, як він мав змогу реалізувати під час перебування на керівних державних посадах.

Підсумовуючи, зауважимо, що проведення Шелестом автономістського курсу, його самостійність у вирішенні питань, «місництво та прояви націоналізму» не могли сподобатися союзному керівництву. У квітні 1973 року було інспіровано кампанію проти його книги «Україно наша Радянська». Політбюро ЦК КПУ констатувало, що автор книжки, розглядаючи важливі принципи питання, відходить від партійних позицій, не дає чіткого класового аналізу й оцінки окремих історичних явищ, ідеалізує українське козацтво і Запорозьку Січ. Шелеста вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію.

Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960 – 1980- х рр.

Українська творча інтелігенція традиційно виступала провідною силою національно-культурного політичного розвитку. Для розуміння внеску інтелігенції у розбудову української державності впродовж другої половини ХХ століття важливе значення має громадсько-політична діяльність письменника Олеся Гончара – депутата Верховних Рад СРСР і УРСР, члена Центрального Комітету КПУ, голови Спілки письменників України та Республіканського Комітету захисту миру. Своєю громадсько-політичною діяльністю Гончар сприяв національно-культурному й духовному розвитку України. Формування його політичного світогляду розглянуто нами у попередніх темах. У межах цієї теми ми зосередимося на еволюції його політичних поглядів у 60–80 роках ХХ ст.

У 1959 році Гончар очолив Спілку письменників України (СПУ). Серед основних напрямів його діяльності на цій посаді була підтримка молодих письменників, частина яких за свою творчість ставали об'єктами переслідувань радянської влади. Репресії проти інакомислячих літератор сприймав різко негативно, тому він не бажав долучатися до цькування видатних представників української політичної думки.

Роман Гончара «Собор» став непересічною подією. Він був одразу ж розкуплений і прочитаний мільйонною аудиторією, яка високо оцінила цей твір і прагнення його позитивних героїв захистити та зберегти як побудований ще під час козацтва собор на Наддніпрянщині, так і «собори людських душ». На державному рівні «Собор» було розкритиковано.

В 1980-х роках Гончар активно виступав за реабілітацію діячів української літератури, засуджених за політичними звинуваченнями, і досить часто його авторитетні звернення до влади давали позитивний результат. Наприкінці 1980-х років Гончар став активним учасником Народного Руху України і борцем за незалежність України. Він позитивно сприйняв ідею

референдуму про проголошення незалежності України. Письменник стверджував, що для кожного з українців референдум стане тестом, який покаже, наскільки громадяни зуміли вичавити зі себе тоталітаризм. Із здобуттям незалежності письменник пов'язував великі надії на відродження української нації. В 2005 році посмертно йому було присвоєно звання Герой України.

Можна зробити висновок, що процеси розвитку офіційної радянської політичної думки у 1960 – 1980-і роки проходили у постійному конфлікті державної влади та громадських діячів. Розвиток політичної думки обмежувався комуністичною ідеологією, яка оцінювала політичних діячів лише з позиції сліпого слідування офіційному курсу. Саме тому дозволена політична думка в цей період носить обмежений характер.

Дисидентський рух: поняття, генеза, основні ідеї.

*Дисидент (лат. *disside*, англ. *dissenters*) – інакодумець, людина-відступник, погляди якої відрізняються від загальноприйнятих і закріплених у суспільстві.*

Зародившись у середні віки, тривалий час це поняття застосовувалося для характеристики осіб, які не дотримувалися обрядів або протистояли домінуючій у певній країні релігії. В новітні часи дисидентами почали називати переважно тих, що сповідували відмінні від офіційно встановленої позиції політичні ідеї.

Уперше дисидентство заявило про себе московським демократично-правозахисним рухом, члени якого згодом створили Московську Гельсінську групу (існувала у 1976 – 1982 роках). Серед активних учасників руху особливо виокремлюються постаті всесвітньо відомих незгідних із радянською ідеологією: письменника О. Солженіцина, фізиків А. Сахарова та Ю. Орлова, журналіста О. Гінзбурга та ін.

Датою виникнення дисидентського руху в СРСР прийнято вважати 5 грудня 1965 року, коли на Пушкінській площі у Москві відбувся Мітинг гласності на підтримку письменників Ю. Даніеля й А. Синявського, звинувачених у антирадянській пропаганді та публікації за кордоном викривальних для радянського режиму матеріалів.

У 1969 році дисиденти поклали початок створенню Ініціативної групи зі захисту прав людини в СРСР, 1970 – Комітету прав людини в СРСР, у 1976 – Громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР. Серед основних вимог і завдань, які ставили перед собою радянські дисиденти 60 – 80-х років: право на свободу совісті, релігійних та ідеологічних переконань; право на національне самовираження та власну державу для національних республік; побудова демократичного режиму; право на еміграцію з СРСР; свобода в'язнів сумління; право на політичну діяльність; подолання свавілля влади, насамперед у царині дотримання прав і свобод людини та громадянина,

що згодом проявилось у сприянні практичному виконанню гуманітарних статей Заключного акту Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі та інших міжнародно-правових зобов'язань СРСР у галузі прав людини.

Згодом дисидентський рух охопив увесь СРСР, вийшов за його межі та набув своєрідного інтернаціонального характеру, хоча й із певними відмінностями. Датою оформлення ідеології українського дисидентства вважається 1955 рік, коли українські політв'язні мордовських концтаборів написали «Відкритого листа» до ООН, в якому акцентували на безправному становищі українців.

Отже, ще раніше на теренах України, переважно в західних областях, діяли нелегальні організації, які здебільшого керувалися ідеологічними засадами українських націоналістів.

Однак на хвилі внутрішньополітичного потепління та пом'якшення репресій вони дещо змінили свою тактику, почасти вийшовши з підпілля і ставши на шлях конституційних і ненасильницьких методів боротьби за державну самостійність нашої країни. Першочергові вимоги представників українського дисидентського руху: розширення громадянських прав і свобод, демократизація суспільства, повалення тоталітарного комуністичного режиму, демонополізація влади партійно-радянської бюрократичної верхівки, розвиток української мови та культури, подолання русифікації, зупинення утисків за політичні переконання, практична реалізація права українського народу на державність, релігійна свобода і под.

Загалом український опозиційний рух об'єднав представників різних ідеологічних позицій, зокрема: демократизму, націонал-комунізму, інтегрального націоналізму та інших, які по-різному бачили основні напрями суспільно-політичних трансформацій. Така різноманітність, а почасти й розбіжність у поглядах українських дисидентів зумовила виокремлення в ньому кількох ідейних напрямів.

1). Підґрунтя культурно-просвітницького дисидентства становили молоді українські митці. Власне український дисидентський рух зародився серед письменників, поетів: Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Світличний, Є. Сверстюк, Ю. Шелест, С. Тельнюк, М. Вінграновський, І. Дзюба, Н. Світлична, В. Стус та ін. Це було молоде покоління творчої молоді, яка активно заявила про себе у другій половині 1950-х років виступами за відродження духовності, традицій, мови та культури українського народу, свободу позаідеологічного творчого виявлення, проти спотворення української історії та сучасності, імперської політики комуністичної партії, проти незаконних арештів і переслідування за ідеологічні переконання і под. Насамперед завдячуючи активній діяльності І. Дзюби, Є. Сверстюка й І. Світличного (Клуб творчої молоді м. Києва) до письменників приєдналися інші київські митці, зокрема художники А. Горська, Г. Севрук, Л. Семикіна, Г. Зубченко, Г. Якутович, Г. Гавриленко, та кіно- і театральні діячі Л. Осика, С. Параджанов, І. Миколайчук, Л. Кадирова та ін. Згодом вони розширили контакти зі своїми

однодумцями в Івано-Франківську (Д. Гриньків, І. Шовковий), Тернополі (С. Сопеляк, М. Мармус), Дніпропетровську (І. Сокульський, Г. Приходько), Львові (подружжя Калинців, М. Осадчий, Я. Микитка, З. Попадюк, Л. Старосольський, С. Шабатура), Харкові (А. Здоровий, І. Кравців), Черкасах (К. Матвіюк, Б. Чорномаз), Одесі (Н. Строката, О. Різників) та ін. До творчої молоді приєдналися правозахисники та національно-політичні діячі: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Ю.-Б. Шухевич, І. Гель, Я. Лесів, М. Джемільов, брати М. і Б. Горині та ін. Відтак особливістю українського дисидентського руху стала його поступова еволюція від культурно-просвітницьких до політико-державницьких, правозахисних і релігійних вимог.

2) Правозахисне (демократичне) дисидентство на чолі з М. Руденком представлено в УРСР Українською Гельсінською Групою зі сприяння виконанню Прикінцевих положень Гельсінських угод, підписаних СРСР у 1975 році. Його учасники вимагали неухильного дотримання законності, розширення прав і свобод людини, втілення ідей гуманізму тощо (О. Бердник, П. Григоренко, І. Кандиба, О. Мешко, О. Тихий, Н. Строката-Караванська та ін.).

3) Представники національно-самостійницького дисидентства входили до Об'єднаної партії визволення України (1953 – 1958), Українського національного комітету (1957 – 1961), Українського національного фронту (1964 – 1965) і виступали за державницьку незалежність України, право народів на самовизначення, проти шовінізму тощо (І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, С. Хмара, Л. Лук'яненко, М. Косів та ін.).

4) Особливістю українського дисидентського руху стало тісне поєднання політичних і національно-державницьких вимог із релігійними питаннями. Учасники релігійно-орієнтованого дисидентства боролися за визнання свободи совісті, зокрема за відновлення українських церков – греко-католицької та автокефальної православної, а також за свободу діяльності протестантських спільнот, звільнення та реабілітацію засуджених за релігійні переконання, реєстрацію церковних громад, вільне здійснення релігійних обрядів (Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля, Й. Сліпий та ін.).

На початку 1980-х років дисидентський рух у СРСР, зокрема в Україні, почав згортатися. Переважно завдяки ідеологічно-адміністративним переслідуванням, ув'язненням та еміграції найактивніших його членів.

Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний).

Василь Стус (1938 – 1985) – український поет, громадський діяч та активний учасник дисидентського руху 60–80-х років.

Основна ідея поезії Стуса – збереження людської гідності та боротьба проти свавілля радянського режиму. Він критикує політичний устрій УРСР і СРСР загалом, звинувачуючи радянську владу в порушенні прав та свобод

людини. Політика радянської влади, на думку поета, – антигуманна, що проявляється в обмеженні основних свобод людини, які є невід’ємними атрибутами демократії: свобода слова, свобода совісті та свобода пересування. Порушенню свободи слова сприяє високий рівень цензури, свобода совісті підлягає переслідуванню відповідно до державної політики наукового атеїзму, відсутність паспортів у сільського населення обмежує свободу пересування значної кількості населення.

У вірші «У Мар’їнці стоять кукурудзи» поет критикує курс влади на державну експлуатацію народу. У листі-зверненні «Я обвинувачую» Стус зазначає, що система репресій у СРСР набула державної політики, яка фальсифікує факти задля приховування злочинів режиму. Підкреслюючи фіктивний характер політики «розвінчування культу Сталіна», у вірші «Критикам Сталіна» Стус зазначає, що для демократизації політичного режиму замало лише критики вождя, потрібно усунути від влади всіх прихильників режиму.

Аналізуючи можливості аналогічних рухів у СРСР, поет виокремлює їх два основні типи – національно-патріотичний і профспілковий. Однак національно-патріотичний навряд чи матиме успіх, адже його основою має бути національна інтелігенція, яка була знищена у республіках СРСР ще у 20 – 50-х роках ХХ ст. Тому найефективнішим шляхом захисту прав людини та покращення соціальних умов життя є профспілковий рух, позаяк він висуває універсальні вимоги, які охоплюють усі прошарки населення: право на житло, на нормальні виробничі умови праці та гідну зарплатню.

Діяльність Гельсінської групи Стус називає незрозумілою широким масам «вищою математикою», «боягузливо-респектабельним рухом», приреченим на поразку без підтримки населення та чіткого проекту реформування політичного режиму СРСР. Цей рух не висуває жодних соціальних і політичних вимог, а займається лише одиничними випадками. Така поведінка призвела до поширення серед радянських дисидентів «соціального песимізму».

У своїх записках Стус приділяє значну увагу становищу «сучасної» української інтелігенції та її ролі у національному розвитку. Поет наголошує, що державна політика СРСР не дає можливості розвиватися національним культурам республік СРСР. Формальний характер розвитку національних культур призведе лише до міфологізації минулого та формування меншовартості народів щодо титульної «російської» нації. В Україні відсутність інтелігенції, її переслідування та цензура історичної пам’яті вже призвели до створення квазінаціональної культури, яка характеризується провінціалізмом і сервілізмом (рабською догідливістю).

Отже, основними політичними ідеями Стуса є реформування держави на демократичних засадах, боротьба українського народу за незалежність, звільнення від рабської психології, відродження української інтелігенції як необхідної умови формування українського народу як політичної нації.

Василь Симоненко (1935 – 1963) – український письменник, публіцист, журналіст.

Політичні погляди Симоненка – це синтез ідеологічної прорадянської позиції та демократичних ідей, що пояснюється своєрідною двоїстістю його творчості, адже як поет він захищав романтизовані принципи плюралізму, свободи слова, рівності, а як журналіст газети «Молодь Черкащини» висвітлював офіційну ленінську концепцію розвитку. Зокрема, у 1962 році були написані «Наша рідна Вітчизна» – ода Жовтневій революції й радянській владі та «Де зараз ви, кати мого народу?».

Відтак, серед політичних ідей Симоненка можна виокремити два напрями – радянський і демократичний. Радянський напрям представлений поезією 1950-х і публіцистикою 1960-х років. Основною метою радянського суспільства Симоненко вважає побудову комунізму за допомогою класової боротьби, авангардом якої є комуністична «Ленінська» партія. Поет стверджує, що Жовтнева соціалістична революція була не тільки вибухом народного гніву та ненависті проти експлуататорів, а й проявом народної любові до Батьківщини.

Велику увагу він приділяє питанню дружби та братерства народів СРСР у боротьбі за комунізм. Серед усіх республік письменник особливо виокремлює Росію та підкреслює її нерозривний зв'язок із Україною, зумовлений низкою історичних, культурних і географічних чинників.

Демократичний напрям його творчості охоплює такі проблеми, як критика радянського політичного режиму, гуманізм і боротьба з шовінізмом як деструктивним явищем суспільства. У віршах «Злодій» і «Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті» Симоненко критикує політичний режим СРСР за фальсифікацію ідеї рівності. Він звертає увагу на панування нерівності між міським і сільським населенням. Нерівність проявляється у системі колгоспів, коли селянин не може користуватися результатами своєї праці, в обмеженні свободи пересування у зв'язку з відсутністю паспортів. Симоненко підкреслює високий рівень бюрократизації державного апарату, що негативно впливає на політичний курс на місцях.

У вірші «Курдському братові» поет закликає до жорсткої боротьби з імперським шовінізмом і його прихильниками, які є найбільшою перешкодою національного розвитку будь-якого народу. Відтак, у своїх творах Симоненко порушує типові для періоду відлиги питання розвитку таких демократичних цінностей, як свобода слова, право на гідне життя та вільне пересування, рівність можливостей і под.

Іван Світличний (1929 – 1992) – відомий український поет, перекладач, літературознавець, публіцист, правозахисник, один із лідерів українського руху опору 60–70-х років.

Політичні ідеї Світличного охоплюють проблематику дотримання основних прав і свобод людини у СРСР. Він зазначає, що наявність конституції не гарантує її виконання, адже все залежить від того, як трактувати правові

норми. Світличний аналізує проблеми свободи слова та державної цензури. Маніпулювання влади засобами цензури висвітлені у віршах «Стій, або система тлумачення» та «У епоху Реставрації», а тенденції до обмеження людської свободи – у поемі «Три свободи».

Світличний із етичної точки зору розглядає питання виживання особистості в умовах жорсткого авторитарного режиму та шляхи внутрішнього та зовнішнього спротиву. Поет аналізує радянські реалії крізь призму «категоричного імперативу» І. Канта.

Категоричний імператив – фундаментальний моральний принцип філософії І. Канта: «дій так, щоби завжди ставитися до людей і до себе також – як до мети і ніколи – лише як до засобу», тобто розуміння інших людей як мети, а не як засобів її досягнення.

У поемі «Мефісто-Фауст» він звертає увагу на нівелювання людського життя у тоталітарному суспільстві, де мільйони людей виступають лише засобом досягнення цілей.

Основний принцип влади, на думку поета, полягає у тому, що вона намагається реалізувати свою політику будь-якими засобами – «важливо що, байдуже як» / «мета – ти сам, мільйони – засіб».

Екзистенціальний сенс буття дисидента як ідеалу спротиву та боротьби описаний у поемі «Я – дисидент». Світличний розкриває образ дисидента як втілення основних моральних принципів людства – любові, доброти, справедливості, мужності, чесності та вірності своїм переконанням; дисидент жертвує своїм добробутом та свободою заради збереження внутрішньої незалежності. Ненасильницький спротив поет називає єдиним шляхом боротьби. Він проявляється у двох формах – написання петицій до органів державної влади та голодування. Останнє, на думку Світличного, найефективніше в умовах радянського політичного режиму. Відтак Світличний формулює концепцію політичного етичного спротиву тоталітарному та партократичному режиму Радянського Союзу. Основними його принципами він визначає гідність людини, не насилля та свободу.

Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, С. Хмара, І. Дзюба).

В'ячеслав Чорновіл (1937 – 1999) – один із засновників національно-визвольного дисидентського руху в Україні, який за національно-визвольну та правозахисну діяльність був тричі ув'язнений і перебував у неволі 17 років.

За визначний особистий внесок у національне відродження України, послідовне відстоювання ідеї побудови незалежної Української держави, активну і політичну діяльність посмертно удостоєний Героя України з орденом Держави (2000).

Чорновіл – ініціатор проголошення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Акта проголошення Незалежності України» (24.08.1991).

У контексті боротьби за українську національну незалежність політик гостро порушував мовне питання, позаяк мова є однією з необхідних основ існування нації, без якої національна спільнота може припинити своє існування. Тому збереження і плекання мови вважав одним із основних завдань національно-визвольного руху.

Він різко критикував представників української інтелігенції, які не хочуть вивчати рідну мову, спілкуватися нею в родині, навчати дітей, передплачувати україномовні друковані видання тощо. Саме відмова еліти від користування рідною мовою негативно впливає на розвиток народу, відкидаючи його від світового цивілізаційного поступу.

У творі «Борис Грінченко на ниві народної освіти» Чорновіл акцентував увагу на важливості існування рідномовних шкіл, доводив, що найкращий результат у навчанні дітей можна отримати лише навчаючи їх рідною, материнською мовою. Недарма у СРСР існувала стійка тенденція до зменшення кількості україномовних шкіл, ненормальне становище освітньої сфери підрадянської України, цілеспрямована політика русифікації.

Долаючи перешкоди, українці повинні відкривати власні школи з викладанням українською мовою, а зміст навчальних дисциплін мав би, наголошував Чорновіл, відповідати національному виховному ідеалу, позаяк навчання і виховання на основі інонаціональних систем призводить не тільки до денационалізації, а й до деморалізації вихованців.

Велику увагу політик приділяв необхідності вивчення історії свого народу, що сприяло б формуванню національної свідомості, гордості за своїх предків і свою Батьківщину. Саме тому, наголошував Чорновіл, поневолювачі й не допускали викладання правдивої української історії, багато історичних подій або замовчувалися або фальсифікувалися, особливо у частині україно-російських відносин. Так, «теорію» про етнічну єдність Київської Русі, про спільну «колиску» і мову він називав псевдонауковою.

Для посилення національної єдності серед українців Чорновіл важливе значення надавав релігії, традиціям, святам, пам'ятникам і символам. Чорновіл доводив, що СРСР – це колонізаторська держава на зразок Російської імперії, що поневолює українців. У «Заяві до Голови Президії Верховної Ради УРСР» Чорновіл наголошував, що у межах СРСР національне питання вирішувалося за допомогою колючого дроту й моральних убивств. Будь-який устрій, ґрунтований на гнобленні однієї нації іншою, в якій би новітній формі цей гніт не ховався, суперечить людській природі та має бути знищений.

Важливе значення Чорновіл надавав національному питанню, підтримуючи ідею рівних прав і обов'язків представників національних меншин із етнічними українцями, пропагував ідеї національно-культурного самовизначення, національно-культурної (а не територіальної) автономії

національних меншин. Відродження української нації як в етнічному, так і в політичному розумінні він убачав у неминучому творенні єдиного українського політичного тіла, що ґрунтуватиметься на традиціях державотворчого етносу та рівноправному представництві національних та етнічних спільнот.

У царині зовнішньої політики уже незалежної України Чорновіл наголошував на основних завданнях України: необхідність остаточно припинити членство в СНД, позаяк це посилює вплив Росії на Українську державу і нічого, крім національного приниження, не дає; будувати стосунки з колишніми республіками СРСР Чорновіл пропонував тільки на двосторонній основі; інтеграція у світове співтовариство та остаточно утвердження України у світі як європейської держави.

Левко Лук'яненко (1927 – 2018) – український націоналіст, дисидент, адвокат, засновник у 1958 році підпільної націоналістичної організації «Українська робітничо-селянська спілка», співзасновник і очільник Української Гельсінської Групи, провідний громадсько-політичний і державний діяч незалежної України, письменник, народний депутат України трьох скликань, автор «Акта про Незалежність України», Герой України з врученням ордена Держави (2005), лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка (2016). Нагороджений медаллю «Борець за волю України ім. Св. Володимира», орденом Ярослава Мудрого V ступеня. За національно-визвольну діяльність і переконання перебував в ув'язненні 26 років.

У «Розширеному проєкті програми Української робітничо-селянської спілки (УРСС)» Лук'яненко наголошував, що справа утворення самостійної України вирішуватиметься всім українським народом. Але, на думку автора, в державі, де немає свободи слова, свободи друку, свободи зборів і под., де неможливе демократичне об'єднання людей у політичні партії, де наскрізь панує примус і сваволя – у такій державі, перш ніж ставити питання про вихід України з Союзу, неминуче повинно бути поставлене завдання завоювання демократичних свобод – не паперових прав на демократичні свободи, які є в Конституції СРСР, – а реальної можливості користуватися демократичними правами і свободами.

Отже, мета окресленого автором етапу боротьби полягає: «в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення своєї незалежної національної держави».

Лук'яненко визначає методи досягнення цієї мети – мирні, конституційні. Лук'яненко звертав увагу на проблему інакодумства в СРСР, на її загостренні, а також що вона стала проблемою міжнародною.

В праці «Меморандум № 8» автор зазначає: «Інакодумці (із-за критичного складу свого розуму) помічають суперечності, звертаючи на них увагу, сприяють прогресові суспільства. Наявність інакодумства – благо для народу, бо в тому суспільстві, де правителям вдалось його ліквідувати, наставала стагнація безпросвітною нуждою мільйонів». Автор зазначає, що

інакодумці – не вороги радянської влади; вони вороги незаконного обмеження демократичних і національних прав і вольностей.

Як автор «Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності», він порушував питання перед демократичними державами щодо реєстрації України як колонії російської імперії, яка існує у формі т. зв. СРСР і вжиття заходів звільнення України від російської окупації, під час якої українці зазнають небаченої національної руйнації. Ця передісторія національного лиха почалася, як писав Лук'яненко, не з доброї волі українського народу, а внаслідок збройної перемоги росії над Україною, що призвело до фізичного винищення національно свідомої інтелігенції.

Лук'яненко розкриває неправдивість колоніальної пропаганди росії, розвінчує фальшиві ідеї про нібито справедливе вирішення національного питання і в праці «Звернення до ООН ...» б'є на сполох: «Ми не могли протиставити цій брехні своє національне слово, бо ми перед світом німі. Ми давно вже німі. Вже третє сторіччя українці німі. Окупанти відібрали від нас мову. Вони заперли живе слово в тюрму, а твори духовних отців нації замкнули в цензорських сейфах, і самі промовляють від імені українців, і світ чує тільки їхній голос».

На переконання автора, звернення до всесвітнього політичного форуму державних націй зареєструвати Україну як російську колонію допоможе звільнитися від накиненої окупації. На думку Лук'яненка, в СРСР існував жорстокий диктаторський режим, за якого будь-яке волевиявлення народу було неможливе.

У праці новітнього періоду творчості «Від хохла до українця», яка була написана після Революції Гідності, Лук'яненко відкрито наголошує, що комуністична стадія панування Московської імперії над Україною – це насамперед боротьба українців за свою незалежність проти сатанинського намагання московитів очистити Україну від українців для власного заселення.

Політик критикує пропагандистські московські міфи про три «братські» народи – українців, білорусів і росіян-московитів – які використовувалися для виправдання окупації й асиміляції українців та білорусів.

На переконання Лук'яненка («Українська ідея і національна воля»), Московщина діяла та діє у цілковитій відповідності своїй хижій загарбницькій природі та генетичному коду, тому безперспективно вимагати від неї переходу до мирного співжиття зі своїми сусідами навіть під тиском. Водночас від українців не можна вимагати покірнього переходу на московство, позаяк інстинкт національного самозбереження постійно відтворює ідею незалежності України, яка в душах українців існувала завжди і час від часу проявлялася у зовнішніх діях. Так українці йдуть своїм, закладеним у їхніх генах шляхом.

За твердженням політика, український національний ідеал щодо внутрішнього політичного статусу полягає в глибокій відданості демократичним принципам у всіх сферах життя із забезпеченням реальних

можливостей вільної гри різних політичних партій і сил, свободи економічної, професійної, культурної діяльності та в проведенні політики миру і літературних та інших обмінів із усіма країнами, піднесення ваги України в прогресивному русі світової спільноти до дедалі повнішого забезпечення духовних і матеріальних потреб, віри в людину як найвищу вартість на Землі.

Лук'яненко зазначає, що сукупність українців становитиме націю тільки тоді, коли буде усвідомлення пов'язаності долі окремої особи з долею всієї нації. Питання нації передбачає певний рівень державницького мислення з певним (принаймні для освічених українців) почуттям особистої відповідальності за долю нації. При цьому знання національної історії, історичність мислення – основний складник у формуванні державницького світогляду.

Степан Хмара (1937 – 2024) – активіст українського національно-визвольного руху. За політичну й правозахисну діяльність був заарештований (1980) КДБ і засуджений до 7 років ув'язнення у таборах суворого режиму та на 5 років заслання. Народний депутат України трьох скликань (I, II, IV), Герой України (2006) із врученням ордена Держави за визначні особисті заслуги у боротьбі за відродження незалежності Української держави, відданість ідеалам свободи та демократії. Хмара є автором статті 17 Конституції України про недопущення розташування іноземних військових баз на території України та співавтор статті 10 Конституції України про державний статус української мови.

Важливим напрямом ідеологічної опозиційної роботи Хмари стало викриття національної більшовицької політики, яка фактично передбачала планомірний етноцид неросійських народів у СРСР. За допомогою низки фактів він обґрунтовує неправомірність твердження радянських ідеологів, що національне питання в СРСР розв'язане, а національної проблеми не існує. Він доводить, що радянський режим – це диктатура у формі соціал-фашизму.

У праці «Етноцид українців у СРСР» Хмара наводить дані демографічної статистики, які свідчать, що окупаційна радянська влада широко застосовувала методи фізичного знищення українського народу як на Сході (20–30-і роки), так і на Заході (40–50-і роки ХХ століття) України, але цей метод не виправдав сподівань загарбників.

Дослідник звертає увагу, що русифікаторська політика окупантів особливо посилилася після ХХІV з'їзду КПРС (1971), коли керівництво партії вдалося до інших механізмів ліквідації українського народу – денаціоналізація з одночасною русифікацією, зокрема використовуючи метод розведення та замороження української нації. Останній полягав у тому, що з економічним підйомом вагому роль у духовному житті почали відігравати міста, а відтак через їх насильницьку русифікацію великодержавні шовіністи намагалися проводити антиукраїнську політику: під прикриттям інтернаціональної допомоги українцям і гасел про непримиренну боротьбу з проявами українського націоналізму українські міста за рахунок еміграції з Росії

заселялися нелімітованою кількістю росіян. Їм гарантувалося привілейоване становище, а українські міста набували російського обличчя.

У світлі національного колоніалізму Хмара у праці «Етноцид українців у СРСР» критикує непримиренне ставлення партійних ідеологів до «застарілих національних традицій і звичаїв», яким вони заперечували саме існування окремих народів (ця теза не поширювалася на російський народ). Він наголошує, що так влада відкидала те, що народи надбали протягом століть, вдихаючи суспільну мудрість десятків і сотень поколінь, тобто ті специфічні особливості кожного народу, без яких неможливе його існування як національної індивідуальності. Натомість Кремль створив чергову байку про «нову історичну спільність – радянський народ». Однак, кому потрібне «це абстрактне покривало, під яким ховається російський шовіністичний хребет»?

Хмара послідовно виступає проти комуністичної ідеології, позаяк вважає, що КПРС–КПУ несуть усю відповідальність за злочини, заподіяні народіві України протягом семидесяти років радянської окупації, і є головною перешкодою на шляху країни до справжньої незалежності й національно-правової держави. Будучи народним депутатом Верховної Ради УРСР, у жовтні 1990 року Хмара підготував законопроект про розпуск комуністичної партії та націоналізацію її майна.

Іван Дзюба (1931 – 2022) – український літературознавець, критик, дисидент, громадський діяч, Герой України (2001), академік Національної академії наук України, другий міністр культури України (1992 – 1994), голова Комітету з Національної премії України ім. Т. Шевченка (1999 – 2001). Дзюба – автор близько 400 наукових праць.

Видатним явищем у національно-визвольному русі України стала праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій Дзюба з позиції марксизму критикував національну політику СРСР, зокрема за утиски українства.

Дзюба стверджував, що національна ідея є і буде, сьогодні вона актуальна й означає повноту суверенного державного та культурного існування української соціалістичної нації, повноту її національного внеску в загальну справу миру, демократії та соціалізму.

Порушення ленінської національної політики призвело до національної кризи: втрати єдності та суверенності територій через масове переселення української людності на Сибір, Північ та ін., де вона нараховувалася мільйонами, але швидко денаціоналізувалася, та через масове організоване переселення в Україну росіян; формальності адміністративного поділу й сумнівності суверенітету уряду УРСР на території України. З цієї причини та надмірної централізації – цілковитого підпорядкування всесоюзним установам у Москві – недоцільно говорити про цілісність, суверенність економічного життя української нації.

Спільність історичної долі, на думку Дзюби, знищена, позаяк українська нація розсівалася по Союзу, втрачалася знання та відчуття історичної національної традиції, історичного минулого, чому сприяла цілковита

відсутність національного виховання в школі й суспільстві. Українська національна культура втримувалася у провінційному становищі та трактувалася як «другосортна», а українська мова послідовно витіснялася на другий план. Українська нація позбавлялася нормального природного приросту, властивого сучасним націям. Дзюба заперечував ідею злиття націй у межах однієї країни, оскільки це викликає невдоволення у націй, які приречені на повільне зникнення, зведення до спільного знаменника, яким є інша, «провідна» нація. Існує величезна політична та психологічна відмінність між загальним об'єднанням людства, народів у «вселюдство», тобто між асиміляцією націй на вселюдській основі та поглинанням однієї нації іншою, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури. Антимарксистською й антисоціалістичною називає громадський діяч теорію створення єдиної «радянської нації», «радянського народу», яку застосовували для обґрунтування й виправдання широко розгорнутого процесу русифікації.

Єдиною альтернативою націоналізму (як захисному націоналізму малих націй, так і агресивному націоналізму великих націй) Дзюба називає виховання істинного національно-інтернаціоналістського почуття та відданості своїй нації, любові й поваги до інших націй, бажання, щоб твоя нація якнайбільше прислужилася людству, зробила для нього все, на що здатна.

Дзюба засуджував украї негативне офіційне ставлення до понять «національні почуття», «національна свідомість», «національні обов'язки» українця, критикував звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі». Красномовним є твердження автора, що: «Коли “інтернаціоналіст” нарікає на те, що якийсь “націоналіст” не поспішає в його обійми, “відгороджується”, “чіпляється” за свою окремішність, “консервує” свою культуру й мову – знаймо: його “інтернаціоналізм” – “інтернаціоналізм” російського великодержавного шовініста. Його любов – це жадова привласнити й проковтнути». Потрібно бачити, на думку Дзюби, принципову відмінність між рівністю фактичною та формальною.

У конкретних умовах СРСР, коли внаслідок історичної спадщини позиції російської нації набагато сильніші, ніж інших націй, – скільки б не проголошували рівноправність, фактично, в житті все одно складається нерівноправність силою цього фактичного переважання позицій російської нації. На думку Дзюби, єдиний вихід – компенсувати цю фактичну нерівноправність такими заходами, які формально могли б здатися «ущемленням» російської нації. Натомість робиться навпаки: в українських вузах викладання відбувається російською мовою, російська культура, книга та преса панують в Україні, фактична нерівність спостерігається майже повсюдно. Така фактична нерівність при формальній рівності неминуче призводить до русифікації й є її могутньою рушійною силою. Одночасно механізм цієї нерівності є «матеріальним» механізмом русифікації.

Другою – психологічною та ідеологічною – силою русифікації є російський великодержавний шовінізм. При цьому русифікація та

денаціоналізація інших народів, на думку Дзюби, суперечать інтересам самого російського народу. Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовилися від своєї мови й національності, потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості, зокрема щодо історії цих народів, характеру процесів, що відбувалися, цінностей людської культури, потреб у майбутньому.

Дзюба задається риторичним питанням: «Чи багаж цієї неправди й несправедливості не ляже надто гноблячим тягарем на плечі майбутніх поколінь?». Він відкрито пропонує русифікаторському насильству протиставити свободу – свободу публічного та чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, самопізнання, самоусвідомлення.

Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща.

Леонід Плющ (1938 – 2015) – відомий український літературознавець, шевченкознавець, правозахисник, публіцист, математик, кібернетик.

Політична концепція Плюща – синтез соціалістичних ідей, гуманізму та соціального психоаналізу. Він виступає за побудову високо раціоналізованого соціалістичного суспільства, головною умовою формування якого вважає демократичний режим та етику. Правозахисник виступає проти культу особи у суспільстві та ототожнення його з державою, критикує суспільний устрій СРСР.

Радянську державу Плющ вважає абстрактним капіталістом, єдиним монопольним власником, яким її сформували націоналізація підприємств і колективізація. Експлуатація населення продовжилася у більш жорстких рамках, однак єдиним експлуататором – державою. Отже, СРСР – це державно-капіталістичне суспільство.

Державний режим СРСР дослідник називає ідеократією, яка трансформується у ідолократію. Під ідеократією він розуміє романтизацію комуністичних ідей, а ідолократію тлумачить як форму культу особи у суспільстві, поширену за часів Сталіна та відтворювану в режимі Брежнєва. Джерела походження цього явища у СРСР – традиції імперської ментальності, зокрема «віри в доброго царя».

Плющ, як і інші його колеги з дисидентського руху відзначає високий рівень бюрократизму у державі, що негативно впливає на розвиток демократичних тенденцій. Він називає державний бюрократичний апарат «слугами абстрактного капіталу, тобто держави, яка розділює з ними свій прибуток».

Однією з основних рис внутрішньої політики СРСР Плющ вважає нерівність населення за соціальними та національними ознаками. У першому випадку мислитель має на увазі привілейовані стани, яких у «суспільстві рівності» не може бути, а саме партійно-номенклатурний апарат, що для «себе побудував свій мікрокомунізм». Також такі антидемократичні явища, як

відсутність паспортів у сільського населення, заборона покидати місця поселень представникам депортованих народів.

Однією з головних проблем СРСР є політика держави щодо народів соціалістичних республік. На думку Плюща, Друга світова війна не викорінила деструктивне соціальне явище – антисемітизм, що має вузьке та широке значення. У вузькому значенні антисемітизм – це агресивна та войовнича політика держави проти представників єврейської нації, що у ХХ ст. можна було спостерігати у Німеччині періоду Третього Райху та у 1950-х роках у СРСР. Плющ розглядав антисемітизм як спосіб мислення та ставлення до інших. На його думку, політика СРСР до інших народів свідчить про антигуманний характер державної влади. Терор 20–60-х років ХХ ст., депортації народів (німці, кримські татари, інгуші, чеченці), штучний голод 1932–1933 і 1947 років – усе це прояви антисемітизму. Правозахисник наголошує на важливості принципу особистої відповідальності, коли злочинцями можуть бути одиниці, а не народи. Ніхто не може бути засуджений лише за належність до певної нації, релігії чи соціального класу – це геноцид.

Плющ звертає увагу на тенденцію русифікації неросійського населення, що перешкоджає розвитку культур інших республік і формує серед них комплекс меншовартості щодо російської культури. Правозахисник вважає, що однією з основних небезпек радянського пропагандистського апарату є милітаризація патріотизму, яка проявляється у вихованні нетерпимості до представників інших держав і відверто військового характеру навчальній грі «Зірниця».

Отже, український дисидентський рух формувався на основі різних ідеологій – соціалізму, комунізму, інтегрального націоналізму і под., що у подальшому не лише зумовило виокремлення у ньому кількох напрямів – культурно-просвітницького, правозахисного, національно-державницького і релігійного, – а й до поєднання почасти протилежних поглядів і позицій, які можна вважати основною причиною недієздатності опозиційних ідей в умовах СРСР. Так, у поглядах дисидентів спостерігаємо синтез демократичних західних цінностей (свобода слова та пересування, рівні можливості, право на гідне життя, обмеження свавілля і поділ влади, виборність її органів, ідеологічний і релігійний плюралізм тощо) та прорадянської позиції у побудові держави на засадах лівих течій – марксизму, ленінізму, соціалізму та комунізму.

Однак прогресивними універсальними демократичними ідеями у поєднанні з національно-культурними і державницько-самостійними прагненнями, захистом прав малих народів і національних спільнот, перспективами реформування бюрократично-владного апарату та необхідністю моделювання нової соціалістичної економіки дисиденти суттєво вплинули на розвиток української політичної думки, а в майбутньому – на формування незалежної Української держави й української політичної нації.

ТЕМА 12. ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ. СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ

Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні.

На початку 1980-х років дедалі помітнішими ставали симптоми та прояви суспільно-політичної кризи в СРСР, що гостро поставило питання про необхідність реформ у всіх сферах суспільного життя. Поява на політичному олімпі Михайла Горбачова (1931 – 2022), який обійняв у 1985 році посаду Генерального секретаря ЦК КПРС, зародила в масах ілюзорну надію на реальність позитивних зрушень у країні.

Розпочатий під керівництвом Горбачова процес оновлення одержав назву «перебудова». Її метою проголошувалося досягнення гуманного, демократичного соціалізму. Реформаторська частина компартійно-радянської еліти сподівалася шляхом перетворень подолати кризу, посилити темпи економічного розвитку й зберегти за СРСР статус наддержави на міжнародній арені. Однак перебудова, що здійснювалася бюрократичними засобами, переросла в революцію.

Неочікуваний для реформаторів саморозпад державного ладу супроводжувався могутнім спалахом національно-визвольного руху. Головними причинами перебудови були: застій в економіці, наростання науково-технічного відставання від країн Заходу; низький рівень життя населення (постійний дефіцит продуктів харчування та промислових товарів, зростання цін на «чорному ринку»); політична криза, що виражалася в нездатності керівництва забезпечити економічне зростання; негативні явища в духовній сфері суспільства – жорстка цензура у всіх видах мистецтв, наявність офіційної та неофіційної культур (неофіційна представлена «самвидавом» і неформальними об'єднаннями творчої інтелігенції); «гонка озброєнь». Потрібно було змінювати як внутрішню, так і зовнішню політику.

Перебудова в СРСР пройшла низку етапів свого розвитку. Перший етап (1985 – 1986) проходив під офіційним гаслом «Більше соціалізму!». У квітні 1985 року пленум ЦК КПРС висунув ідею прискорення соціально-економічного розвитку, а в березні 1986 XXVII з'їзд КПРС затвердив розроблені командою нового голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986 – 1990 рр. і на період до 2000 р.».

Політика перебудови була задумана як типова «революція зверху». Долаючи опір консерваторів, котрі не бажали змін, Горбачов розраховував на примусову зміну поколінь у вищому керівництві. Одночасно запроваджувалася гласність – своєрідний перехідний стан від мовчазного однодумства до свободи слова. Коли спроби забезпечити повноцінний розвиток економіки провалилися, про «прискорення» вже не йшлося.

Другий етап перебудови (1987 – 1988) відбувався під гаслом «Більше демократії!». Реформатори брали курс на оновлення всієї партійно-радянської вертикалі з тим, щоб керівні кадри відчували залежність від виборців, а не від керівників вищих інстанцій. Ідеї, висловлені на січневому (1987) пленумі ЦК КПРС, були розвинені на ХІХ конференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.). Схвалена конференцією конституційна реформа СРСР (1988) була законодавчо оформлена на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР (грудень 1988 р.) Громадяни мали обирати народних депутатів, а вже вони – Верховну Раду СРСР.

Третій і останній етап перебудови охопив 1989 – 1991 роки. «Ініціатива верхів» не з'єдналася, як сподівався на це Горбачов, із масовим рухом знизу. Неконтрольовані партійним апаратом вибори до органів державного управління змінили політичний режим. Відокремлення КПРС від рад перетворювало її з державної структури на звичайну політичну партію. У березні 1989 року пройшли перші вільні вибори народних депутатів СРСР.

Із проголошенням курсу на перебудову набув поширення процес лібералізації суспільних відносин: почали досліджуватися заборонені раніше теми, теорії; минувшина розглядалася під вектором переоцінки. Суспільним наукам надавалась дедалі більша роль у процесі реформування суспільства. На них покладалася функція моделювання, передбачення майбутнього розвитку суспільства. Просте обґрунтування правильності офіційного курсу постфактум було вже не на часі.

Радянське суспільствознавство впродовж своєї історії перебувало в стані фактичної самоізоляції від західного світу й західної «буржуазної» науки, що згубно позначилося на його розвитку. Проте прагнення досягнути справжній сенс політичного, розібратися в тонкощах політичної свідомості було завжди присутнє в радянському суспільствознавстві. Звичайно, це прагнення могло бути реалізоване лише частково, бо ідеї, що не вписувалися в ортодоксальний радянський канон, або пригнічувалися владою цілеспрямовано та жорстоко, або «сублімувалися» в нешкідливі форми.

Однак, як тільки тиск зверху хоч трохи слабшав, вільна думка виривалася з політичних лещат. Великої уваги суспільним наукам було приділено в новій редакції програми КПРС, прийнятій ХХVІІ з'їздом КПРС (25 лютого – 6 березня 1986 р.). Це було не випадково: підвищена увага до суспільних наук виникла з усвідомлення їх відсталості та неадекватності потребам часу. Основна практична робота з реорганізації радянського суспільствознавства почалася вже незабаром після цього з'їзду. Відбулися зміни в системі радянської вищої освіти. Була прийнята Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» (1987), яка містила низку нових, прогресивних ідей. Цей документ можна вважати початком реформ, не дивлячись на деякі ідеологізовані вказівки штампів («покращувати партійне керівництво навчальними закладами,

прищеплювати студентам навички самостійної роботи з вивчення праць класиків марксизму-ленінізму і документів КПРС» та ін.).

Важливо відзначити, що у сфері стратегічних ідей перебудови прозвучала й думка про те, як важливо збагатити вищу освіту гуманітарним змістом. При цьому зверталася увага на сутність цього поняття, мова йшла не стільки про пріоритет гуманітарних предметів, скільки про «олюднення» освіти. «Основні напрями перебудови...» в догматичному дусі трактували проблему розвитку суспільних наук в СРСР. У V розділі цього документа («Виховувати ідейно зрілих, суспільно активних фахівців») зазначалося, що «належить суттєво підняти ідейно-теоретичний і методичний рівень викладання марксизму-ленінізму як непорушної основи формування наукового світогляду радянського фахівця ... для покращення викладання революційної теорії як цілісного вчення в органічній єдності його складових частин визнати доцільним розробити єдині навчальні програми суспільним наукам для різних типів вузів, видати нові підручники і встановити державний екзамен із марксизму-ленінізму».

Суспільствознавці й викладачі інших кафедр закликали «виховувати у фахівців політичну пильність, непримиренність до ворожої ідеології». Ухвала зобов'язувала «підвищити увагу до політичної освіти викладачів, вивченню ними актуальних проблем марксистсько-ленінської теорії політики КПРС, активізувати роботу методологічних семінарів» (під політичною освітою викладачів розумілася традиційна, звична марксистсько-ленінська освіта, але зовсім не нова, політологічна).

Що ж все-таки спонукало керівництво КПРС дати згоду на утвердження політичної науки в СРСР? Відповідь полягає, очевидно, в тому, що суспільні науки, котрі існували, не справлялися з розробкою нової політичної теорії, яка була потрібна засновникам перебудови. Догматизм цих наук виявився бар'єром для нових віянь у науці й політиці. Певну роль відіграв і суб'єктивний чинник. Чи було партійне керівництво готове дати дорогу політичній науці, що повинна була бути опозиційною щодо інших суспільних наук, заснованих на марксистсько-ленінських догматах? Тим більше, що у зв'язку з відсутністю власної політологічної бази в будь-якому разі довелося б звертатися до західної. Партійне керівництво сподівалося, що політичну науку вдасться контролювати, але, з іншого боку, мова не йшла про незалежні від комуністичної партії суспільні науки й тим більше про незалежну політичну науку. Йшлося лише про розвиток традиційної марксистсько-ленінської суспільної науки як такої, однак такий «розвиток» був задалегідь приречений на провал.

Оскільки марксизм і ленінізм застаріли за своїм змістом, то новітню методологію мало хто розумів і був здатен застосовувати на практиці. Якщо до цього додати факт, що знання про політичне життя накопичились раніше в інших науках (філософії, історії, правознавстві), то стане зрозумілим, чому політична наука виникла в СРСР саме в цей час. 04.11.1988 р. Державний

комітет СРСР з науки і техніки, керуючись рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (березень 1987 р.) офіційно затвердив уточнену та доповнену номенклатуру спеціальностей наукових працівників, в якій уперше передбачалась спеціалізація з політичних наук: 23.00.01 – теорія та історія політичної науки; 23.00.02 – політичні інститути та процеси; 23.00.03 – політична культура та ідеологія; 23.00.04 – політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку. За спеціальністю «політичні науки», але в розділі «соціологічні науки» в тій же постанові розміщувалися ще дві спеціальності: 22.00.05 – соціально-політичні процеси, організація і управління і 22.00.07 – громадська думка.

Отож, були створені можливості для захисту кандидатських і докторських дисертацій, що мало велике значення для становлення й подальшого розвитку вітчизняної політичної науки. У контексті ж дослідження історії політичної думки пріоритетне значення має поява першої зі згаданих спеціалізацій. Зауважимо, що нині, в основному, ці спеціалізації збережені в такому ж формулюванні, дещо розширившись.

Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр.).

У 1989/1990-му навчальному році дисципліну «Політологія» почали викладати у вищих навчальних закладах України. Разом із іншими новими курсами («Соціально-політична історія ХХ століття» та «Проблеми теорії сучасного соціалізму») вона мала замінити «Історію КПРС» і «Науковий комунізм». Політологічна освіта повинна була частково вирішити низку завдань, направлених на становлення й розвиток політичної науки, утвердження основ ліберально-демократичної культури в країні:

- 1) ознайомити студентство з досягненнями світової політичної думки задля подолання політико-культурного провінціалізму;
- 2) спрямувати до справжніх витоків національної культури, від яких радянська людина штучно відмежовувалася владою;
- 3) навчити мислити політично.

Уже в 1990 році стало очевидно, що новий, «пошуковий» курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму», уведений замість «наукового комунізму», мав тимчасовий характер. Перехід на нову структуру викладання суспільствознавчих дисциплін повинен був здійснюватися за рішенням вчених рад вищих навчальних закладів відповідно до того, як розроблялися навчальні програми, лекційні курси, відбувалася перепідготовка викладачів.

Із урахуванням профілю навчальних закладів, національних і регіональних особливостей, інтересів і побажань студентів вводилося викладання на факультативній або обов'язковій основі «Соціології», «Політології», «Соціальної психології», «Історії і теорії релігії й атеїзму».

Однією зі суттєвих змін у суспільних науках в 1990-х роках було масове реформування кафедр наукового комунізму. Крах комуністичного режиму сприяв відмові студентів від вивчення теорії наукового комунізму, історії КПРС і політичної економії як обов'язкових дисциплін. Інститути й університети, отримавши відносну свободу у формуванні навчальних програм, реформували кафедри суспільних наук. Кафедри наукового комунізму, зіткнувшись із загрозою зникнення, почали змінювати плани та перейменовуватися в кафедри соціології, політології, культурології тощо.

Заміна історії КПРС ширшим курсом «Соціально-політична історія ХХ століття» відповідала вимогам часу. Дисципліна не була забезпечена підручниками (нічого не змінили оголошені конкурси). Зате був шквал критики на адресу самої дисципліни та методики її викладання.

Курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму» мав замінити науковий комунізм. Відділення наукового комунізму перепрофілювали у відділення підготовки фахівців із політології, теорії соціалізму, історії політичних учень та ін. Підготовку політологів передбачалося здійснювати також шляхом спеціалізації на філософських факультетах (філософія політики), соціологічних (соціологія політики), юридичних (теорія держави та права і політологія) факультетах університетів. Були скасовані такі спеціальності наукових працівників, як: «Партійне і радянське будівництво», «Історія марксизму-ленінізму» та «Історія КПРС». Замість них уведена нова спеціальність 07.00.01 – історія громадських рухів і політичних партій із присудженням наукового ступеня з історичних наук.

Підготовку викладачів політичної історії та історії КПРС планувалося проводити на історичних факультетах університетів шляхом спеціалізації з історії політичних партій. Утверджувалися нові кваліфікації випускників із суспільно-політичних спеціальностей, наприклад, «Філософ. Викладач філософії. Викладач соціально-політичних дисциплін в середніх спеціальних установах». За цією ж схемою кваліфікувалися соціологи, історики, економісти. Так, за фахом «Теорія соціально-політичних відносин» затверджувалася кваліфікація «Політолог. Викладач соціально-політичних дисциплін».

Уперше підготовку фахівців-політологів було розпочато в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Згодом їх почали готувати в Одеському, Донецькому, Львівському, Східноукраїнському, Чернівецькому, Прикарпатському, Ужгородському університетах, Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Національному університеті «Києво-Могилянська академія», Національному університеті «Острозька академія» та ін. У Таврійському екологічному інституті (м. Сімферополь), що належав до вищих навчальних закладів недержавної форми власності, відкрито перший в Україні політологічний факультет.

На початку 1990-х років одним із фундаторів вітчизняної політичної науки був Володимир Бабкін (1924 – 2018). Багато років наукового життя він

віддав Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, де працював провідним науковим співробітником відділу історико-політологічних досліджень держави і права України (з 2002 року – відділ історико-правових досліджень). У 1993 році він був обраний президентом Української асоціації політологів, а у 1995 – академіком Української академії політичних наук.

Науковій творчості В. Бабкіна притаманне органічне поєднання аналізу правових проблем із філософією права, порівняльною політологією та політичною історією. Це уможливило опрацювання ним теоретико-методологічні проблеми правових наук, зміст теорії циклічності та наступності етапів політичної історії, співвідношення народу та влади, держави й особистості, демократії і бюрократії, реформ та контрреформ у перехідні епохи, сутність і прояви людського виміру політики.

Академік Бабкін – активний багаторічний учасник процесу формування сучасної доктрини державно-правового розвитку України, демократизації політичної та правової систем. Широку популярність серед наукової громадськості здобули курс лекцій із політології (1992), монографія «Народ і влада» (1996). Поряд із цим дослідник плідно керував підготовкою успішно реалізованих наукових проектів «Український конституціоналізм: політичний аналіз» (1995 – 1996) і «Український конституціоналізм: вітчизняний менталітет і актуальні проблеми запровадження нової Конституції у правосвідомість народу» (1997 – 1999). Під керівництвом академіка Бабкіна авторський колектив провідних науковців України підготував і видав у 1997 році перший в Україні фундаментальний «Політологічний енциклопедичний словник», що всебічно відображає досягнення світової та вітчизняної науки. В. Бабкін також був членом редколегії фундаментальної «Юридичної енциклопедії» (у 6 т.), автором низки статей у ній, а у 1994 – 1997 роках очолював Центр із організаційного та науково-методичного забезпечення підготовки «Юридичної енциклопедії».

Серед першопрохідців вітчизняної політичної науки – Львівський державний (нині – національний) університет імені Івана Франка. Ще на початку XVIII ст. в університеті (заснований у 1661 році) на факультеті права з'явився самостійний напрям «Політична майстерність», а з 1784 року (після входження Галичини до Австрійської імперії у 1772 році) в університеті діяли дві кафедри, дотичні до політичної тематики – «права природи, народів та інститутів» і «політичного мистецтва, австрійського законодавства і стилю урядування».

Отже, традиції пізнання політичного у стінах університету мають давні традиції, продовжувані на різних етапах існування закладу. У 1990 році було започатковано викладання курсу «Політологія» на окремих факультетах та утворено одноіменну кафедру (завідувач проф. О. Семків); у 2007 році на її базі утворено дві політологічні кафедри (політології, теорії та історії політичної науки). За відсутності навчально-методичної літератури первинним завданням

була підготовка посібника «Основи політології» (В. Денисенко, Б. Кухта, А. Романюк, М. Поліщук та ін.) та підручника (О. Семків, В. Шпилюк та ін.), а пізніше (1994) – з історії української політичної думки (Б. Кухта). У 1994 році було створено спеціалізовану вчену раду зі захисту кандидатських дисертацій з політичних наук; тоді ж створено Центр політичних досліджень (А. Романюк).

Зупинившись штрихами на становленні політичної науки лише в одному навчальному закладі, звернемо увагу на можливість ознайомлення з детальною генезою вітчизняної політичної науки у двотомному виданні (т. 1) 2016 року Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Політична наука в Україні. 1991 – 2016». Отже, остаточно процес утвердження та легітимації політичної науки в Україні відбувся тільки після проголошення державної незалежності України. Вирішальними в цьому плані стали 1991 – 1995 роки. Політологія увійшла до переліку нормативних дисциплін вищої школи, була затверджена як дипломна спеціальність. 02.06.1994 р. відбулося спільне засідання виконкому Української асоціації політологів і науково-методичної комісії з політології Міністерства освіти України, на якому було розглянуто інформацію очільника асоціації В. Бабкіна про стан розвитку політологічної освіти у вищих навчальних закладах України, проаналізовано недоліки, їх причини та шляхи усунення.

Серед недоліків у розвитку викладання політології головними зазначалися такі:

- у системі освітянського міністерства був відсутній цілісний підрозділ, який координував би процес розвитку соціально-гуманітарної освіти;
- у структурах державної влади спостерігалось упереджене ставлення до самої ідеї політичної освіти й науки;
- у низці вищих навчальних закладів із навчальних планів необґрунтовано вилучались курси соціально-політичних дисциплін, скорочувався обсяг годин на їх викладання, розформовувалися або об'єднувалися кафедри.

Це породжувало невпевненість викладачів у своєму соціальному статусі, не сприяло продуктивній роботі викладачів-політологів (наприклад, у деяких навчальних закладах кафедри політології були приєднані до кафедр філософії, історії, соціології), була відсутня типова навчальна програма з політології для навчальних закладів та державні освітні стандарти з неї. Головною причиною цих недоліків стало обмежене залучення освітянським міністерством освіти науково-педагогічних кадрів до управлінської діяльності в освітянській сфері.

Міністерство нерідко не враховувало конструктивних пропозицій науково-педагогічних працівників щодо розвитку політичної освіти, проведення наукових конференцій, розробки програм, підготовки й перепідготовки викладацьких кадрів.

Проблеми становлення політичної науки ставали темами конференцій і «круглих» столів від часу офіційного дозволу на її існування. Основний смисл

дискусій зводився до деідеологізації визначення змісту, предмета та створення понятійного апарату. У вищих навчальних закладах була відсутня типова навчальна програма з політології для навчальних закладів та державні освітні стандарти з цієї дисципліни. Замість цього набула розповсюдження концепція наукового націоналізму (гриф Міністерства освіти України), що повинен замінити політологію. Основна ідея концепції – створити альтернативний предмет політології, яка експортувалась з-за кордону та не могла бути, на думку деяких науковців, адекватним інструментом аналізу політичних процесів в Україні.

Науковий націоналізм мав стати основою української політології. Так, проект «Концептуальні засади української політології» був розроблений кафедрою політології Київського державного університету імені Тараса Шевченка. У ньому пропонувалося створити окрему навчальну та наукову дисципліну – «українську політологію», предмет якої – вивчення закономірностей політичного життя в Україні, а провідні методологічні засади – «українська національна упередженість» та «ідеалізація української історії як принцип визначення магістральних шляхів розвитку України в світовому співтоваристві».

Проект був розісланий на початку 1993 року для обговорення на кафедрах політології, в політологічних наукових установах і викликав гостру дискусію щодо проблем української політології. Її підсумки підбиті на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська політологія: проблеми становлення і перспективи розвитку» (Київ, 1994).

Основними аргументами проти цього проекту стали такі положення: українське політичне життя демонструє лише вияв загальних закономірностей в специфічних умовах, тому не можна відривати українську політологію від світової; будь-яка дисципліна є наскільки науковою, наскільки вона оперує об'єктивним, а неупередженим знанням і жодна ідеалізація подій, процесів не сумісна з науковим знанням; Україна протягом семи століть не мала суверенної державності, внаслідок чого немає достатнього емпіричного матеріалу, щоб виводити власні політичні закономірності. Деякі учасники конференції виступили проти правомірності терміна «українська політологія», однак більшість із цим не погодилася, наполягаючи на тому, що поняття «українська політологія» має право уживатися для характеристики політологічних проблем, що виникають на українському ґрунті, сукупності політологічних шкіл та інституцій України, наукових здобутків вітчизняної політичної науки.

На думку А. Коваленко, українська політологія як наука – це не що інше як сукупність визнаних світом досягнень українських вчених у галузі політичних досліджень. Зусиллями вчених і викладачів цей курс не був уведений, а термін «науковий націоналізм», як провідна категорія концепції національної держави, не утвердився ні в практичному, ні в теоретичному планах.

Ідея вивчення ролі української ментальності у формуванні сучасної нації втілювалася в утворенні Вищою атестаційною комісією (далі – ВАК) у 1997 році окремої спеціальності 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство, що стало особливістю української політичної науки. Заважимо, що у різні роки перелік спеціальностей, за яким можна було здобути науковий ступінь доктора та кандидата політичних наук розширювався у окрім п'ятьох шифрів за спеціальністю «Політичні науки», він розширився переліком такої галузі науки, як «Національна безпека». На початку 1990-х років почався процес становлення політологічних науково-дослідницьких і навчальних структур та професійних асоціацій. 11.12.1991 р. у системі НАН України виникає Інститут національних відносин і політології НАН України (зараз – Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса).

У 1992 році засновується Національний інститут стратегічних досліджень – урядовий науково-дослідницький центр політичного й економічного аналізу та прогнозування. Тоді ж була утворена Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПП). Для підготовки управлінських кадрів при Кабінеті Міністрів України створюється Інститут державного управління та самоврядування (зараз – Національна академія державного управління при Президентові України). Паралельно з державними й академічними установами заснуються недержавні політологічні структури (наприклад, Інститут посткомуністичного суспільства).

Важливим чинником легітимації політології стало створення в березні 1991 року Української асоціації політологів (УАП) на базі Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Інституту міжнародних відносин і політології НАН України. За підтримки УАП в Україні створено низку політологічних наукових установ, зокрема у 1993 році Українську академію політичних наук (УАПН), котра складалася з трьох відділень: історії політичної думки, методології і теорії політики, прикладної політології. Пізніше до її складу ввійшли Українська асоціація політологів, Філософська ліга України, Соціологічна асоціація України, Асоціація політичних консультантів України (АПКУ).

У 1993 році створена Українська академія політичних наук, 1995 – Асоціація політичних психологів України. Особливістю початкового етапу утвердження політичної науки в Україні було те, що він співпав зі становленням державної незалежності й розбудовою державності. Українська наука потребувала відновлення наукового потенціалу, налагодження механізму підготовки кадрів, але економічний спад і непродумана політика владних структур щодо вищої освіти призвели до того, що авторитет науки продовжував залишатися дуже низьким.

Відбувався процес еміграції науковців із країни й падіння соціального статусу інтелігенції. У цей період домінували дослідження присвячені національній державі, ролі національної ідеї у формуванні демократії, особливостям української культури й традиції демократії, що певним чином

стимулювало адміністративну спробу замінити політологію українським «науковим націоналізмом». Наукова громадськість відхилила спроби ідеологізації політичної науки, завдяки чому її утвердження продовжувало відбуватися в світовому контексті.

Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х ХХ ст. – початок ХХІ ст.).

Інституціоналізація політичної науки в Україні – тривалий процес перетворення наукових досліджень у спеціалізовану суспільну діяльність, котрий припускає проходження кількох етапів:

- накопичення теоретичного й емпіричного матеріалу в рамках суміжних наук;
- проведення та публікацію наукових досліджень;
- створення періодичних видань;
- підготовку наукових кадрів, створення навчальних закладів;
- формування наукового співтовариства учених, об'єднаних у національні і міжнародні асоціації і под.

Інституціоналізація – новий щабель у розвитку суспільно-політичних знань. Проходила вона в два етапи: спочатку виникла «політологія», що була обмежена стереотипами історичного матеріалізму та наукового комунізму, і тільки згодом вибудовується понятійний апарат, методологія нової політичної науки. Для того, щоб наука відбулася, необхідне її організаційне оформлення, наявність підготовлених кадрів і системи підготовки кадрів, повинні з'явитися різні напрями досліджень політичних процесів, і професіонали, залучені до світової політичної науки або, щонайменше, обізнані про її основні тенденції.

Станом на середину 1990-х років система політичної освіти й науки в суспільстві мала нерозвинутий характер. Після руйнування багатьох інститутів старої системи дуже повільно створювалися нові концептуальні засади, механізми політичної науки в Україні. Політична наука успадкувала всю інфраструктуру, що створювалася для забезпечення діяльності таких дисциплін як «Історія КПРС» і «Науковий комунізм». Від них залишилися кафедри, дослідницькі інститути.

Політологія як наука про політику була вкрай необхідна суспільству, що ставало на шлях розбудови нової держави, але через скорочення державного фінансування на науку й освіту наукова інтелігенція швидко втрачала свій соціальний статус. До найбільш значущих проблем і завдань, які потрібно було вирішувати молодій науці, належали такі:

- проблема визначення статусу політичної науки в системі соціально-гуманітарних наук;
- нерозвиненість мережі підготовки професійних політологів;

– невідповідність системи підготовки наукових кадрів в радянській структурі суспільствознавства (затвердження нових напрямів, спеціальностей, спеціалізацій);

– подолання відчуженого ставлення значної частини студентства від суспільних наук;

– бідність матеріально-технічної бази вищої школи (зокрема, відсутність комп'ютерної та розмножувальної техніки);

– відірваність і певна закритість від досягнень зарубіжної політичної думки.

Ці проблеми мали певні об'єктивні та суб'єктивні причини. Серед об'єктивних причин головною є молодість політичної науки. Найперше, для розвитку політичної науки була необхідна інфраструктура як системи підготовки професійних кадрів (аспірантури, докторантури, спеціалізованих вчених рад зі захисту дисертацій), система професійно-орієнтованих періодичних видань та ін.

Не можна думати про те, що стихійно виникнуть наукові школи, центри, розвиватимуться наукові напрями, сформується теоретичний і прикладний сегменти науки і под. Одним із учених, котрий очолив процес створення інфраструктури політичної науки в Україні, був академік Іван Курас (1939 – 2005) – історик, політолог, один із фундаторів вітчизняної етнополітології, академік НАН України, державний діяч. Із кінця 1991 року і до кінця життя – директор Інституту національних відносин і політології АН України (з 1995 – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України). Основні праці: «Про минуле – заради майбутнього» (1989), «Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональні та регіональні аспекти» (1994), «Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років» (1999), «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004), «Концептуальні засади вивчення національної ідеї» (2004) та ін. Усього одноосібно та у співавторстві Курас опублікував понад 200 наукових праць.

Ще у середині 1980-х років науковець порушив питання про необхідність дослідження проблем національних відносин. Із його ініціативи в Інституті партії при ЦК КПУ було сформовано сектор історії, теорії й практики міжнаціональних відносин. Згодом це відіграло свою роль у створенні Інституту національних відносин і політології АН України (грудень, 1991). Курас не лише ініціював створення першого в незалежній Україні спеціалізованого інституту політологічного профілю, а й істотно вплинув на становлення політичної науки в Україні.

За його участі розроблено паспорти наукових спеціальностей із політичної науки, відкрито спеціалізовані вчені ради зі захисту дисертацій, започатковано фахові наукові видання.

І. Курас увійшов у історію вітчизняної науки як один із фундаторів етнополітології, яка сьогодні є важливою галуззю політичних знань. Напрацьований особисто вченим і його науковою школою арсенал знань у цій

сфері досліджень увійшов у книги під назвою «Етнополітика: історія і сучасність» (1999) та «Етнополітологія. Перші кроки становлення» (2004). Курас увів у науковий обіг поняття «етнополітична культура» та обґрунтував необхідність її цілеспрямованого формування.

У 2005 році Інституту політичних і етнонаціональних досліджень рішенням Президії НАН України присвоєно ім'я І. Ф. Кураса. Одним із форм інституціоналізації стало проведення конгресів Асоціацією політичних наук України (АПНУ). АПНУ – всеукраїнська громадська організація, головна мета її діяльності – створення умов для розвитку та вдосконалення основних засад політичної науки в Україні. Асоціація була заснована у 1992 році як професійне об'єднання політичних аналітиків та інших фахівців у галузі суспільно-політичних досліджень.

На сьогодні асоціація налічує 25 первинних організацій та діє в 25 регіонах України. Навіть побіжно оглянувши їх тематику, побачимо спектр актуальних проблем політичної науки, які обговорювалися: «Консолідація українського суспільства: політичні проблеми і перспективи» (I Конгрес, 14.09.2007 р.); «Трансформація влади в сучасній Україні: специфіка, перспективи» (II Конгрес, 22.05.2009 р.); «Політична система України: моделі влади» (III Конгрес, 26.11.2010 р.); «Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку» (IV Конгрес, 28.05.2012 р.); «Стратегічний курс України: політологічний дискурс» (V Конгрес, 28.03.2014 р.); «Українське суспільство: чинники і тенденції змін» (VI Конгрес, 26.04.2016 р.).

Для розвитку української політичної науки важливе значення мали I та IV Конгреси:

– I Конгрес мав організаційний характер та проводився за сприяння Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Асоціації політичних наук України, Української академії політичних наук, Міністерства освіти і науки України, Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Цей конгрес ознаменував новий етап у розвитку політичної науки – саме з цього часу починають регулярно проводитися зібрання українських політологів, а за їх результатами публікуються збірники наукових праць;

– на IV Конгресі було порушено низку складних питань функціонування політичної науки: проблема номенклатури та вдосконалення паспортів спеціальностей із політичних наук України (І. Кресіна); особливості діяльності Асоціації політичних наук України та її співпрацю з Міжнародною асоціацією політичної науки (Л. Кочубей); проблема розвитку політичної науки у вищих навчальних закладах України (О. Бабкіна). До роботи VI Конгресу, присвяченого 25-річчю незалежності України, долучилися понад 120 науковців. Про розвиток теоретико-методологічних засад сучасної політичної науки йшлося у виступі директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України О. Рафальського (доповідь «Політична наука в Україні: здобутки та перспективи»). Він зупинився на

історії розвитку політичної науки в Україні, охарактеризував її стан, окреслив перспективи розвитку; проаналізував діяльність наукових установ і громадських наукових організацій, визначив напрями досліджень, які, на його думку, є актуальними й доцільними за сучасних умов.

«В Україні процес становлення і розвитку політичної науки став однією із визначальних характеристик 25-річного періоду українського державотворення. Головними здобутками цього процесу стало зняття табу на дослідження масштабного масиву проблем, пов'язаних зі сферою політичного, можливість вивільнення свідомості дослідника від ідеологічних пут, а також потужний інтерес до напрацювань західних науковців. Межі світу політичного, доступного для аналізу, розсунулися, і він постав у всій своїй складності, варіативності й нелінійності» (з доповіді О. Рафальського).

Отже, процесу інституціоналізації політичної науки в Україні були притаманні певні труднощі, пов'язані з першими роками утвердження державної самостійності (потрібно було визначити предмет, зміст курсу політології, його понятійний апарат державною мовою, створити нові кафедри, підготувати спеціалістів вищої наукової кваліфікації, видати підручники, журнали та ін.). Політична наука стає формально інституціоналізована: відбувається інтенсивний процес жорсткої формалізації дисертаційних робіт і вимог до наукових досліджень. Тільки розвиток інформаційної мережі наукових і освітніх центрів, видання загальнонаціональних журналів, поряд із університетськими вісниками з політичної науки, поступово виводить наукову інфраструктуру на рівень скоординованої діяльності. Це уможливить інтенсивніший політологічний дискурс, зрозумілий як українським, так і зарубіжним фахівцям, що, звичайно, є завданням не одного десятиліття.

Сучасна політична думка України.

На сучасному етапі перед політичною наукою стоїть низка проблем, котрі вона має вивчати: розвиток прикладної політології; підготовка й перепідготовка кадрів викладачів-політологів, науковців і професійних політиків загальнодержавного та місцевого рівнів; налагодження та підтримка зв'язків із світовими політологічними центрами й школами тощо.

Найвагомішим завоюванням пройденого українськими науковцями та освітянами шляху є подолання серед широкого загалу й в структурах державної влади упередженого ставлення до ідеї запровадження системного вивчення політичних знань у межах спеціальної, апробованої в розвинених демократіях науково-навчальної дисципліни. Все це потребує уважного переосмислення пройденого політологією шляху й визначення перспективних напрямів її подальшого розвитку.

Оцінюючи стан політології в Україні, Ф. Рудич пов'язує його з логікою трансформації нашого суспільства та особливостями розвитку наукового знання. Негативний вплив, на думку українського вченого, виявляється в тому,

що певні групи вчених зберегли й посилили свою залежність від влади, інші – вступивши до партій і рухів, теоретично обслуговують їхні інтереси. Формулюючи перспективи розвитку політології в Україні, Ф. Рудич, зокрема, зазначає, що молода генерація політологів, яка отримує освіту в нових умовах, знайома з досягненнями світової науки, швидко оволодіває сучасними методами дослідження, викладання, що дає підстави сподіватися на перспективний розвиток політології. Водночас важливо, щоб влада була зацікавлена в об'єктивних дослідженнях, оцінювала політологію як суттєвий інтелектуальний ресурс суспільства.

Як уважає А. Круглашов, до надбань вітчизняної політичної науки належить створення певної нормативно-правової бази, що конститує політичну науку, закріплює її місце в системі наукового знання, забезпечує необхідний рівень її вивчення та викладання у ВНЗ України. Безумовно, завдяки цьому чиннику політологія перетворилася на визнану державою окрему науку, самостійну галузь знання, достатньо цілісну систему професійної підготовки відповідних фахівців усіх існуючих у нашій країні рівнів кваліфікації (від бакалавра до доктора наук).

Провідними науковими центрами формування сучасного політологічного знання є такі академічні інститути, як Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Активно діє мережа дослідницьких інститутів, наприклад, Національний інститут стратегічних досліджень, а також недержавні аналітичні центри, серед яких провідна роль належить Центру ім. О. Разумкова. Наукова робота також є частиною діяльності кафедр вищих навчальних закладів, найперше випускових зі спеціальності «Політологія». Дедалі більше вітчизняних політологів навчаються за кордоном, проходять стажування в провідних наукових центрах світу, хоч проблема фінансування ускладнює інтеграцію українських дослідників у світову політологічну спільноту.

На сьогодні при Міністерстві освіти і науки України діє науково-методична комісія з соціальних наук і журналістики (галузь знань 05 – соціальні та поведінкові науки, підкомісія 052 – Політологія) сектору вищої освіти Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України. Наразі вона займається розробкою стандартів вищої освіти з політології.

Відтворення вітчизняного наукового потенціалу відбувається переважно екстенсивним шляхом і обтяжене невирішеними проблемами забезпечення його високої якості. Все гострішою стає проблема актуальності та успішності процесу написання та захисту якісних дисертаційних робіт, їх неузгодженість між собою (дублювання тем, повтори сюжетів, брак інноваційного результату тощо). Помітним є зростаючий розрив між формалізацією процесу підготовки, захисту наукових досліджень і труднощами із забезпеченням академічним співтовариством належного контролю за їх науковою якістю та

результативністю. До вагомих здобутків вітчизняної політичної науки віднесемо:

- формування предметного поля політології, визначення проблематики й методів досліджень; наявність значної кількості монографічних праць, присвячених актуальним проблемам політичної науки;

- вивчення політології у вищих закладах освіти, наявність достатньої кількості вітчизняних підручників і навчальних посібників; поява часописів політологічного профілю («Держава і право», «Політична думка», «Нова політика», «Віче», «Грані», «Людина і політика», «Розбудова держави», «Політичний менеджмент», «Політикус» і под.). Ці часописи об'єднують фахівців з різних регіонів України, вони є засобами наукової комунікації та апробації проведених наукових досліджень. У 1997–2006 роках Книжковою палатою України видавався щомісячний реферативний журнал «Політика. Політичні науки», в якому за рік здійснювався аналіз статей приблизно зі 100 періодичних видань, бралася до уваги й нові книжкові надходження. Зараз така робота через відсутність коштів не ведеться;

- дослідження фундаментальних проблем політичної науки у провідних наукових установах України; формування системи відтворення наукових кадрів вищої кваліфікації в галузі політології. Захист докторських дисертацій з політичних наук почав відбуватися з 1993 року (першим доктором політичних наук в Україні стала проф. О. В. Бабкіна). Станом на середину 2016 року кількість вітчизняних докторів політичних наук становила 244 та 1598 кандидатів політичних наук).

В. Горбатенко зауважує, що на сьогодні сформовані цілі школи політичної науки і, безумовно, є вагомим досягненням. Зокрема, в галузях етнополітології, політичної історії, політико-правових досліджень, політичної свідомості і культури, політичної теорії та політичної філософії, історії політичної думки, глобалізації і міжнародних відносин та ін. Важливою подією стало видання «Політичної енциклопедії» на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Цей важливий напрям успішно розвивається вітчизняними політологами, зокрема з Львівського національного університету імені Івана Франка.

В Україні ще не можна констатувати високої оцінки керівництвом навчальних закладів суспільної важливості політології для підготовки висококваліфікованих спеціалістів, здатних забезпечити функціонування різнорівневих ділянок державної служби, а також створити здорове, конкурентне середовище в рамках політичної сфери суспільства. Основні прояви зазначеної недооцінки виявляються, зокрема, у зменшенні кількості годин, що відводяться на вивчення політології та політологічних спецкурсів, ліквідації самостійних кафедр політології, переведенні викладачів-політологів на інші гуманітарні кафедри.

Негативно впливає на політичну науку України її нестабільний статус вибіркової чи загальнообов'язкової навчальної дисципліни. У 2009 році за

ініціативою Міністерства освіти та науки України студентству першого курсу надали можливість самостійно вибирати гуманітарні дисципліни для вивчення. При цьому українська мова, історія України, історія української культури, іноземна мова й філософія залишилися нормативними. А курси політології, соціології, права, економічної теорії були переведені до категорії вибіркових. Вибірковість політології може призвести до зниження рівня політичної культури, який і до цього потребував підвищення.

Проаналізувавши вищенаведені аргументи «за» і «проти», Міністерство освіти і науки України в серпні 2011 року видало наказ щодо повернення політології в нормативний блок вузівських навчальних планів, визнавши попереднє рішення помилковим. До прийняття нового Закону України «Про вищу освіту» (2014) існував затверджений профільним міністерством перелік із 16 навчальних дисциплін, із яких формувався блок обов'язкових дисциплін. Серед них була й політологія. На сьогодні визначення переліку обов'язкових дисциплін – це прерогатива вчених рад ВНЗ і право студентів. Організація вивчення гуманітарних дисциплін у ВНЗ регламентується Міністерством освіти і науки України, хоча й має рекомендаційний характер.

Незважаючи на те, що Україна у 2005 році долучилась до Болонської декларації, процес освітньої євроінтеграції триває й дотепер. У таких умовах наша політична наука зіштовхується з низкою проблем: низька конкурентоспроможність української політології на європейському ринку освітніх послуг, недостатня державна підтримка, надмірна проблемна диференціація політологічного знання, слабке використання кількісних методів дослідження, загальноприйнятих у європейській та американській політичній науці.

Нині Україна потребує реформування викладання політології й осмислення, власне, самої науки. Оскільки на цьому етапі розвитку суспільства глобалізована ринкова економіка вимагає від вищих навчальних закладів підготовки соціально затребуваних, всебічно підготовлених фахівців із високим рівнем професійних знань, вмінь і навичок, здатних після отримання диплому якісно виконувати функціональні обов'язки відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня. Важливо, не знижуючи рівня загальнотеоретичної, фундаментальної підготовки бакалаврів і магістрів, посилювати їхню практичну підготовку відповідно до поточних суспільних потреб, бо важливим завданням для політичної науки має бути консультування політичної еліти, а також політична соціалізація молоді.

Сучасний етап розвитку політичної науки в Україні позначений щонайменше двома специфічними ознаками. З одного боку, – розумінням її великого суспільного значення, що зумовлює підвищену увагу до цієї галузі знань не лише наукової спільноти, але й широкого кола громадськості, всіх, хто усвідомлює взаємозалежність політичної науки й політичної практики. З іншого, – посиленням недовіри до політики як суспільного явища з огляду на ототожнення її з політиками, дії яких пов'язуються з демагогією, корупцією,

безвідповідальністю. Таке сприйняття сучасної української політичної дійсності позначається не лише на рівні розвитку політичної культури й політичних процесів, але й на ставленні суспільства до політичної науки. Зміст і сутність її категорій і понять дискутуються не лише в наукових колах. У той чи інший спосіб політологічний інструментарій доречно використовують політики, управлінці, журналісти, громадськість.

Шляхами вирішення названих проблем може бути сприяння подальшій інтеграції українських політологів і політології в європейські, світові професійні об'єднання та асоціації. Така інтеграція вкрай потрібна. Досі вона відбулася скоріше на індивідуальному рівні, чого вже недостатньо. Також на часі поява нових національних політологічних видань, які були б представлені у відомих наукометричних базах.

На сьогодні можна констатувати низький рівень інтегрованості української політичної науки в міжнародний інформаційний простір. В Україні дуже мало публікацій (наприклад, у соціально-гуманітарних науках), визнаних на міжнародному рівні. Із українських журналів, котрі представлені в наукометричній базі Scopus, тільки журнал «Економічний часопис–XXI» («Economic Annals–XXI»), містив статті у т. ч. на політологічну тематику (сьогодні це видання представляє тільки сегмент економічних досліджень). Усі інші вітчизняні видання, представлені в наукометричній базі Scopus, репрезентують дослідження в галузі фізико-математичних, технічних і природничих наук.

Безперечно, низькі показники цитування вітчизняних політологів найперше свідчать про недостатню обізнаність закордонних колег із доробком вітчизняних вчених. Це вказує на недостатню інтегрованість української науки в міжнародний дослідницький, освітній та інноваційний процеси. Основними причинами цього явища є:

- недостатній рівень володіння іноземними мовами;
- низький рівень обізнаності з міжнародними фаховими виданнями, які можуть публікувати роботи наших вчених, а також з міжнародними проектами, у яких вони можуть брати участь;
- відсутність мотивації для докладання реальних зусиль для інформування зарубіжних колег про результати своєї дослідницької діяльності;
- урахування актуальних новітніх результатів зарубіжних колег у власних роботах досі досить часто не вважається необхідним компонентом дослідження.

На сьогодні підготовлений широкий спектр навчальної літератури для забезпечення викладання політології та політологічних спецкурсів у вищій школі (О. Бабкіна, В. Бебик, В. Горбатенко, А. Колодій, Є. Перегуда, Н. Хома, Г. Щедрова, П. Шляхтун та ін.), укладено низку енциклопедій, словників політичної лексики (В. Бабкін, В. Горбатенко, Ю. Левенець, В. Мельник, М. Требін, Н. Хома, Ю. Шемшученко та ін.).

Своєрідним підсумком 25-річної генези політичної науки в Україні є публікація Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України за участю загальноукраїнського колективу авторів двотомного видання «25 років політичної науки в Україні» (2016). Це перше видання в Україні, в якому широко аналізується процес становлення та розвитку політичної науки в Україні упродовж 1991 – 2016 років. Саме у першому томі представлені наукові підходи щодо історії дисципліни, особливостей розвитку її предметного поля, проблемам, пов'язаних зі специфікою категоріального апарату, а також теоретико-методологічними підходами до досліджень політичного в західних країнах. Окремо звертається увага на процес накопичення знань про політику та політичне на вітчизняних теренах від утворення України-Русі як держави й до 1991 року.

Отже, за роки незалежності політична наука в Україні пройшла шлях свого становлення, у рамках якого на плюралістичній основі відбулося теоретичне осмислення широкого комплексу суспільствознавчих проблем. В основному завершився процес визначення предмета політології та її інструментарію з урахуванням динаміки перехідних процесів, що розвиваються в українському та інших постсоціалістичних суспільствах.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Проблема підготовки майбутніх спеціалістів в умовах швидкого зростання інформації є одним із найважливіших завдань вищої школи, а професійна самореалізація індивіда залежить не лише від його професійної компетентності та уміння адаптуватися, але й від навичок здійснювати самостійну пізнавальну діяльність. Варто зазначити, що самостійна робота є запланованою пізнавальною діяльністю, спрямованою на виконання творчих навчальних завдань різних видів, що виконуються самостійно з метою надбання знань, умінь та навичок. Здатність до самонавчання є однією з важливих передумов вивчення філософії та чинником, що сприяє формуванню навичок самостійної діяльності.

Самостійна робота студентів над матеріалом окремих тем передбачає:

- самостійне вивчення частини курсу шляхом конспектування лекцій, підручників, науково-методичної літератури;
- підготовка та написання, доповідей;
- написання філософських есе;
- підготовка виступів на семінарських заняттях;
- конспектування фрагментів першоджерел і підготовка відповідей на запропоновані питання.

•

Як готуватись до семінарських занять?

У засвоєнні навчального матеріалу важливе місце посідають семінари – один з основних видів групових навчально-теоретичних і семінарських занять здобувачів, що передбачають доповіді, з подальшим обговоренням у групі за заздалегідь запропонованим планом. Саме на семінарах систематизуються, розширюються й поглиблюються знання з основних питань курсу, формуються вміння самостійно мислити, аналізувати матеріал, виступати публічно, вести дискусію, переконувати, відстоювати особисту точку зору.

Ефективність, корисність семінару як для кожного його учасника, так для групи в цілому, залежить від ретельності самостійної роботи слухачів.

Найпродуктивнішою вона є за такої послідовності:

- ✓ ознайомлення з темою та питаннями плану семінарського заняття.
- ✓ опрацювання навчального матеріалу теми за конспектом лекції, джерелами та літературою, рекомендованою для підготовки до семінарського заняття.

Самостійна робота з літературою під час підготовки до семінарського заняття передбачає ведення записів, що розкривають зміст питань плану заняття. За формою вони можуть бути різними: розгорнутий план, виписки, тези, конспект тощо.

Розгорнутий план. Розгорнутим називається план, у якому перераховано не лише найважливіші питання твору, а й ті, що розвивають його основні ідеї. Щоб отримати розгорнутий план, кожен пункт простого плану поділяють на підпункти відповідно до змісту мікротемі.

Виписки. До виписок, як засобу фрагментарного запису роботи, що вивчається, звертаються тоді, коли немає потреби конспектувати весь текст. Виписки, як правило, містять цікаві та корисні для читання факти, цифри, вислови, хронологічні відомості. Їх роблять, коли читання спрямоване на пошук у літературі чогось нового з питань, які цікавлять дослідника. Особливостями цієї форми запису є її точність, компактність, зручність використання в подальшій роботі. Читаючи текст, доцільно відзначити олівцем відповідні його фрагменти, що згодом будуть виписані. Бажано навчитись виділяти в тексті найважливіше та найістотніше. Для цього, вивчаючи матеріал, потрібно час від часу ставити запитання: «Про що хоче сказати автор?»

Досить зручно робити виписки на картках, що мають стандартний розмір, а тому зручні для зберігання та використання. Їх легко класифікувати за окремими частинами своєї роботи, поповнювати, поєднувати на одній картці матеріал з одного питання, відібраний із різних джерел. Картки, як правило, містять інформацію лише з одного питання, а тому в них легко орієнтуватися.

Обов'язковою для запису на картці є інформація про:

- загальну проблему, якої стосується виписка та її зміст;
- конкретне вузьке питання, якому відповідає запис;
- повне бібліографічне посилання на джерело, з якого її зроблено та сторінку.

На картці варто робити й свої зауваження щодо змісту виписки, дату запису, номер теми, до якої вона робиться.

Тези – це стислий виклад основних положень тексту у формі твердження або заперечення. Тези є проміжним жанром між планом і конспектом. Їх складають після попереднього ознайомлення з текстом, під час повторного читання. У них здійснюють стислий виклад (без доказів, ілюстрацій, коментарів) основних положень доповіді, який має стверджувальний характер. Наявність тез дає можливість автору в будь-який час поновити в пам'яті доповідь і виголосити її.

Конспект – це одна із загальновідомих, широко поширених серед здобувачів форм записів. Конспектування є універсальною формою запису прочитаного; цей важливий процес роботи з книгою містить у собі елементи плану, тез і цитат. Перед початком конспектування варто скласти план

роботи. Після цього, відповідно до пунктів плану, будують окремі частини конспекту. Добре складений конспект допомагає якомога краще зрозуміти й запам'ятати зміст книги або статті, щоб потім, читаючи записи, легко відтворити перебіг думок і міркувань автора. Тому конспект має бути стислим і послідовним, без зайвих подробиць. Власні думки, критичні зауваження, пояснення та доповнення, які виникають у процесі конспектування варто відзначати на полях, підкреслювати. Наочність розташування записів на сторінці досягають шляхом використання інтервалів між смисловими частинами тексту, виділення заголовків, підзаголовків тощо. Конспектування – це не механічне списування окремих фрагментів книжки, а творчий процес і кожен, добирає ту інформацію яка, на його думку найбільш важлива. Правильне конспектування привчає до наукового стилю викладу матеріалу.

У практиці найбільшого поширення знайшли такі три основні типи конспектів: систематичний, тематичний і вільний. Складання систематичного конспекту передбачає: попереднє читання тексту з олівцем; повторне читання з поділом на мікротеми; осмислення змісту кожної мікротеми та складання загального плану; формування тез; добирання доказів, аргументів; оформлення записів. Якщо під час конспектування не дотримуватись послідовності авторського викладу, а уважно перечитавши весь текст, осмислити і перебудувати його згідно зі своїм планом, то отримаємо конспект, написаний «своїми словами».

Тему, для вивчення та висвітлення якої необхідно законспектувати декілька джерел, називають тематичною. Її розпочинають з розроблення логічного плану теми. Після цього «сортують» інформацію відповідно до пунктів плану, об'єднують та узагальнюють отримані матеріали, оформляють цілісний текст.

Виступ. Підготовка до вступу полягає перш за все в читанні, обмірковуванні прочитаного з теми та виписуванні того, що є цікавим і потрібним, конспектування книг і статей. Після цього здійснюють оформлення тексту виступу та його критичне редагування. Усний текст завжди сприймається важче, ніж написаний. Адже слухач не має змоги повернутися назад, ще раз переглянути незрозумілі місця або ж подивитися у словник, щоб з'ясувати значення незрозумілого слова.

Підготовлений текст доповіді через деякий час варто перечитати знов, що сприятиме остаточному формуванню думок, відшліфуванню окремих місць тексту, пригадуванню нових прикладів тощо. Варто дати причитати текст сторонній людині, після чого з'ясувати, що в ньому незрозуміле, як сприймається текст. За необхідності, додати потрібні пояснення і доповнення, вилучити із тексту речення, які не несуть важливої інформації. Щоб контактувати із слухачами, доповідач має час від часу відводити погляд від записів. Для цього доповідач завчасно виділяє в тексті ті місця, які буде переказувати.

Структура виступу: вступ, розкриття основного змісту запитання, висновки та узагальнення.

Відповідь повинна бути чіткою, логічною та аргументованою. Після того, як відповідач висвітлить питання, заслуховують доповнення. Роботу на семінарських заняттях оцінюють за 12-бальною шкалою.

Як написати есе?

Есе або есей – невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і висловлює індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне і визначальне трактування теми; це жанр, який лежить на перетині художньої та публіцистичної (часом науково-популяризаторської) творчості. Визначальними рисами есе, як правило, є незначний обсяг (від кількох речень до 10-20 сторінок), конкретна тема, дана в підкреслено вільному, суб'єктивному її тлумаченні; вільна композиція, парадоксальна манера мислення. Як правило, есе виражає нову, суб'єктивну думку про щось. Робота над есе дає можливість перевірити свої літературні здібності. Ваше завдання: написати твір на обрану вами тему, продемонструвавши власне бачення та ставлення до написаного, знайти точки перетину цієї проблематики з власним життєвим і духовним досвідом – досвідом ваших переживань і роздумів.

Як написати реферат?

Реферат, на відміну від есе, має більш «академічний» характер і передбачає логічно-послідовний, аргументований, систематизований, такий, що спирається на знання відповідної літератури, виклад матеріалу. Реферат – це письмова форма доповіді на певну тему, зміст лише повідомляє про щось, а не переконує в чомусь; інформативне видання, яке визначає короткий виклад змісту дослідження.

Передусім необхідно продумати план реферату. За своєю важливістю, складання плану – це половина вашої роботи над рефератом.

У вступі варто обґрунтувати актуальність обраної теми, продемонструвати ступінь її розробленості, чітко окреслити завдання дослідження. Основна частина зазвичай складається із 2-3 розділів, у яких варто подати короткі біографічні відомості про мислителя, передати зміст його головних ідей, вказати їх актуальність та розглянути різноманітні підходи до вирішення політологічних проблем. Крім основної частини, у плані реферату обов'язково повинні бути висновки – результати осмислення проблеми. Наприкінці реферату подають список використаної літератури.

Основні етапи підготовки реферату:

- Вибір теми із переліку, запропонованого викладачем. За бажанням, здобувач може сам запропонувати оригінальну тему в межах програми курсу.
- Пошук і вивчення літератури, її конспектування або ж виписування окремих положень.
- Систематизація зібраної інформації.
- Формування мети та завдань роботи, складання плану та відповідно до нього, виклад тез, наведених у першоджерелах, добирання і запис їх достовірності.
- Узагальнення опрацьованого матеріалу й з'ясування перспектив подальшого дослідження.

Текст реферату (15-20 сторінок машинопису) оформляють за структурою:

- ✓ титульна сторінка;
- ✓ простий план або зміст;
- ✓ вступ, у якому обґрунтовують актуальність теми, її практичне значення, мета й конкретні завдання роботи;
- ✓ основна частина 2-3 розділи. Кожен розділ нумерують. Він має свою назву. У розділах здійснюють огляд літератури з обраної теми, висловлюють власні міркування щодо неї. В основній частині обов'язково мають бути покликання на джерела, елементи аналізу та систематизації запропонованих шляхів вирішення певної проблеми;
- ✓ висновки, у яких підсумовують виконану роботу згідно з визначеними завданнями;
- ✓ список використаних джерел, у якому містяться опрацьовані джерела з дотриманням усіх необхідних вимог.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1 -2

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ». РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ДОБИ КИЇВСЬКОГО ПЕРІОДУ.

Ключові поняття та терміни: світогляд, релігія, віра, знання, міф, міфологія, держава, цінності, переконання, людина, влада, ідеї, княжа доба, державний та церковний діяч, монарх, розвиток.

ПЛАН

1. Предмет та основні завдання дисципліни «Історія політичної думки України».
2. Становлення та розвиток політичної думки в епоху Київської Русі.
3. Політичні ідеї у творі митрополита Іларіона «Слово про Закон і Благодать».
4. Розвиток політичних ідей у «Повісті минулих літ».
5. «Повчання» Володимира Мономаха як політичний заповіт.
6. Ідея політичного об'єднання української держави у творі «Слово о полку Ігоревім»
7. Значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки.

Питання для обговорення

1. Яким чином прийняття християнства на Русі вплинуло на розвиток політичної думки?
2. В яких творах викладені основні політичні ідеї княжої доби?
3. Чому серед творців вітчизняної політичної ідеології княжої доби явно переважають державні й церковні діячі?
4. Які важливі політичні проблеми Київської Русі містяться в історико-політичних творах давньоруського періоду?
5. У чому відмінність між концепціями «богоугодного володаря» та «князівського одновладдя»?
6. Яким на думку Володимира Мономаха має бути князь?
7. Які основні причини княжих міжусобиць наводяться у «Повісті минулих літ»?
8. Охарактеризуйте бачення Нестором Літописцем співвідношення світської й церковної гілок влади.
9. Охарактеризуйте співвідношення духовної та світської влади у творчості Кирила Туровського.

10. Дайте загальну характеристику політичним ідеям Данила Заточника.
11. У чому полягає значення політичних ідей княжої доби для подальшого розвитку вітчизняної політичної думки?

Тематика есе

1. Роль навчальної дисципліни «Історія політичної думки в Україні» в системі підготовки фахівця в галузі політології.
2. Ідея єдності Руської землі в «Слово о полку Ігоревім».
3. Загальна характеристика політичної думки Київської Русі.
4. Політичні ідеї в «Слові про закон і благодать» митрополита Іларіона.
5. Політична програма Володимира Мономаха.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Анатолій Павко, Яна Павко Правничо-політична думка Київської Русі. *Журнал Віче* № 20 жовтень, 2022. <https://veche.kiev.ua/journal/2759/>
2. Баранівський В.Ф. Політологія: Підручник. Київ: Національна академія управління, 2016 р. 236 с.
3. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
4. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
5. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI+591 с. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>
6. Ричка В. Володимир Мономах. Харків: Фоліо, 2019. 120с.
7. Томахів В. Політологія, Навч. Посібник. Вид. т-е, доповнене. Тернопіль: ТНЕУ, 2018 р. 244 с.
8. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А.А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №3

ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ У XV-XVII СТ.

Ключові поняття та терміни: унія, політичні ідеї, економіка, освіта, релігія, об'єднання, влада, територія, король, монарх, держава, Річ Посполита, сейм.

ПЛАН

1. Соціально-політичне значення Люблінської унії 1569 р. для України. Сутність рішень Берестейської унії 1596 р.
2. Ідейна боротьба католиків і православних. Полемічна література (Іван Вишенський, С. і Л. Зизанії, Х. Філалет, П. Скарга, З. Копистенський, М. Смотрицький).
3. Вітчизняні гуманісти, їхні політичні ідеї (Ю. Дрогобич. С.Оріховський-Роксолан).
4. Розвиток політичної думки в Києво-Могилянській академії. Ідеї української державності в фундаторів цього навчального закладу: П. Могили, І. Борецького, М. Смотрицького, З. Копистенського.

Питання для обговорення

1. Охарактеризуйте етапи розвитку ренесансного гуманізму в Україні.
2. Розкрийте причини виникнення та основні напрямки розвитку гострополемічної думки в Україні.
3. Сформулюйте суспільно-політичні погляди І. Вишенського.
4. Якою була позиція Ю. Котермак-Дрогобича щодо відокремлення політичної науки від теології?
5. Що лежить в основі сутності основних положень щодо держави та влади в поглядах С. Оріховського?
6. Як характеризує та яку форму державного правління вважає кращою С. Оріховський?
7. Охарактеризуйте концепцію церковної унії П. Скарги.
8. Які політичні ідеї відстоювали представники українських братств?
9. Яким був ідеал людини-християнина Л. Зизанія?
10. Які ідеї розвинув П. Могила як прихильник української державності

Тематика есе

1. Ю. Котермак-Дрогобич як представник української гуманістичної думки епохи європейського Відродження.
2. С.Оріховський про погляди та проблеми побудови ідеальної держави.

3. Острозька академія.
4. Українські церковні братства.
5. П. Могила про ідеї незалежної держави.
6. Києво-Могилянська академія та її представники.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Василь Микитась. Давньоукраїнські студенти і професори. К., 1994. С. 71-92. <http://litopys.org.ua/mykytas/myk05.htm>
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
3. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
4. Політична програма Володимира Мономаха. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 23. С. 142-145. <https://science.kpnu.edu.ua/naukovi-pratsi-vykladachiv/>
5. Станіслав Оріховський. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. <http://litopys.org.ua/human/hum04.htm>
6. Стратій Я. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії. *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: 1997. С. 61-75. <https://surl.li/scatha>
7. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. <http://litopys.org.ua/human/hum.htm>
8. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 135-137. <http://litopys.org.ua/fdm/fdm39.htm>
9. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 107-108. <http://litopys.org.ua/fdm/fdm29.htm>

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №4

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДОБИ

Ключові поняття та терміни: козак, держава, реформи, гетьман, конституція, політична та правова сутність, Запорізька Січ.

ПЛАН

1. Роль Запорізької Січі у розвитку політичної свідомості і підйому національно-визвольного руху. Політико-державна діяльність П. Конашевича-Сагайдачного.
2. Державна концепція Б. Хмельницького.
3. Політичні ідеї представників духовенства (С. Яворський, Ф. Прокопович).
4. Політичні ідеї український гетьманів (І. Мазепа, П. Орлик).
5. Політичні ідеї у козацький літописах (С. Величка, Г. Граб'янки).
6. Просвітницький напрям політичної думки. Суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди.

Питання для обговорення

1. Розкрийте причини виникнення та основні етапи формування українського козацтва.
2. Чому Б. Хмельницького вважають одним із творців української національної геополітики?
3. Які історичні події вплинули на зміну напрямів державницької політики Хмельницького?
4. Чому конституція Пилипа Орлика була видатним досягненням політико-правової думки початку XVIII ст.?
5. У чому відмінність поглядів Г. Граб'янки та С. Величка?
6. В чому полягають основні положення теорії українського хозаризму Г. Граб'янки?
7. Розкрийте зміст поглядів С. Яворського на взаємовідносини церковної та світської влади.
8. У чому основний зміст теорії «сродности» Г. Сковороди?

Тематика есе

1. Конституція Пилипа Орлика.
2. Питання державно-правового устрою України в «Бендерській конституції» П. Орлика.

3. Суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича.
4. Суспільно-політичні погляди О. Назарука.
5. Суспільно-політичні погляди Івана Мазепи.
6. Суспільно-політичні погляди Я. Козельського.
7. Суспільно-політичні погляди Г. Сковороди.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Білас І. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України // Порівняльні міжнародні політичні погляди і державно-правові вчення: підручник : до 75-річчя Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2019. С. 187-191.
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. Київ : Вид-во СП «Свенас», 1991. 136 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Borschak/Ivan_Mazepa.pdf
3. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: 2007. 72 с. (Великі українці).
4. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
5. Життя наше – це подорож [Текст] / Григорій Сковорода ; упоряд. і пер., [вступ. ст., комент.] Валерій Шевчук. Львів : Апріорі, 2021. 269 с.
6. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі) : роман / Київ : Фоліо, 2009. 671 с. (Історія України в романах).
7. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
8. Літературні твори [Текст] / Григорій Сковорода ; вступна стаття, упоряд. і прим. Валерія Шевчука. Вид. 2-ге. Львів : Апріорі, 2021. 350 с.
9. Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с., 32 іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rendiuk_Teofil/Hetman_Ivan_Mazepa_vidomyi_i_n_evidomyi.pdf
10. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. професора Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Skovoroda/Povna_akademichna_zbirka_tvoriv_zbirka.pdf
11. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578). С. 40-61. https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokyrko_Oleksii/Ivan_Mazepa_iak_rannomodernyi_v_olodar.pdf?
12. Сорока Ю. Походи Богдана Хмельницького Київ : Фоліо, 2011. 120 с.

13. Сулятицька Т.В., Плахтій М.П. Ідея природовідповідності в педагогічній системі Григорія Сковороди. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА», 2024. Вип. 26. С 61-65.
<https://journals.oa.edu.ua/Philosophy/article/view/4123/3770>

14. Чухліб Тарас. Пилип Орлик. Київ, 2008 64 с.
https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Pylyp_Orlyk.pdf

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №5

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА ПОЧАТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.)

Ключові поняття та терміни: Наддніпрянська Україна, національне відродження, товариства, Масонство, культурний рух, автономісти, русифікація, шляхта, еліта.

ПЛАН

1. Суспільно-політичні передумови національного відродження в Наддніпрянській Україні.
2. Ідеологічні засади українських автономістів.
3. Виникнення та діяльність перших таємних товариств в Україні. Масонство.

Питання для обговорення

1. Окресліть тематику суспільно-політичних ідейних пошуків І. Вагилевича.
2. Яких національно-політичних трансформацій зазнав світогляд Я. Головацького?
3. Узагальніть основні ідеологічні засади українських автономістів.
4. Який внесок В. Капніста у процес практичної підготовки до повалення російського імперського панування?
5. Чим зумовлена вагома роль «Історії Русів» у національному відродженні першої половини ХІХ ст.?
6. Проаналізуйте державницькі ідеї, викладені в «Історії Русів».
7. У чому полягає суть масонства?
8. Що сприяло популяризації масонських лож серед українського дворянства?
9. Які ідеї стали ідеологічним підґрунтям декабристського руху в Україні?
10. Вкажіть особливості українського національного руху на західноукраїнських землях.

Тематика есе

1. «Історія Русів» – пам'ятка української політичної думки кінця ХVІІІ – ХІХ ст.
2. Харківський університет – осередок української інтелектуальної освіти (перша половина ХІХ ст.)

3. Київський університет – осередок української інтелектуальної освіти (перша половина XIX ст.)
4. Відродження української мови та її використання в літературі та освіті.
5. Василь Полетика – збирач документальних матеріалів з історії України XIV–XVIII ст.
6. Андріян Чапа –лідер українських автономістів.
7. Василь Капніст та його любов до України.
8. Масонський рух на українських землях.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
4. Олександр Оглоблин. Люди старої України та інші праці. Острого-Нью-Йорк, 2000. С. 71-125. <http://litopys.org.ua/coss3/ohl25.htm>
5. Райківський Ігор Концептуальні засади українського національного відродження XIX століття Ч.2. Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. Вип. 14. https://shron1.chtyvo.org.ua/Raikivskyi_Ihor/Kontseptualni_zasady_ukrainskoho_natsionalnoho_vidrozhennia_XIX_stolittia_Chastyna_2.pdf?
6. Славістична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славістичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. К., 2017. 392 с., іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hordiienko_Dmytro/Istoriia_Rusiv_v_osmyslenni_Borysa_Krupnytskoho.pdf?
7. Тригуб О. Рід Туманських в історії України (кінець XVII – початок XX ст.): монографія. Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. 298 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Tryhub_Oleksandr/Rid_Tumanskykh_v_istorii_Ukrainy_kinets_KhVII_-_pochatok_KhKh_st.pdf?

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №6

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Ключові поняття та терміни: таємні товариства, націоналізм, устрій, політично-правові ідеї, освіта, культура, книговидання, слов'янофільство, рівність, сила, воля, правда.

ПЛАН

1. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства
2. Політична позиція Т. Шевченка та його внесок у формування політичних поглядів кирило-мефодіївців
3. Характеристика суспільно-політичних поглядів М. Костомарова
4. «Книги буття українського народу» та її політичні стратегії щодо державно-політичного устрою України
5. Політичні проекти майбутньої України (П. Куліш, М. Гулак, Г. Андрузький)

Питання для обговорення

1. Визначте основні проблеми та питання програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства.
2. Якою є суть політично-правових ідей у документах Кирило-Мефодіївського товариства?
3. Проаналізуйте політико-правові погляди М. Костомарова.
4. Як М. Костомаров обґрунтовував ідею федеративного устрою для України?
5. Визначте головні політичні ідеї «Книг буття українського народу».
6. Визначте основні ідеї праці М. Костомарова «Дві руські народності».
7. Якими були політичні ідеї, виражені у творчості Т. Шевченка?
8. У чому полягає мінливість суспільно-політичних поглядів П. Куліша?
9. Якими є джерела політичної влади у слов'янських народів у працях М. Гулака?

Тематика есе

1. Кирило-Мефодіївське товариство. Історія виникнення та ідеологічні засади діяльності.
2. Микола Костомаров: дослідження національного характеру українського народу.
3. Проблема самовизначення українського народу у творі «Історія Русів».

4. Політична доктрина М. Костомарова.
5. Т. Шевченко – представник «радикального крила» Кирило-Мефодіївського товариства.
6. Конституційні проекти Г. Андрузького.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Костів К. Книги буття українського народу. Впливи Святого Письма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Європи на зміст «Книг Буття Українського Народу». Торонто, 1980. 189 с. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22890/file.pdf>
4. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с. <http://history.org.ua/LiberUA/5-325-00119-1/5-325-00119-1.pdf>
5. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 71-78; С. 595-598. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev103.htm>
6. Фігурний Ю. Націєтворчий аспект діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Українознавство. Київ, 2016. № 4 (61). С. 162-173.
7. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. Київ, 2002. С. 108-110. <http://litopys.org.ua/fdm/fdm30.htm>
8. Ясь О. В. Вступна стаття до розвідки М. І. Костомарова «Мысли об истории Малороссии» // Український історичний журнал. 2014. № 6. С. 179–181.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №7

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Ключові поняття та терміни: державотворення, розвиток, громадівці, політичні течії, громадські організації, хлопоманство, місцеве самоврядування, державний апарат, незалежна держава, свідомість, культура, освіта, мова.

ПЛАН

1. Історичні умови та особливості розвитку політичних ідей на українських землях другої половини ХІХ ст.
2. Соціально-політичні погляди В. Антоновича.
3. Концепція державності та місцевого самоврядування в поглядах М. Драгоманова.
4. Соціально-революційні ідеї В. Мальованого та І. Присецького.
5. Соціально-політичні погляди С. Подолинського, М. Павлика та О. Терлецького.
6. Ідеї державності та національного відродження в концепції І. Франка

Питання для обговорення

1. Дайте власну оцінку українським національним рисам, що були виокремлені В. Антоновичем.
2. Чи проявляються вони в умовах сучасної політичної дійсності?
3. Чи погоджуєтесь Ви з думкою М. Драгоманова, що місцеве самоврядування виступає ефективним каналом рекрутування політичної еліти?
4. У чому, на думку М. Драгоманова, полягає цінність політичної свободи?
5. Охарактеризуйте основні засади функціонування громад в концепції С. Подолинського.
6. У чому, на думку С. Подолинського, проявляється подібність українських та європейських політичних традицій?
7. У чому, на Ваш погляд, полягає вплив європейського чинника на розвиток української політичної думки другої половини ХІХ століття?
8. Визначте основні ідеї М. Павлика щодо ролі жінки у суспільно-політичному житті.
9. Чому, на Вашу думку, М. Павликом була актуалізована проблема ролі релігії в суспільно-політичному житті?
10. Чи погоджуєтесь Ви з думкою О. Терлецького про провідну роль інтелігенції у формуванні національної самосвідомості?

11. Визначте основні засади ефективного розвитку громади в концепції І. Франка

Тематика есе

1. М. Драгоманов – особливості політичних поглядів.
2. Значення творчості М. Драгоманова для сьогодення.
3. Федералізм у формування М. Драгоманова.
4. Політико-правові погляди Остапа Терлецького.
5. Еволюція суспільно-політичних поглядів Івана Франка.
6. «Руська трійця» – каталізатор розвитку українських патріотичних почуттів галицької молоді ХІХ ст.
7. Суспільно-політичні погляди Ю. Бачинського.
8. Іван Франко – видатний діяч українського руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Остропольська М. В. М. Павлик та М. Драгоманов: до історії інтелектуальної співпраці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія.* 2012. Т. 20, вип. 20. С. 16-21. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/M_Pavlyk_ta_M_Drahomanov_do_istorii_intelektualnoi_spivpratsi.pdf?
4. Остропольська М. В. Михайло Павлик і Леся Українка: особливості культурно-інтелектуальних зв'язків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія.* 2011. Т. 19, вип. 19. С. 46-52. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/Mykhailo_Pavlyk_i_Lesia_Ukrainka_osoblyvosti_kulturno-intelektualnykh_zviazkiv.pdf?
5. Творець нового культурного українства: Михайло Павлик. До 170-річчя від дня народження : колективна монографія / відп. ред. А. Швець ; наук. ред. М. Котик-Чубінська, О. Салій ; передм. А. Швець ; редкол.: Є. Нахлік (гол.) та ін.; Інститут Івана Франка НАН України; Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації; Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації. Львів ; Івано-Франківськ, 2023. 280 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Tvoretz_novoho_kulturnoho_ukrainstva_Mykhailo_Pavlyk_Do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia.pdf?

6. Трушківська Л. Михайло Драгоманов як представник політико-правової думки України. Про українське право. Збірник статей кафедри теорії та історії держави і права. Число III / За ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2008. С. 152-163. https://shron1.chtyvo.org.ua/Trushkivska_L/Mykhailo_Drahomanov_iak_predstavnyk_polityko_pravovoi_dumky_Ukrainy.pdf?
7. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. Київ, 2002. С. 159-161. <http://litopys.org.ua/fdm/fdm131.htm>
8. Чупрій Леонід. Михайло Драгоманов – видатний просвітитель українського та болгарського народів. Культурологічний альманах. Видавничий дім «Гельветика» Випуск 3, 2023. С. 78-84. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/43909/Chuprii.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Шостак О.О. «Еміграційний» текст Івана Франка. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.06 «Теорія літератури» (035 – Філологія). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shostak_Olha/Emihratsiinyi_tekst_Ivana_Franka.pdf?

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №8

УКРАЇНСЬКА ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗЛАМІ ВІКІВ (XIX-XX СТ.).

Ключові поняття та терміни: соціал-демократи, постгромадівці, ідеї, погляди, націоналісти, культурний розвиток, історіософія, автономія України.

ПЛАН

1. Ідеї соціал-демократії в Галичині. «Постдрагоманівці» та «націоналісти».
2. Політична історіософія та «Український П'ємонт» М. Грушевського.
3. Політичний модернізм Лесі Українки.
4. Соціал-демократія Наддніпрянщини (Д. Антонович, М. Порш).
5. Народження українського націоналізму. М. Міхновський.
6. Ліберальні ідеї в українському суспільстві. Б. Кістяківський.

Питання для обговорення

1. Якими, на думку М. Грушевського, були умови становлення незалежної української держави?
2. Охарактеризуйте погляди М. Грушевського на проблеми українського державотворення. У яких творах вони викладені?
3. Чому Леся Українка вважала розвиток національної інтелігенції умовою соціального та національного визволення?
4. У чому полягали сутність і причини ідейних хитань лідера РУП Д. Антоновича?
5. У чому полягав підхід М. Порша щодо вимоги автономії України?
6. Розкрийте суть концепції місцевого самоврядування М. Порша.
7. Чому діячі Української соціал-демократичної «Спілки» закликали ігнорувати національне питання у діяльності соціал-демократів?
8. В чому були сила та слабкість націоналістичної концепції М. Міхновського?
9. Яке розуміння нації було властиве М. Міхновському?
10. У чому полягали основні ідейні цінності українського лібералізму?

Тематика есе

1. Історико-правове обґрунтування ідеї відродження української держави в працях М. Міхновського.
2. Політологічний аналіз проєкту М. Міхновського «Самостійна Україна».
3. Теорія національного самовизначення за М. Грушевським.

4. М. Грушевський про питання аграрної реформи.
5. Суспільно-політичні погляди М. Грушевського.
6. Суспільно-політичні погляди Б. Кістяківського.
7. М. Грушевський «На порозі Нової України».
8. Суспільно-політичні погляди клерикального напрямку консерватизму (А. Шептицький, Й. Сліпий)

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатюк О. С. Політико-правові погляди Миколи Міхновського на здобуття державної незалежності України // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Соборність України: правовий вимір». Київ, 2019. С. 222-225.
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228с.
3. Єрмоленко І. Я. Теорія «суспільної правосвідомості» Б. О. Кістяківського та проблеми розбудови Української держави. Київ : Адвокат 2008. № 11 (98). С. 44-48.
4. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
5. Михайло Грушевський та український конституціоналізм : вибране / М. Грушевський; Музей Михайла Грушевського, Democragy Reporting International. Одеса : Фенікс, 2019. 135 с.
6. Ідеолог і творець української державності : до 150-річчя від дня народж. М. Грушевського (1866–1934) / підгот. О. Рожнятовська // Дати і події: календар знаменних дат. 2016, 2-ге півріччя. № 2. С. 67–71 : портр.
7. Яневський Д. Б. Грушевський. Скоропадський. Петлюра / Данило Яневський. Харків : Фоліо, 2020. 794, [1] с. : іл. (Великий науковий проект).
8. Єрмолаєв В. М. Михайло Грушевський про установчу владу українського народу. *Вісник національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 4. С. 15–31.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №9

ПОЛІТИЧНА ДУМКА УКРАЇНИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ. ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (20-30ті рр. ХХ ст.)

Ключові поняття та терміни: універсали, клас, нація, демократія, народ, націонал-комуністична течія, соціалісти-революціонери, права, українізація, Українська Центральна Рада.

ПЛАН

1. Загальна характеристика ідейно-політичного середовища 1917–1921 років.
2. Універсали та інші нормативно-правові акти як джерела політичної думки доби національно-визвольних змагань і революції 1917–1921 рр.
3. Еволюція державно-політичних поглядів В. Винниченка.
4. Державотворчі та військово-політичні погляди С. Петлюри.
5. Наукова та громадсько-політична діяльність представників Української партії соціалістів-революціонерів (Ю. Охримович, П. Христюк, Н. Григоріїв).
6. С. Мазлах і В. Шахрай – фундатори націонал-комуністичної течії в Україні.
7. Сутність «українізації»: політичні підходи Г. Гринька та М. Скрипника.
8. Проблема української державності у політичних поглядах М. Хвильового.
9. Політичні ідеї О. Шумського.
10. Клас і нація у вченні М. Яворського.

Питання для обговорення

1. У чому полягала ідея національно-персональної автономії українських соціалістів для розв'язання проблеми національних меншин?
2. Який прошарок суспільства В. Винниченко вважав рушієм українського народу?
3. У чому, на думку В. Винниченка, полягала основна причина поразки національно-визвольних змагань в Україні?
4. Як еволюціонували погляди й переконання С. Петлюри?
5. Чим відрізнялися погляди С. Петлюри від М. Грушевського та В. Винниченка в питанні формування збройних сил?
6. У чому полягала зовнішня політика голови Директорії С. Петлюри?
7. Унаслідок чого виникла ідеологія націонал-комунізму?
8. Що вважали основним засобом реалізації в Україні націонал-комуністичної ідеї її фундатори С. Мазлах і В. Шахрай?

Тематика есе

1. М. Грушевський – теорія національного самовизначення.
2. Ідейно-політичні течії українського націонал-комунізму.
3. В. Шахрай – фундатор і теоретик українського націонал-комунізму.
4. Суспільно-політичні погляди С. Петлюри
5. Ідейно-політичні течії українського націонал-комунізму.
6. Проблема українізації в поглядах О. Шумського.
7. Націонал-комуністичні переконання М. Скрипника.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Главацький М В. Симон Петлюра. Київ : КМ-БУКС, 2016. 157 с. : іл. (Творці державного престижу).
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
3. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
4. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка : (до 125-річчя від дня народж.) : [зб. ст.] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; редкол.: І. Ф. Курас (голов. ред.) [та ін.]. Київ: ППІЕНД, 2006. 280 с.
5. Кучерук, Олександр. Симон Петлюра, 1879-1926 : до 130-ліття з дня народж. Укр. ін-т нац. пам'яті, Музей Укр. Нар. Республіки. Київ , 2009. 16 с. : іл. <https://surl.li/qxjuwn>
6. Симон Петлюра в історії та національній пам'яті : матеріали Всеукр. наук. конференції (20 - 22 травня 2009 р.) / Укр. ін-т нац. Пам'яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка ; Укр. ін-т нац. Пам'яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. Київ : Фоліант, 2009. 164 с.
7. Петлюра С. В. Московська воша : оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити / С. В. Петлюра ; упоряд., авт. передм. П. М. Мовчан. Київ : Просвіта, 2016. 103 с. : фот. (Бібліотека українського воїна).

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №10

ПОЛІТИЧНА ДУМКА НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 20-30-ті рр. ХХ ст.

Ключові поняття та терміни: партії, громадські організації, спільноти, радикальний рух, Організація українських націоналістів, націонал-демократи, державний устрій, влада, демократизм.

ПЛАН

1. Політична ситуація в Галичині після поразки національно-визвольної Революції (Д. Левицький, М. Галущинський, В. Мудрий, В. Целевич, М. Рудницька).
2. Державно-соборницька концепція націоналістичних ідеологів (Д. Донцова, Д. Андрієвський, С. Ленкавський).
3. Загальна характеристика політичної думки 1920–1930-х років на Закарпатті: історичні передумови та регіональна особливість.
4. Політичні погляди А. Волошина.

Питання для обговорення

1. Якими течіями була представлена суспільно-політична думка міжвоєнного періоду у Галичині?
2. Яке місце й роль діячів націонал-демократії у розвитку політичної думки України?
3. Назвіть визначальні положення інтегрального націоналізму Д. Донцова.
4. Проаналізуйте проблему українізації у поглядах О. Шумського.
5. Яким є внесок В. Липинського в політичну науку?
6. Порівняйте націоналістичні ідеї Д. Донцова і С. Ленкавського, що було спільне та відмінне?
7. Проаналізуйте концепцію інтегрального націоналізму Д. Донцова.

Тематика есе

1. Д. Донцов – родоначальник українського «чинного» націоналізму.
2. В'ячеслав Липинський – засновник консервативної школи української політології.
3. Класократія – одна із форм державного устрою за В. Липинським.
4. Концепція «Трудової Монархії» В. Липинського.
5. «Кожне, найбільше навіть, діло починається з маленької, але послідовної і упертої праці» В. Липинський.
6. «Життя без боротьби я не вважав за життя» Олександр Шумський.

7. Що зробив О. Шумський для України?
8. Політичні ідеали «Братства тарасівців» (Іван Липа, Борис Грінченко, Микола Міхновський).
9. Д. Донцов «Націоналізм».
10. Д. Донцов «Підстави нашої політики».

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бортніков В. Епістолярна спадщина В. К. Липинського: елітарно-консервативні засади українського державотворення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. № 3/4 (83/84). С. 379-390.
2. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
3. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
4. Коломієць Р.Г. Дмитро Донцов. Харків: Фоліо, 2020. 119 с.
5. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Відень, 2020. 304 с.
6. Шаповал Юрій Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. Київ–Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. 742 с. <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shumskyi.pdf>

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №11

ПОЛІТИЧНА ДУМКА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 40-50-ті рр. ХХ СТ. та у 60-80-ті рр. ХХ СТ.

Ключові поняття та терміни: сталінізм, тоталітаризм, відлига, пропаганда, трудовий народ, влада, терор, культ.

ПЛАН

1. Суспільно-політичний розвиток України періодів зміцнення сталінського тоталітаризму та «відлиги».
2. Ідеологічні пріоритети партійної номенклатури в творчості М. Бажана та П. Тичини.
3. М. Рильський: між поетичною лірикою та партійним офіціозом.
4. Націо-орієнтований контекст політичної проблематики в творах українських письменників і поетів (О. Довженко, О. Гончар, В. Сосюра).
5. Реформування політичної системи СРСР на початку 1960-х років.
6. Характерні ознаки політичного курсу П. Шелеста та його однодумців (О. Ліберман, Ф. Овчаренко).
7. Громадсько-політична діяльність О. Гончара у 1960 – 1980- х рр.
8. Дисидентський рух: поняття, генеза, основні ідеї.
9. Українські шістдесятники – представники культурно-просвітницького дисидентства (В. Стус, В. Симоненко, І. Світличний).
10. Політичні погляди представників українського національно-самостійницького напрямку (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, С. Хмара, І. Дзюба).
11. Гуманістичний критицизм влади Л. Плюща.

Питання для обговорення

1. Назвіть основні політологічні центри сучасної України, охарактеризуйте в межах можливого їхню діяльність.
2. Спробуйте самостійно визначити найважливіші течії сучасної української суспільно-політичної думки. Назвіть їх представників (авторів та їхні праці).
3. Проаналізуйте дисидентський рух, як вияв політичної опозиції комуністичному режимові в Україні.
4. Охарактеризуйте політичні погляди представників українських дисидентів.
5. Опишіть правозахисний рух в Україні: основні постаті і підходи.
6. Назвіть проблема в дослідженнях сучасних вітчизняних науковців.

Тематика есе

1. Політичні погляди представників дисидентського руху в Україні (В. Чорновіл, В. Стус).
2. Українська політична думка на еміграції (І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк).
3. Легальне інакодумство (І. Дзюба «Інтернаціоналізи чи русифікація». П. Шелест «Україна наша радянська»).
4. Суспільно політичні погляди С. Десницького.
5. Суспільно-політичні погляди М. Смотрицького.
6. Національне питання в політичній думці радянського марксизму (50-70 рр. ХХ ст.).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Великі дерева в тіні не ростуть: спогади і роздуми про В'ячеслава Чорновола / упоряд. Д.М. Пономарчук; авт. передм. В.М. Кривенко. Кам'янське: ВД «Андрій», 2018. 192 с.
<https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=5&idg=128>
2. Він боровся і страждав за Україну: малюнки дітей Дніпропетровщини, присвячені пам'яті В'ячеслава Чорновола. Дніпропетровськ: Ліра, 2009. 39 с.
3. Вибрані твори / В. С. Стус. Донецьк : БАО, 2008. 352 с.
<https://surl.li/oyrbvh>
4. Вибране : збірка / Василь Стус. 2-ге вид. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. 317, [1] с.
5. Главацький М.В. В'ячеслав Чорновіл. Київ: КМ-БУКС, 2016. 144 с.
6. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
7. Деревінський В.Ф. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2017. 494 с.
8. Дорошенко О. Є. Василь Стус. Харків : Фоліо, 2021. 120, [5] с.
9. Зелененька І. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму. *Філолог. дискурс.* 2020. Вип. 10. С. 61–68.
http://nbuv.gov.ua/UJRN/fild_2020_10_8
10. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
11. Колоскова Н. М. Історичні реалії та взаємозв'язок політичного мислення в житті та творчості Тараса Шевченка і Василя Стуса. Київ : Друк. двір Олега Федорова, 2019. 55 с.
12. Українська державність: історико-правничі нариси / За заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ №12

ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Ключові поняття та терміни: політологія, політична освіта, інституціоналізація, політологічний профіль, спеціальність, проблематика, розвиток, легітимація.

ПЛАН

1. Вплив перебудови на утвердження політичної науки в Україні.
2. Процес легітимації політичної науки (кінець 1980-х – середина 1990-х рр).
3. Інституціоналізація політичної науки (середина 90-х ХХ ст. – початок ХХІ ст.).
4. Сучасна політична думка України.

Питання для обговорення

1. Що ви вважаєте основними пріоритетами етнонаціональної політики в Україні?
2. Що, на вашу думку, є основними складовими державної стратегії сучасної України?
3. Охарактеризуйте головні принципи сучасної міжнародної політики України.
4. Якими ви бачите місце і перспективи України в сучасному світовому порядку?
5. Охарактеризуйте діяльність найвідоміших політологічних центрів сучасної України.
6. Спробуйте визначити основні завдання громадянської освіти в Україні.

Тематика есе

1. Перспективи України в умовах глобалізації та технологічних і культурних змін.
2. Діяльність незалежних центрів політологічних досліджень.
3. Закордонні дослідницькі центри в Україні.
4. Етнополітологія: перші кроки становлення.
5. Основні напрями політологічних досліджень.
6. Ідеологічна палітра політичних партій.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Академічна наука: становлення і розвиток дослідницьких установ та напрямів досліджень. Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 325–380.
2. Бабкіна О. Двадцять років вузівської політології в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку, О. Бабкіна // *Сучасна українська політика. Спецвипуск: Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку*. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. 348 с.
3. Горбатенко В. П. Проблеми розвитку політичної науки і освіти в Україні. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 303–306.
4. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
5. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
6. Осін В. Пошуки суб'єктності української політології: між «великим» і «малим» колоніалізмами» /Спільне/ Commons. *Журнал соціальної критики*. 2015. 10 листопада. <http://commons.com.ua/poshuki-sub-yejtnosti-ukrayinskoyi-politologiyi-mizh-velikimi-malim-kolonializmami/#return-note-22562-1>
7. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.
8. Старіш О. Політична наука в Україні: 20 років незалежності. *Критика*. 2012. Вип. 9–10 <https://krytyka.com/ua/articles/politychna-nauka-v-ukrayini-20-rokiv-nezalezhnosty>
9. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.
10. Шайгородський Ю. Фактори інституалізації політичної науки в Україні. *Сучасна українська політика*. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Спецвипуск. С. 60–71.

ПИТАННЯ МОДУЛЬНОЇ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

1. Історія політичної думки України як наука та навчальна дисципліна: об'єкт, предмет, методи.
2. Періодизація розвитку політичної думки України: критерії, характеристика основних етапів.
3. Проблематика політичної думки давньоруського періоду.
4. Іларіон «Слово про закон і благодать».
5. Політичні ідеї «Повісті минулих літ».
6. «Повчання» Володимира Мономаха.
7. Соціально-політичний зміст «Слова о полку Ігоревім».
8. Політична думка епохи Відродження. Політична концепція С. Оріховського-Роксолана. «Про природне право». «Напучення польському королеві Сигізмунду Августу».
9. Особливості політичної думки України періоду Реформації.
10. Роль братських шкіл (XVI – XVII ст.) у розвитку суспільно-політичної думки України.
11. Політичний зміст полемічної літератури. І. Вишенський, П. Скарга, Х. Філалет, Г. Смотрицький, М. Смотрицький, І. Гізель.
12. Проуніатська концепція Петра Скарги.
13. Соціально-політичні погляди Христофора Філалета. «Апокрисис».
14. Соціально-політичний ідеал Івана Вишенського. «Послання».
15. Політична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького.
16. Політичні ідеї І. Виговського та Ю. Немирича та їх реалізація.
17. Політичні погляди І. Мазепи.
18. Конституція П. Орлика як втілення ідей української державності.
19. Розвиток державницьких поглядів у «літературі канцеляристів» (С. Величко, Г. Граб'янка та ін.).
20. Києво-Могилянська академія та її роль у суспільно-політичній думці України. П. Могила, І. Борецький, З. Копистянський.
21. Апологетика абсолютизму в творчості С. Яворського та Ф. Прокоповича.
22. Політична думка України епохи Просвітництва. С. Десницький, В. Каразин, Г. Сковорода та ін.
23. Духовно-моральний підхід до політики Г. Сковороди.
24. Особливості політичної думки України періоду національного відродження XIX ст.
25. Політичні ідеї автономістів поч. XIX ст. В. Полетика, В. Капніст та ін.
26. Політичний зміст «Історії Русів».
27. Політичні ідеї масонства і декабристського руху в Україні на поч. XIX ст.
28. Національне відродження на Галичині. Політичні ідеї М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького.
29. Політичні ідеї Кирило-Мефодіївського Товариства. «Закон Божий (Книга буття українського народу)».

30. Політичні погляди М. Костомарова.
31. Політичний світогляд Т. Шевченка.
32. Еволюція політичних поглядів П. Куліша.
33. Проекти Конституції Г. Андрузького,
34. Політичний світогляд громадівського руху другої половини ХІХ ст.
35. Федералізм та «громадівський соціалізм» М. Драгоманова.
36. Політична історіософія М. Грушевського.
37. Політичний ідеал С. Подолинського.
38. Політичні погляди О. Терлецького.
39. Політичний модернізм Л. Українки.
40. Теоретичні дискусії з національного питання в українській соціал-демократії поч. ХХ ст. Д. Антонович, М. Порш, «спілчани».
41. Концепція колектократії В. Винниченка.
42. Зародження українського націоналізму. «Братство Тарасівців». М. Міхновський. «Самостійна Україна».
43. Ліберальні течії політичної думки України. Б. Кістяківський.
44. Загальноросійські ідейно-політичні течії та ідейно-політичні течії національних меншин в Україні на поч. ХХ ст.
45. Основні ідейно-політичні течії серед українців Галичини в другій половині ХІХ ст.
46. Політична доктрина Ю. Бачинського. «Україна Irredenta».
47. Еволюція політичних поглядів І. Франка. Народження націонал-демократії.
48. Позиції українських політичних сил в період Першої світової війни.
49. Універсали Центральної Ради України, державні документи УНР та Гетьманської Держави як документи політичної думки України.
50. Український консерватизм. В. Липинський. В. Кучабський.
51. Націонал-комунізм. С. Мазлах, В. Шахрай.
52. Національне питання у політичних ідеях М. Скрипника, М. Волобуєва, М. Хвильового, О. Шумського.
53. Націологія О. Бочковського.
54. Геополітична концепція С. Рудницького.
55. Політичні ідеї В. Старосольського.
56. Ідеї правової держави С. Дністрянського.
57. Основні ідейні течії українського націоналізму міжвоєнної доби. Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Липа, С. Ленкавський.
58. Інтегральний націоналізм Д. Донцова.
59. Політична концепція С. Бандери. Документи ОУН як пам'ятки політичної думки України.
60. Політичні ідеї А. Шептицького.
61. Ненаціоналістичні концепції в Західній Україні у міжвоєнний період.
62. Документи Української Головної Визвольної Ради та вироблення демократичних засад національно-визвольного руху.
63. Політичні ідеї в Радянській Україні після Другої світової війни.

64. Політичні ідеї дисидентського руху у післявоєнний період. І. Дзюба, Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, П. Григоренко, В. Стус та ін.
65. Політична думка в Україні в період перебудови.
66. Основні центри та основні напрями розвитку політичної науки в Україні після проголошення державної незалежності.

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ ДЛЯ ЗДОБУВАЧІВ ДЕННОЇ ТА ЗАОЧНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ

1. Основні етапи розвитку української політичної думки.
2. Ідеї державної єдності у письмових пам'ятках політичної думки давньоруського періоду.
3. Образ політичної влади та правителя у письмових пам'ятках політичної думки давньоруського періоду.
4. Погляди полемістів XVI – XVII ст. на майбутнє української Церкви.
5. Роль братських шкіл (XVI – XVII ст.) у розвитку суспільно-політичної думки України.
6. Проуніатська концепція Петра Скарги.
7. Соціально-політичний ідеал Івана Вишенського.
8. Політична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького.
9. Політичні ідеї І. Виговського та Ю. Немирича та їх реалізація.
10. Конституція П. Орлика як втілення ідей української державності.
11. Апологетика абсолютизму в творчості С. Яворського та Ф. Прокоповича.
12. Етико-гуманістична концепція Г. Сковороди.
13. Особливості політичної думки України періоду розвитку капіталізму та національного відродження XIX ст.
14. Політичні ідеї автономістів початку XIX ст.
15. Політичні ідеї масонства і декабристського руху в Україні на поч. XIX ст. Проблеми державно-політичного устрою у програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства.
16. Автономно-федералістичні концепції М. Костомарова і М. Драгоманова: порівняльний аналіз.
17. Політичний світогляд Т. Шевченка.
18. Еволюція політичних поглядів П. Куліша.
19. Федералізм та «громадівський соціалізм» М. Драгоманова.
20. Соціалістичні ідеї у Наддніпрянській Україні поч. XX ст. – досягнення й суперечності.
21. М. Грушевський і проблеми державотворення в Україні.
22. Політичний модернізм Л. Українки.
23. Теоретичні дискусії з національного питання в українській соціал-демократії поч. XX ст.
24. Зародження українського націоналізму.
25. «Братство Тарасівців». М. Міхновський. «Самостійна Україна».
26. Ліберальні традиції політичної думки в Україні (1880-ті – 1910-ті рр.).
27. Загальноросійські ідейно-політичні течії та ідейно-політичні течії національних меншин в Україні на поч. XX ст.
28. Еволюція політичних поглядів І. Франка.
29. Народження націонал-демократії.

30. Перша світова війна у політичних концепціях національно-визвольного руху.
31. Універсали Центральної Ради України, державні документи УНР та Гетьманської Держави як документи політичної думки України.
32. Український консерватизм 1900-тих – 1920-тих рр.
33. Комуністичні та націонал-комуністичні ідеї в Україні в період національної революції 1917-1921 рр. та у 1920-тих рр.
34. Націологія О. Бочковського.
35. Політичні ідеї В. Старосольського.
36. Етапи становлення українського націоналізму у 1890–1930-х рр.
37. Теоретичні концепції націоналізму 1920-тих – 1930-тих рр.
38. ОУН та еволюція її політичної платформи.
39. Інтегральний націоналізм Д. Донцова.
40. Політичні принципи та ідеологія Степана Бандери.
41. Політичні ідеї А. Шептицького.
42. Політичні ідеї в Радянській Україні після Другої світової війни.
43. Політична думка національно-визвольного руху за радянських часів.
44. Політична наука і освіта в сучасній Україні.

ПРАЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Митрополит Іларіон (990 – 1055)

«Слово про Закон і Благодать»

Нестор Літописець (бл. 1056 – бл. 1114)

«Повісті минулих літ»

Володимир Мономах (1053-1125)

«Повчання дітям»

«Послання Олегу Чернігівському»

Кирила Туровського (бл. 1130 – бл. 1182)

«Притча про душу і тіло»

«Повість про білоризця і чорноризця»

«Сказання про чин чорноризця»

«Послання до архімандрита Києво-Печерського монастиря Василя»

«Послання Андрію Боголюбському»

«Моління Кирила Туровського»

«Повість про сліпого і кульгавого»

«Кирила-ченця притча про людську душу і про тіло, і про порушення Божої заповіді, і про страшний суд, і про муки»

Даниїл Заточник (р.н. і р.с. невід.)

«Моління Даниїла Заточника»

«Слово» («Моління»)

Юрій Котермак-Дрогобич (бл. 1450 р. – 1494)

«Прогностична оцінка поточного 1483 року»

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 р. – 1566 р.)

«Про турецьку загрозу»

«Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу»

«Промова на похоронах Сигізмунда Ягелона»

«Політія королівства польського на взірець аристотелівських політик»

Петро Скарга (Павенський) (1536 – 1612)

«Про єдність церкви Божої...»

«Життя святих»

«Сеймові промови»

«Оповіді Соломона»

«Брестський синод»

«Божественне воїнство»

Герасим Смотрицький (р. н. невід. – 1594)

«Ключ царства небесного»

«Календарь римський новий»

Іван Вишенський (між 1545-1550 – після 1620)

«Послання до єпископів»

«Книжка»

«Про єретиків»

«Писання до князя Василя і всіх православних християн»

«Коротке повідомлення про латинську звабу»

Стефан Зизаній (Кукіль-Тустановський) (р. н. невід. – 1600)

«Катехизис»

«Казаньє св. Кирила патріарха Іерусалимського о антихристі і знаках его...»

Захарій Копистенський (р. н. невід. – 1627)

«Часослов»

«Книга про віру єдину і святу соборну апостольську церкву»

«Палінодія, або Книга оборони»

«Книга про правдиву єдність православних християн»

Лаврентій Зизаній (р. н. невід. – між 1634 і 1640)

«Катехизис»

«Книга о вірі»

Мелетій Смотрицький (бл. 1577 – 1633)

«Тренос»

«Грамматика»

«Протестація»

«Паранезіс»

«Екзетезіс»

Кирило Транквіліон Ставровецький (1581 – 1646)

«Зерцало богословія»

«Учительне Євангеліє»

Петро Могила (1596 – 1647)

«Літургіаніон»

«Антологія»

«Анфалогіон»

«Требник»

Іов Борецький (р. н. невід. – 1631)

«Пересторога»
«Протестація»
«Юстифікація»

Інокентій Гізель (1600 – 1683)

«Мир з Богом чоловіку»
«Печерський Патерик»
«Про істину віру»
«Стара віра»
«Синописис»
«Буквар»

Богдан Хмельницький (1597 – 1657)

«Листи до польського короля Владислава IV»
«Пункти та інструкція, дана козацьким послам і віддана ними на сейм у Варшаві»
«Умови послані у Варшаву з козацьким послом Хмельницьким – молодшим і ксьондзом Морським із ордеру регулярних каноніків»
«пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду»
«Березневі статті»

Стефан Яворський (1658 – 1722)

«Виноград Христоф»
«Знаменія пришествія антихрисова і кончини віка»
«Камінь віри»

Феофан Прокопович (1681 – 1736)

«Слово про владу і честь царську»
«Духовний регламент»
«Розшук історичний»
«Правда волі монаршої»

Іван Мазепа (1639 – 1709)

«Дума»

Пилип Орлик (1672 – 1742)

«Конституція»
«Щоденник подорожнього»
«Алکید російський»
«Гіппомен Сарматський»
«Прогностик щасливий»

Самійло Величко (1670 – після 1728)

«Літопис С. Величка»

Григорій Греб'янка (до 1666 – бл. 1738)

«Літопис Г. Греб'янки»

Михайло Козачинський (1699 – 1755)

«Суспільна політика»

«Курс лекцій з філософії»

«Філософія аристотеліанства»

Григорій Сковорода (1722 - 1794)

«Міркування про поезію та керівництво до неї»

«Наркис»

«Листи до Михайла Ковалинського»

«Асхань»

«Бесіда, названа – двоє»

«Кільце»

«Змій ізраїльський»

«Сад Божественних пісень»

«Потоп зміїн»

«Розмова дружня про світ духовний»

Яків Козельський (1729 – 1794)

«Філософічні пропонування»

«Міркування двох індіців Калана та Ібрагіма про людське пізнання»

«Арифметичні пропозиції»

«Механічні пропозиції»

Василь Каразин (1773 – 1842)

«План народного виховання»

«Загальний план гімназій»

«Накреслення статуту про суспільне виховання»

«Царство Словен»

«Омега. Про невтручання у справи Європи»

Іван Котляревський (1769 – 1838)

«Енеїда»

«Наталка Полтавка»

«Москаль-чарівник»

Андріян Чапа (1760 – 1822)

«Записки про привілеї чинів малоросійських»

Василь Полетика (1765 – 1845)

«Про малоросійське дворянство»

«Про початок, походження і гідність малоросійського дворянства»

Василь Капніст (1758 – 1823)

«Ода на рабство»

«Ябеда»

Тарас Шевченко (1814 – 1861)

«Кобзар»

«Кавказ»

«Гайдамаки»

«Марія»

«І мертвим і живим і ненародженим землякам моїм»

«Чигирин»

«Заповіт»

«Думи мої думи»

«Пророк»

«Іржавець»

Микола Костомаров (1817 – 1886)

«Дві руські народності»

«Початок єдиної держави в давній русі»

«Петро Могила перед судом дослідників нашого часу»

«Про козаків»

«Мазепа»

«Книга буття українського народу»

«Закон Божий»

Пантелеймон Куліш (1819 – 1897)

«Чорна рада»

«Малоруські оповідання»

«Повість про український народ»

«Грамматика»

Микола Гулак (1821 – 1899)

«Юридичний побут поморських слов'ян»

Георгій (Юрій) Андрузький (1827 - ? після 1864)

«Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)»

«Ідеал держави»

«Начерки Конституції Республіки»

Володимир Антонович (1834 – 1908)

«Моя сповідь»

«Записка в справі обмежень української мови»

Михайло Драгоманов (1841 – 1895)

«Нарис української соціалістичної програми»

«Пропаший час (Українці під московським царством (1654 – 1876))»

«Внутрішнє рабство і війна за звільнення»

«Шевченко, українофіли і соціалізм»

«Нові українські пісні про громадські справи»

«Чудацькі думки про українську національну справу»

«Листи на Наддніпрянську Україну»

Володимир Мальований (1847 – 1893)

«Не потурай»

Сергій Подолинський (1850 – 1891)

«Парова машина»

«Про багатство і бідність»

«Ремесла і фабрики на Україні»

«Праця людини та її відношення до розподілу енергії»

«Громада»

Михайло Павлик (1853 – 1915)

«Україна австрійська»

«Кароль Маркс»

«Михайло Петрович Драгоманов»

«Друкований лист до всіх румунів в Галичині»

Остап Терлецький (1850 – 1902)

«Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці»

«Лихва на Буковині»

«Робітницька палата і рух робітницький в Австрії в останніх часах»

«Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872»

Іван Франко (1856 - 1916)

- «Лукіяні і його епоха»
- «Наука і її взаємини з працюючими класами»
- «Поза межами можливого»
- «Мислі о еволюції в історії людскости»
- «Найновіші напрямки в народознавстві»
- «Чого хоче галицька робітничка громада»
- «Поза межами можливого»

Юліан Бачинський (1870 - 1940)

- «Україна irredenta (по поводу еміграції)»
- «Поділ Галичини»
- «Гльосси»

Михайло Грушевський (1866 - 1934)

- «Громадський рух на Україні – Русі в XIII ст.»
- «Джерела до історії України – Руси»
- «На порозі століття»
- «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи»

Леся Українка (1871 – 1913)

- «Безпорадний «патріотизм»»
- «Не так ті вороги, як добрі люди»
- «Державний лад»
- «Лист до М. Павлика»
- «Нові перспективи як старі тіні»
- «Оцінка нарисів програми української партії соціалістичної»
- «Лист до Івана Франка»
- «Утопія в белетристиці»
- «Думи і мрії»
- «Відгуки»

Дмитро Антонович (1877 – 1945)

- «Програми української молоді»
- «Оповідання»
- «Поміж українським людом»
- «З новим роком, з новим віком»
- «Чи є тепер панщина?»
- «Власна земля»
- «Поміж словом і ділом»
- «Панове товариші»
- «Народна справа»

«Неіснуюче питання»
«Ще раз про неіснуюче питання»

Микола Порш (1879 – 1944)

«Нарису програми Революційної Української партії»
«З приводу існуючого питання»
«Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»
«Про автономію України»
«Про автономію»

Микола Міхновський (1873 – 1924)

«Основний закон «Самостійної України» – Спілки народу українського»
«Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна»
«Робітницька справа в програмі УНП»
«Десять заповідей УНП»
«Справа української інтелігенції в програмі УНП»

Богдан Кістяківський (1863 – 1920)

«Суспільство та індивід»
«Ідея рівності з соціологічної точки зору»
«Категорія необхідності та справедливості при дослідженні соціальних явищ»
«Російська соціологічна школа та категорія можливості при розв'язанні соціально-етичних проблем»
«Права людини та громадянина»
«Держава правова і соціалістична»

Павло Скоропадський (1873 – 1945)

«Спомини»

Володимир Винниченко (1880 – 1951)

«Між двох сил»
«Відродження нації»
«Сонячна машина»
«Заповіт борцям за визволення»

Семен Петлюра (1879 – 1926)

«До населення всієї соборної України»
«Проти погромів»
«Сучасна українська еміграція та її завдання»
«Табір»

Юліан Охримович (1893 – 1921)

«Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.»

Павло Христюк (1890 – 1941)

«Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.»

Никифір Григорів (1883 – 1953)

«Фатальна помилка революції»

«Народна влада на Україні»

«Соціалізм, націоналізм та інтернаціоналізм»

«Підстави української національно-державної політики»

«Спогади Руїтника, про те, як ми руйнували тюрму народів, а будували свою хату»

Сергій Мазлах (1878 – 1931), Василь Шахрай (1888 – 1919)

«До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною»

Дмитро Левицький (1877 – 1942)

«Блок неволених»

«Наші змагання»

«Національна преса – керманіч і виховник народу»

«УНДО і ОУН»

«За консолідацію українських національних сил»

Михайло Галущинський (1878 – 1931)

«Національне виховання»

«Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі»

«Михайло Драгоманів – ідеолог нової України»

«Одиниця і громада»

«Новими шляхами»

«Освіта дорослих і інтелігенція»

«Політика в освіті, чи освіта в політиці»

«За право до життя»

«В обороні прав народу»

«Політика й мораль»

Василь Мудрий (1893 – 1966)

«Боротьба за огнище української культури на західноукраїнських землях»

«Роля «Просвіти» в українському житті»

«Українське національно-демократичне об'єднання і його національне середовище»

«Україна в СРСР»

«Лихоліття України»
«Від негативізму до реалізму»
«Труднощі нашої політики»
«Вибори до польських законодавчих установ»

Володимир Целевич (1890 – 1944)

«Чого мають право виселенці домагатися від держави»
«Віднова життя і відбудова життя просвітніх товариств»
«Нові польські шкільні закони»
«Самоврядування»
«Політичні партії і їх значіння в житті народу»
«Нарід, нація, держава»
«На переломі епох»
«Роля політики в житті нації»
Мілена Рудницька (1892 – 1976)

«Нова доба культури»
«Чи треба нам окремих жіночих організацій?»
«Чому українські жінки не мають представництва в Національній Раді?»
«Трагічний конфлікт»
«Новий тип жінки»
«Жінка СРСР і жінка Західної України»
«Націоналізм і фемінізм»
«Жіночий рух і молодь»
«Економічна незалежність жінки»
«Українська дійсність і завдання жінки»
«Західна Україна під більшовиками»
«Дон Боско: Людина, педагог, святий»
«Невидимі стигмати»

Дмитро Донцов (1883 – 1973)

«Підстави нашої політики»
«Церква і націоналізм»
«Агонія одної доктрини (Під новий рік)»
«Пансько-мужицький центавр і неомонархізм»
«Націоналізм»
«Що таке інтернаціоналізм?»
«Дурман соціалізму»
«Маса і провід»
«Кількість чи якість? Об'єднання чи роз'єднання?»
«Дух нашої давнини»
«За яку Україну?»
«За який провід?»
«Дух отари і дух провідництва»

«Московська отрута»
«Росія чи Європа»
«Від містики до політики»
«Хрестом і мечем»

Дмитро Андрієвський (1892 – 1976)

«Розбудова нації»
«Вічний мир»
«Наша позиція»
«До ідеологічно-статутарної підготовки організації українських націоналістів»
«Шлях розбудови»
«Політика націоналізму»
«Українська справа на міжнародній шахівниці»
«Союз з Польщею»
«Російський колоніалізм і Советська імперія»

Степан Ленкавський (1904 – 1977)

«Філософічні підстави «Націоналізму» Донцова»
«Поглиблення ідеологічного виховання і зміцнення організації»
«Український націоналізм»
«Культ героїв і святкування річниць на чужині»
«Внутрішньо-українська політика Організації»
«Провідні ідеї сучасних культурних процесів в Україні»

Августин Волошин (1874 – 1945)

«Причини упадка народу нашого»
«Ко вопросу політичної консолідації»
«Нинішнє політичне положення Подкарпатської Русі»
«Промова посла Авг. Волошина»
«Наш націоналізм»
«Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі»
«Якої автономії домагаємося»
«Маніфест Уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»

Микола Бажан (1904 – 1983)

«Клич вождя»
«Клятва»
«Данило Галицький»
«Вітер зі Сходу»
«До кінця розгромити і викоринити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології»

«Англійські враження»
«Балада про подвиг»
«Біля Спаської вежі»
«Дружба народів – дружба літератур»

Павло Тичина (1891 – 1967)

«Ми йдемо на бій»
«Тебе ми знищимо – чорт з тобою»
«День настане»
«І рости, і діяти»
«Могутність нам дана»
«На Переяславській Раді»
«Ми – свідомість людства»
«Дружбою ми здружені»
«До молоді мій чистий голос»

Максим Рильський (1895 – 1964)

«Неопалима купина»
«Світове значення радянської літератури»
«Триста літ»
«Слово про партію»
«Героїчний епос українського народу»

Олександр Довженко (1894 – 1956)

«Воля до життя»
«Незабутнє»
«Ніч перед боєм»
«Україна в огні»
«Битва за нашу Радянську Україну»
«Мічурін»
«Поема про море»
«Прощавай, Америко!»
«Зачарована Десна»

Олесь Гончар (1918 – 1995)

«Демон з педінституту»
«Стокозове поле»
«Прапорonosці»
«Таврія»
«Перекоп»

Володимир Сосюра (1898 – 1956)

«Ми переможемо»

«На Берлін»

«Ми умієм боротись як треба»

«Олег Кошовий»

«Любіть Україну»

«Мазепа»

«Під гул кривавий»

Петро Шелест (1908 – 1996)

«Україно наша Радянська»

«Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали»

Овсій Ліberman (1897 – 1981)

«План, прибуток, премія»

«Ще раз про план, прибутки, премії»

«Економічні методи підвищення ефективності суспільного виробництва»

Федір Овчаренко (1913 – 1996)

«Спогади»

«Україно наша Радянська»

Василь Стус (1938 – 1985)

«З таборового зошита»

«Лист до Президії Верховної Ради СРСР»

«Я обвинувачую»

«У Мар'їнці стоять кукурудзи»

Василь Симоненко (1935 – 1963)

«Окрайці думок»

«Листи до Івана Світличного»

«Наша рідна Вітчизна»

«Народ – найвищий суддя. (Нотатки учасника IV пленуму Спілки письменників СРСР)»

«Крізь століття»

«Завжди ми, Росіє, з тобою»

«Порада товаришеві з КДБ»

«В букварях ти наряджена і заспідничена...»

«Україна, п'ю твої зіниці...»

«Злодій»

«Де зараз ви, кати мого народу?»

«Ти знаєш, що ти – людина»
«Курдському братові»
«Маленьке не смішне»
«Некролог кукурудзяному качанові, що згнив на заготпункті»

Іван Світличний (1929 – 1992)

«Відкритий лист М. Бажану»
«Мефісто-Фауст»
«Я – дисидент»
«Три свободи»
«Курбас»
«У епоху Реставрації»
«Люблю Вітчизну...»

В'ячеслав Чорновіл (1937 – 1999)

«Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”)»
«Хроніка таборових буднів»
«Борис Грінченко на ниві народної освіти»

Левко Лук'яненко (1927 – 2018)

«Розширений проект програми Української Робітничо-селянської спілки (УРСС)»
«Нотатки учасникам 1-ої наради Спілки боротьби за демократію»
«Зупиніть кривосуддя!»
«Меморандум № 8»
«Звернення до ООН Українського національно-визвольного руху в справі української самостійності»
«Що далі?»
«Не дам загинути Україні»
«Національна ідея і національна воля»
«Вірую в Бога і в Україну»
«За українську Україну. Цивілізаційний вибір України»
«До історії Української Гельсінської Спілки»
«Сповідь у камері смертника»
«Від хохла до українця»

Степан Хмара (1937 – 2024)

«Часткове співробітництво і спритна дипломатія»
«Етноцид українців у СРСР»
«Генеральний погром»
«Україна в промені Христового світла»
«За справедливу Україну»

Іван Дзюба (1931 – 2022)

- «Звичайна людина чи міщанин?»
- «Інтернаціоналізм чи русифікація?»
- «Грані кристала»
- «Автографи відродження»
- «У всякого своя доля»

Леонід Плющ (1938 – 2015)

- «Лист до ЦК партії»
- «У карнавалі історії»
- «Екзод Тараса Шевченка. Навколо “Москалевої криниці”»
- «Ми наймити в абстрактної химери»
- «Людиноненависництво (до джерел)»

Іван Курас (1939 – 2005)

- «Про минуле – заради майбутнього»
- «Державотворчі інтереси в сучасній Україні: Загальнонаціональні та регіональні аспекти»
- «Етнополітика: історія та сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років»
- «Етнополітологія. Перші кроки становлення»
- «Концептуальні засади вивчення національної ідеї»

АФОРИЗМИ ПРЕДСТАВНИКІВ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Митрополит Іларіон

«Мало карай, багато милуй».

«Чужу рать прожени, мир затвердь, країну приборкай».

«Слово про закон і благодать»

Нестор Літописець

«Земля слов'ян велика й рясна, та порядку в ній немає».

«Мир стоїть до раті, а рать до миру».

«Не йде місце до голови, а голова до місця».

«Повість минулих літ»

Володимир Мономах

«Ані правого, ані винуватого не вбивайте і не велить убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина».

«Повчання»

«Розпинався, братці, Київ від печалі, а Чернігів від напасті; розіллялася туга по всій руській землі, важка печаль спіткала руських людей. Князі між собою ворогували, а нечестиві рискали по руській землі і збирали данину».

«Слово о полку Ігоревім»

Данило Заточник

«Із хорошими порадиниками князь високого стола здобуде, а з дурними – і свого позбавиться».

«Моління»

Станіслав Оріховський-Роксолан

«Якщо сам будеш піклуватися про все у державі, будеш не королем, а дуже нещасним підданим».

«По-перше, якщо нічого не називатимеш у державі своїм, а лиш одній республіці все приналежним вважатимеш і покажеш, що ти, король, є ніби сторожем держави. Бо сторож жодну річ із тих, які стереже, не може

назвати своєю... Друга ж річ, яка викликає велику доброзичливість у підданих, коли тих, яких ті правителі зараховують до свого почету, ласкавістю своєю оточиш».

«Напучення польському королеві Сигізмунду II Августу»

«Чи добре плаватиметься кораблю, де капітан сам хоче гребти, кинути стерно й вести спостереження за небом, зірками та вітром?»

«Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона»

Петро Могила

«Стан цесарській и кролевській ест досит поважний, але над оного есть поважнійшій стан священнической, бо цесаром, кролем і всім потентатом того світа влада от Бога всемогущого ест дана над маєтностями, грунтами землі, и над тілом людским, а священници владнут душею людскою... як теды душа ест зацнейшая над тіло, так стан священнической палму годности всім станом потентатов того світа поривает... годности священническая над станами наизацнейшими того світа продкует».

«Євангеліє учительне»

Іов Борецький

«Треба жити свято і управляти довіреною вам паствою за церковними правилами, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантій успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства й школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для розв'язання церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію передусім українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній».

«Поради до благочестя»

Юрій Немирич

«Багато з наших людей піднімаються по сходінках службової кар'єри, дехто прагне і сподівається здобути владу, і, безперечно, кожен вважає себе у вищій мірі непересічною особистістю, сподівається, що слава про його подвиги, шанована як святиня, перейде до нащадків».

«Маніфест до володарів Європи»

Богдан Хмельницький

«Спочатку зволь, твоя царська величність, підтвердити права та вольності наші військові, як споконвік бувало в Запорозькому війську, щоб своїми правами

судилися і вольності свої мали в добрах і в судах, щоб ані воєвода, ані боярин, ані стольник у суди військові не вступався, а щоб від старших своїх аби товариством суджені були, і де три чоловіка козаків, там два третього мають судити».

Із «Березневих статей»

Стефан Яворський

«Царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими. А духовна влада більше піклується душами, ніж тілами. Царі мають на думці спокій тимчасовий і цілість людей своїх во плоті, а духовна влада має на думці життя та благо і во плоті, і в душі».

«Камінь віри»

«Слухайно-но, скрипляче колесо, інші три колеса тягар несуть, а ти хочеш бути без тягаря. Інші колеса в безперестанних рухах перебувають, а ти хочеш відпочивати. Інші на спільну працю працюють, а ти хочеш – на свою».

Феофан Прокопович

«Якщо верховна влада заснована Богом, то це само зобов'язує її підпорядковуватися...»

«Слово про владу і честь царську»

Іван Мазепа

«...Усьому народові буває пожиточно і корисно тоді, коли всякого чину люди, не слухаючи жадних бунтівничих зваб та заколотних оман тримаються постійно одного свого старшого, віддають йому своє щире послушення і неодмінно дотримуються існуючих порядків»

Григорій Сковорода

«О щасливий, хто зміг думкою гострою Зрозуміти, які втіхи незмірені Ти приносиш усім, хто шанував тебе Серцем щирим і радісним».

«Похвала бідності»

«Не той щасливий, хто багато має, а хто задоволений тим, що має».

«Щасливий той, хто мав змогу знайти щасливе життя. Але найщасливіший той, хто вмів ним користуватися».

«Як нерозумно випрошувати те, що можеш сам досягти».

«З усіх трат – втрата часу найтяжча».

Яків Козельський

«Людина через громадський стан замість втрати природної рівності набуває рівність моральну й правову, і будучи природно не рівною силою чи розумом іншому, робиться рівною до договору і по праву».

Іван Котляревський

«Хто презирає рідних своїх, на того ні в чім положитися не можна».

«Хто живе чесно й годується трудами своїми, тому й кусок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої».

«Лучше синиця в жмені, як журавель в небі».

Василь Полетика

«Як приємно працювати для слави і добра батьківщини! Наші власні почування, свідомість, що ми були небайдужі до інтересів Батьківщини, служать нам нагородою».

Із листа В. Полетики до А. Чепи

«На цей твір необхідно дивитись як на памфлет на користь прав і вольностей русів, тобто малоросіян, памфлет, місцями надзвичайно їдкий і навіть художній... а не як на зовнішню фактичну історію, тоді він складе незамінний пам'ятник стану просвіченості і політичних ідей Малоросії».

М. Драгоманов про «Історію Русів»

Петро Борисов

«Об'єднати разом усі слов'янські коліна та зробити їх вільними здавалося мені блискучою справою, адже я думав через це зробити щасливими не лише моїх співвітчизників, а й інші народи».

Маркіян Шашкевич

«Чужина нас займає, чому ж би нашіна не прилягла нам до серця, не промовила до душ наших сильним словом».

«Русалки Дністрової»

«Язык – є то найчеснішим даром природи... В нїм являється душа народу, степїнь його просвічення, глибина або мїль його мислей, його присмотрювання ся природі і її дійствам. Є то величественний, із много голосів зложений краснозвучний голос народу, сих великих і ніколи не теряємих гусел природи».

«До читателя»

Дмитро Дорошенко

«Київ із його молодим університетом став осередком культурного життя, де зустрічалися між собою спольщені українці Правобережжя зі зросійщеними українцями Лівобережжя. Тут, на перехресті різних культурних впливів, на ґрунті, багатому історичними спогадами, прокидалася українська національна думка й поширювалася до ідеї слов'янської взаємності».

«Нарис історії України»

«Братство виникло на тлі загальноєвропейських рухів і мало безперечний зв'язок з українським, російським і польським рухом. Інтерес саме до цього товариства підносився ще й тим, що в ньому брали участь найвидатніші люди того часу – письменники і вчені, такі, як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, які згодом стали відомими і поза межами своєї батьківщини».

В. Міяковський, «Шевченко в колі кирило-мефодіївців»

«Шевченкова муза ранійш від Кирило-Мефодіївського Брацтва сформувала його національно-політичний ідеал, ідеал політичної незалежності України, – в далеко яснійшій і радикальнішій формі. Самостійницька думка переходить червоною ниткою через його творчість, починаючи молодечими романтичними творами і кінчаючи передсмертною філософічною лірикою».

Ю. Охрїмович, «Розвиток української національно-політичної думки»

«В Шевченка поняття свободи при всенародному і вселюдському значенні мало найбільш персональний характер, порівнюючи з поезією всіх його сучасників; для нього воля народу була одночасно конкретною і особистісною волею кожної окремої людини в загальному складі».

В. Барка, «Правда Кобзаря»

Тарас Шевченко

«Була колись Гетьманщина, та вже не вернеться...».

«Тарасова ніч»

Іван Дзюба

«Шевченків проект України передбачає різні, немовби протилежні варіанти здійснення: з одного боку, – «настане суд», а з другого – «заплакана мати благословить дітей своїх». Але вони не взаємовиключні, а взаємозумовлені».

«Тарас Шевченко»

Володимир Антонович

«Повернення до народу і усвідомлення необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не тільки окремих осіб – а всіх, хто здатен зрозуміти власну суть і обов'язки та не надасть переваги мріям над справою власної совісті».

«Моя сповідь»

«Українець-русин вважає за етичне все те, що справедливо. Етика в суспільному житті – це найголовніша основа людської життєдіяльності та добробуту».

«Три типи народні»

Михайло Драгоманов

«Немає і не може бути постійних національних ознак, незмінних національних духів... Головне діло – поступ людини і громади, поступ політичний, соціальний і культурний...»

«Чудацькі думи про українську національну справу»

«Діло не в спробах, а в цілі та спільності людини, яка має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої вона живе...»

«Попереднє слово»

Сергій Подолинський

«Національність виступає дієвим об'єднанням для економічного врядування і буде ним доти, доки існуватимуть відмінності в мові та інших національно-моральних особливостях»

«Листи до В. Смирнова»

Михайло Павлик

«Попівський стан не тільки не заробляє собі чесною працею, руками або розумом, а й псує сумління, розум і талант найліпших та найрозумніших людей, які до нього пристали».

«Друкований лист до всіх русинів в Галичині»

Остап Терлецький

«Інтелекція повинна знайомити народ з найважливішими придбаннями нової науки таким способом, щоб він міг винести з читання книжок яку-небудь користь».

«Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці»

Іван Франко

«Ми мусимо серцем почувати свій ідеал, мусимо розумом уявляти собі його, мусимо вживати всіх способів і засобів, щоб наближуватися до нього...»

«Все, що йде поза рамками нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді б прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації. Може бути, що колись надійде пора консолідування якихось вольних міжнародних союзів для досягнення вищих міжнародних цілей. Але се може статися аж тоді, коли всі національні змагання будуть сповнені і коли національні кривди та неволення відійдуть у сферу історичних споминів».

«Поза межами можливого»

«Нерівність, вигнана дверима, вернула би вікном: не було би визиску робітників через капіталістів, але була би всевладність керманичів – усе одно, чи родовитих, чи вибраних – над мільйонами членів народної держави».

«Що таке поступ»

«Приходить велика доба, і горе нам, горе нашій нації, коли велика доба застане нас малими і неприготованими!»

«Доктрина – се формула, супроти якої уступають на задній план живі люди й живі інтереси».

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се

почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції».

«Одвертий лист до галицької української молоді»

«Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без соціальних кордонів...»

«Дороги і шляхи, мости і греблі, недороди і місцеві випадки, пошесті і хвороби, школи і лікарні – все це такі речі, що інакше залагоджуються в кожній губернії і вимагають окремого проводу і опіки не так уряду як радше власних місцевих людей, організованих для цього діла».

«Свобода і автономія»

Юліан Бачинський

«Політична самостійність України, то condition sine qua non її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування».

«Україна irredenta»

Михайло Грушевський

«Головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу. Політичне, державне життя, розуміється, чинник важкий, але поруч нього існують інші – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значіння від політичного».

«Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства»

«Не можна виховати в суспільстві й уряді відчуття справедливості й законності, якщо ця справедливість і законність сягають лише певної межі, за якою починається гніт і безправність».

«Не можна зберегти повну свободу для себе, обмежуючи чужу свободу, і тюремник – такий же невільник своєї тюрми, як і ув'язнений у ній арештант».

«Національність, як і здоров'я, змушує стежити за собою тоді, коли відчуються утиски й недоліки, коли народ не має свободи існування й розвитку».

«Старий режим намагався забезпечити єдність держави силою примусу; новий повинен скористатися силою внутрішнього зчеплення й дати можливий простір розвитку народів і областей у державній єдності; в цьому полягає єдина запорука міцного збереження цієї єдності».

«Національне питання і автономія»

«Національна рівноправність і автономність – це не нагорода за старанність та успіхи, а засіб культурного й суспільного розвитку, запорука подальших успіхів».

«Про зрілість і незрілість»

«Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», – це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць...»

«Хто такі українці і чого вони хочуть»

Леся Українка

«Франко слово «народ» уживає в народницькому сенсі – як селяни, а не в європейському розумінні. Коли в Галичині головніший ґрунт для радикальної роботи – селяни, то у нас на Україні перш усього треба здобути собі інтелігенцію, вернути нації її «мізок»».

«Не так ті вороги, як добрії люде»

Микола Порш

«Для кращого розвитку пролетаріату України та приготування його до боротьби, виразник його класового руху, Революційна Українська партія, ставить вимоги: повна автономія України у внутрішніх справах з забезпеченням рівноправності населяючи її національностей і на підставі найширшої демократичної конституції».

«Нарис Програми Революційної Української партії»

«Проповідувати ігнорування національного питання означає «сіяти політичну тактику анархізму серед пригнічених» націй».

«Політичні форми в процесі свого розвитку, являючися производними формами розвитку хазяйства, пристосовуються до індивідуальних обставин (економічних, побутових, психологічних, культурних) кожної нації. Форми, котрі не пристосовані до цього всього, замість того, щоб допомогати розвитку продукційних сил, зковують ці сили».

«Нагадаємо тільки, що обстоюючи «широку» місцеву самоуправу для ліпшого задоволення всіх потреб місцевого характеру і найкращого розв'язання чисто місцевих завдань, ми домагаємося, як найбільшої самостійности і незалежности мійських і сільських коммун та країн в цих справах від держави».

«Автономія України у світлі соціал-демократичної критики»

«І немає в світі такої сили, яка б винищила це бажання народу самому впорядковувати своє життя, це стремління до автономії».

«Національна культурно-господарська автономія – всі люде однієї нації, зєднавшись в один національний союз, сами порядкують всіми своїми національними справами – культурними громадськими, господарськими».

«Додати право громадам, волостям, повітам і округам єднатися в деяких гуртових справах, напр., в просвітних, тоді потреби кожної національності будуть найкраще задоволені, а права її найбільше забезпечені».

«Адміністрація, чиновники – то слуги народні. Не народ для чиновників, а чиновники для народу. Через те вони повинні знати мову того народу, якому вони служать, на гроші якого вони живуть».

«Про автономію»

«Держава повинна завідувати тільки справами всіх країв, всіх народів держави, повинна задовольняти тільки їхні спільні потреби й інтереси».

«Ростуть окремі частини, розвивається й ціле; зростають духовні та матеріальні багатства окремих країв держави, зростає матеріальна і духовна сила і всієї держави».

«Про автономію України»

Микола Міхновський

«31. Власть законодавна належиться раді представників і сенатові. Члени обох законодавчих хат представляють увесь нарід український, а не тільки ту громаду або землю, яка їх обрала.

38. Засідання законодавчих хат суть публічні. Замкненне дверей для якось засідання може відбутись тільки на жаданне більшої половини зібраних.

39. Кожна хата перевіряє сама уповноваження своїх членів і розв'язує усякі непорозуміння щодо сього.

40. Не можна бути заразом членом обох хат».

«43. Постанови хат важні, коли вони ухвалені більшістю голосів. При поділі голосів нарівно пропозиція уважається відкиненою. Ніяка з двох хат не може почати засідання, поки не збереться більшости її членів».

«Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського»

Володимир Винниченко

«Історія показала українству всю безплідність, усю шкідливість і навіть злочинність намагання убгати відродження української нації в неприродні для неї, огидні її соціальним прагненням форми».

«Відродження нації»

Симон Петлюра

«Тільки міць, єдність та тверде непохитне стремління до повної незалежності й свободи може бути нашим побратимом».

«До населення всієї соборної України»

Юліан Охримович

«... велика ідейна будова, створена геніяльним духом Шевченка, захиталася, національний і політичний радикалізм, що творив гармонійну цілість в його світогляді, розділився. Над українською інтелігенцією зависла вдруге проклята мара безполітичного націоналізму і безнаціонального аполітизму».

«Нарис розвитку української національно-політичної думки в ХІХ ст.»

Никифір Григорій

«Кожна нація, як і окрема особа, може зберегти свою суверенність тільки маючи власну територію, господарство, культуру».

«Підстави української національно-державної політики»

Сергій Мазлах, Василь Шахрай

«Україна повинна бути і буде (якщо соціалістична революція і соціалізм не фраза і шарлатанство) єдиною і самостійною».

«До хвилі. Що діється на Україні та з Вкраїною»

Григорій Гринько

«[...] перед нами зубожіла Європа, яка щойно вступає в смугу пролетарської революції з її неминучим зниженням продуктивності. Розрахунки на технічну допомогу американського дядечка, з нашої точки зору, найшкідливіша дрібно-буржуазна утопія. Трудове піднесення і, перш за все, підйом кваліфікованої праці, єдиний вихід зі ситуації».

Микола Скрипник

«Говорите по-руськи», – іноді каже робітник на загальних зборах і з'їздах, навіть коли сам він по-українському розуміє. Ось шлях, яким ми не повинні йти, коли хочемо справді здобути вплив на селянство. Українського селянина ми зможемо завоювати, лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б) У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, «культивування» української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими передсудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників».

«Донбас і Україна (з історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)»

Дмитро Левицький

«Існування незалежної України, і то не якоїсь буферової держави української, залежної економічно й політично від своїх сусідів..., але великої та могутньої держави української може гарантувати постійну рівновагу сил на Сході Європи...»

«Наші змагання»

Михайло Галущинський

«Щоденною працею, кожним поступком, ділом і словом будемо зазначувати, що «Україна – се я!»».

«Одиниця і громада»

Василь Мудрий

«Об'єктивні умови національно-державної української рації наказували б жити в приятних взаєминах із Польщею з уваги на великого спільного ворога Москву».

«Україна і Польща»

Володимир Целевич

«Деякі пануючі нації змагають до того, щоби фізично винищити поневолені собою народи, такі жорстокі засоби боротьби пануючої нації з поневоленою не є виявом сили, лише кволости й безсилля пануючої нації. Вони лише поглиблюють тугу, та приспішують день визволення поневоленої нації».

«Нарід, нація, держава»

Мілена Рудницька

«Відколи жінка покинула вузький круг «домашнього огнища» і вийшла на ширший світ, з цього часу станула перед нею важка дилема, якої вона й досі не змогла як слід розв'язати... А саме: як помирити нам обов'язки матері й хазяйки з одного боку – з обов'язками публічними, з обов'язками свого звання та з своїми особистими аспіраціями до знання, до повного розвитку своїх духових сил і таланів, до повної самостійності – з другого?»

«Трагічний конфлікт»»

Дмитро Донцов

«Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, втягається яко самостійний чинник в історичний хід подій, тільки такій нації приділяється спеціальна клітина на шахівниці світової історії».

«Підстави нашої політики»

«Націоналізм приготує нову епоху, а нову епоху творять ті, що борються з своїм часом».

«Проблема поколінь»

«Мудреці й пророки, післані Богом Україні, знали добре, що провідна верства, коли вона дійсно є такою, – це зовсім інша порода людей. І розумом, і серцем, і волею, високо стоять вони над масою народу, над пересічною людиною».

«За який провід?»

Дмитро Андрієвський

«Мусить виховатися порода українців, що не зіллється і не розчиниться в юрбі, але триматиме своє місце в національному житті, не підпорядкує себе настроям і відрухам маси, зуміє стати понад нею, накинути їй свою думку і свою волю».

«До ідеологічно-статутарної підготовки Організації Українських Націоналістів»

«Українська нація не матиме держави, аж доки не вибере її сама, бо ніхто їй тієї держави не дасть і не забезпечить».

«Політика націоналізму»

Августин Волошин

«Наш націоналізм є християнський, який дивиться на рід людський, як на велику родину дітей Божих, як на велику соціальну одиницю, в якій суть менші одиниці, одиниці націй, держав, країв, громад і родин. Наш націоналізм знає ширшу і вужчу координацію, знає дальшу і ближчу солідарність».

«Наш націоналізм знає ступені любови, але не знає ненависти, не знає нетації любови. Наш націоналізм приписує держатися до засад справедливості і милосердя супроти кожного і не свого. Християнський націоналізм є також до якоїсь міри інтернаціональний, але, не знаючи класової ненависти, голосить вищу, теплішу зв'язаність між синами одної нації, як націоналізм класових партій. Християнський націоналізм потребує оборони справедливих домагань одної нації проти другої, але не дозволяє насильства, надужиття сили, ненависти одної нації проти другої лиш за те, що і тота, може, слабша нація потребує для себе свободи, своєї культури».

«Наш націоналізм»

«Питання нашого громадянства вирішується не в урядах, не в соймі, але у вашій палаті тихого впливу наших жінок на розвиток думок нашого народного, нашого культурного життя. І я певний, що кожна свідома наша жінка своїм тихим впливом буде обороняти нашу народну правду, не дозволить, щоби чужа політика розбивала нас релігійно, язиково і класово; не дозволить, щоби агенти чужих інтересів ширили тут між нами дух безкультурної дикості більшовизму і зв'язаної з ним безбожності... Не дозволить наша свідома жінка, щоби агенти чужих держав ширили між нами ненависть проти тої держави, яка нам дарувала свободу. Не дозволить, щоби дітей наших в школах мучили чужим словом, але буде вимагати повного права для нашої рідної української мови в школах і урядах. Наша свідома жінка буде жадати такі соціальні реформи, які можуть забезпечити мир і добробут між нашим народом».

«Жіноче питання» на I-му жіночому конгресі в Ужгороді,
«Свобода», 1934, № 21

«Хто хоче, щоби чим скоріше воскресла свобода і на широких степах України, передовсім має стремити до того, щоби воскресла сила тої ідеї та традиції, як й перед московським пануванням підносила моральну та національну культуру».

народа! Прискорити прихід тої духовної обнови народа маємо й ми поширюванням наших культурних здобутків. Долею народів керує Провидіння Боже; чим скорше прихилимо молитвами нашими до нас ласку Божу, тим скорше воскресне Україна! Лиш тоді й обновиться Мир Божий на степах нещасної України, яка колись була коморою Європи».

«Мир людям доброї волі!»

Микола Сціборський

«Лише державний устрій, де побіч принципів авторитарности правління [...] збережені також елементи суспільної контролі та самодіяльности [...] в стані своєчасно стримати переродження диктатури в антисуспільний чинник і забезпечити нації корисне сполучення авторитарности проведу зо збірною, діючою волею народних мас».

«Націократія»

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

Абсолютизм – необмежена монархія, форма державного правління, за якої політична влада повністю належить одній особі – монархові та для якої характерний найвищий ступінь централізації державної влади.

Автокефалія – незалежна, самоврядна, православна церква.

Автократія – система управління суспільством чи державою, за якої одній особі належить виключна й необмежена верховна влада.

Автономія – форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою. Населення автономної одиниці часто користується ширшими правами, ніж населення адміністративно-територіальних одиниць.

Авторитаризм – режим правління, за якого всю чи більшу частину влади зосереджено в руках однієї особи чи групи осіб. Роль представницьких органів влади зведено нанівець або занижено. Характерною рисою є зведення нанівець місцевого самоврядування, застосування репресій і терору. Крайня форма авторитаризму – тоталітаризм.

Андрусівський мир – договір про перемир'я між Річчю Посполитою та московською державою, укладений 30.1. (02.) 1667 р. у с. Андрусів поблизу Смоленська, внаслідок якого під владою московської держави залишилася Лівобережна Україна, сіверська земля з Черніговом і Смоленськ. До Речі Посполитої відходили Правобережна Україна, Білорусь. Київ на два роки передавався московській державі, Запорізька Січ опинилася під сильним управлінням Речі Посполитої та московщини, які зобов'язалися спільно виступати про кримського хана в разі його нападу на українські землі. Цей договір порушивши умови Переяславської Ради, закріпив насильницький поділ України на Лівобережну та Правобережну.

Анексія – насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави, народу.

Антанта – військово-політичний союз між Великобританією, Францією та царською росією, створений 1904 – 1907 рр. на протиположному Тройственному Союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія) в боротьбі за перерозподіл світу.

Аристократія – форма правління, за якою державна влада належить привілейованій меншості; вищий, привілейований стан (група) певного суспільства, що володіє особливими правами чи можливостями.

Буковина – історична назва етнічних українських земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту і Серету. Нині входить до складу України (Північна Буковина – Чернівецька область) та Румунії (Південна Буковина – область Сучава та Ботошани Румунії).

Васал – феодал (у середній Західній Європі), який одержував земельне володіння від могутнішого феодала-сеньйора і був залежним від нього.

Васальна залежність – форма підлеглих нижчого соціального стану стосовно вищого, підкореної країни щодо країни-завойовниці.

Верв – сільська територіальна община, орган місцевого самоврядування, що охоплювала кілька взаємонаближених населених пунктів.

Віче – народне зібрання, форма громадського волевиявлення часів Київської Русі. Існувало поряд із волею князя і було безпосереднім продовженням родоплемінних порядків, коли всі члени роду брали участь у вирішенні спільних справ.

Влада – здатність, право й можливість розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також чинити вирішальний вплив на долю, поведінку та діяльність людей з допомогою різноманітних засобів (права, авторитету, волі, примусу); політичне панування над людьми; система державних органів; особи, органи, наділені владно-державними та адміністративними повноваженнями.

Влада виконавча – одна із трьох гілок державної влади, яка організовує та спрямовує внутрішню й зовнішню діяльність держави, забезпечує здійснення втіленої в законах волі суспільства, охорону прав і свобод людини.

Влада державна – вища форма політичної влади, що спирається на спеціальний управлінсько-владний апарат і володіє монополічним правом на видання законів, інших розпоряджень і актів, обов'язкових для всього населення.

Влада законодавча – одна з гілок влади, сутність якої полягає у здатності держави здійснювати свою волю, впливати на діяльність і поведінку людей та їх об'єднань за допомогою законів, правових актів, рішень, що їх приймають представницькі органи влади.

Влада політична – здатність і можливість здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей та їх об'єднань за допомогою волі, авторитету, права, насильства; організаційно-управлінський та регулятивно-контрольний механізм здійснення політики.

Влада судова – одна з трьох гілок державної влади; необхідна умова реалізації принципу поділу влади, покликана запобігати можливості змови чи протистояння двох інших гілок влади (законодавчої та виконавчої), створювати перепони, щоб унеможливити виникнення диктатури.

Вотчина – одна з форм феодалної власності часів Київської держави, яку власник мав право передати у спадщину, продати, обміняти, поділити тощо. Термін походить від слова «отчина» – батькова власність.

Галичина – історична назва українських етнічних земель, розташованих на північ від Карпатських гір, в басейні річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Охоплює територію Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської (за винятком північної частини), а також Перемишльське, Жешівське, Замойське, Холмське воєводства Польщі.

Генеральна військова канцелярія – найвища адміністративна установа Гетьманщини XVII – XVIII ст. Центральний орган управління, що займався питаннями зв'язку, документообігу, адміністративної роботи та зберігання документів. Вона була важливим елементом державного управління в Гетьманщині, адже від неї залежало функціонування всієї системи державного управління.

Геноцид – здійснювані владою масові переслідування, гоніння і навіть знищення певної національної, етнічної, расової, соціальної, культурної, релігійної спільноти.

Геополітика – політологічна концепція, що вбачає в політиці якоїсь держави визначальну роль географічних чинників (просторове розташування країни, клімат, розмір території, кількість населення, наявність природних ресурсів та ін.).

Глава держави – державна посада, інституція, якій належить чільне місце в системі органів державної влади, яка уособлює єдність нації, символізує державу, покликана гарантувати її цілісність, бути чинником гармонійної та ефективної взаємодії «гілок» державної влади між собою.

Голосування – безпосередній акт волевиявлення громадян під час виборів. Складається з ідентифікації (засвідчення особи) виборця, отримання бюлетеня і власне голосування.

Городові козаки – частина українського козацтва, яке проживало не на Січі, а на волостях або городах – землях, що були під владою адміністрації Великого князівства Литовського; назва козацького стану у XVII – XVIII ст., до якого належали особи, внесені до козацьких списків (компутів).

Громади – напівлегальні організації української інтелігенції і соціально-політичного спрямування, що діяли у другій половині XIX ст. Виникли в умовах поживлення національного руху як вияв прагнень інтелектуальної еліти.

Громадська думка – відображення ставлення народу або окремих спільнот до влади, її діяльності, політики.

Данина – найдавніша форма оподаткування населення, яка в різних історичних епохах здійснювалася у формі прямого державного податку, військової контрибуції, феодалної ренти тощо.

Демократія – форма державно-політичного устрою суспільства, яка ґрунтується на визнанні народу джерелом влади.

Держава – форма організації суспільства, носій публічної влади, сукупність взаємопов'язаних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством від імені народу.

Дисидент – особа, яка активно протистоїть встановленій політичній чи релігійній системі, устрою, переконанню або інституції. Часто це призводить до гонінь, репресій і переслідувань його з боку влади.

Дитинець – центральна укріплена частина у містах Русі. Здебільшого займав площу кілька гектарів.

Діаспора – розселення по різних країнах народу, вигнаного обставинами, завойовниками або й власною владою за межі батьківщини; сукупність вихідців з якоїсь країни та їхніх нащадків, які проживають за її межами.

Дружина – загін воїнів, об'єднаних навколо вождя племені, князя, короля, збройні загопи в Київській державі, які становили постійну військову силу, члени якої брали участь в управлінні князівством та особистим господарством князя.

Домен – спадкове земельне володіння короля в європейських країнах за середньовіччя.

Закарпаття – історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпатських гір та в басейні р. Тиси. Нині – територія Закарпатської області.

Закуп – людина, яка потрапила в боргову кабалу і зобов'язана своєю працею у господарстві хазяїна повернути одержану у нього «купу» (борг).

Ідеологія – система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відображає інтереси, світогляд, ідеали, умонастрій людей, класів, націй, суспільства, політичних партій, громадських рухів та інших об'єктів політики.

Княжий терем - будівлі світського призначення в дитинці. Княжі палати, тереми, були значно більших розмірів, ніж звичайні дома, й улажені куди краще та виставніше. Храми зводили поблизу великокнязівського теремного двору.

Конституція – основний закон держави, що закріплює суспільний та державний устрій, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, виборчу систему, основні права та обов'язки громадян.

Конфедерація – союз суверенних держав, які зберігають незалежність і об'єднані для досягнення певних спільних цілей (переважно зовнішньополітичних, воєнних), для координації своїх дій.

Легітимність – здатність політичного режиму досягати суспільного визнання й виправдання обраного політичного курсу, винесених ним політичних рішень, кадрових або функціональних змін у структурах влади.

Лівобережна Україна (Лівобережжя) – історична географічна назва українських земель, що охоплюють територію сучасних Чернігівської, Полтавської, західних регіонів Сумської, східної частини Київської, Черкаської областей.

Литовські статuti – кодекси середньовічного права Великого князівства Литовського, що діяли на захоплених ним українських землях в XVI – першій половині XIX ст.

Менталітет – своєрідний стан, рівень розвитку і спрямованості індивідуальної та групової свідомості, здатність о засвоєння норм, принципів, життєвих

орієнтацій, суспільних цінностей та адаптації до умов соціального середовища, можливостей впливу на нього, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь.

Монархія – форма правління, за якої верховна влада формально (повністю або частково) зосереджена в руках однієї особи – глави держави – спадкоємного монарха.

Націоналізм – ідеологія і політика, які проголошують націю однією з найвищих цінностей, стверджуючи, що нація має бути вільною, окремим політичним цілим (автономією, суверенною державою).

Національна політика – науково обґрунтована система заходів, спрямована на реалізацію національних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері етнонаціональних відносин.

Національні інтереси – інтегральний вираз інтересів усіх членів суспільства, що реалізуються через політичну систему відповідної держави як компроміс у поєднанні запитів кожної людини і суспільства загалом.

Національне питання – сукупність політичних, економічних, правових, культурницьких, освітніх та інших проблем, що проявляються у процесі внутрі- та міждержавного спілкування націй, народностей.

Національно-визвольний рух – боротьба народів, спрямована на ліквідацію іноземного панування, іноземного гноблення і завоювання національної незалежності, реалізацію нацією її права на самовизначення, створення національної держави. Боротьба українського народу з іноземними поневолювачами велась під прапором національного захисту і відтворення самобутності, свободи і народовладдя.

Нація – політично, державно організований народ.

Олігархія – політичне та економічне панування, влада, правління невеликої групи людей, а також сама правляча група. Термін було запроваджено Платоном і Аристотелем у V-IV ст. до н. е. для позначення однієї з найгірших, на їхню думку, форм правління, коли «владарюють багаті, а бідні не беруть участь в правлінні».

Охлократія – домінування в політичному житті суспільства впливу натовпу, юрби, один із способів здійснення політичної влади, що суттєво доповнює кризові політичні режими.

Парламент – найвищий законодавчий і представницький орган влади в державі з республіканською формою правління, який обирається населенням.

Парламентаризм – система правління, згідно з якою законодавча влада належить виборному парламенту.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії.

Погост – адміністративно-територіальна одиниця в Київській Русі з середини X ст.; місце куди з'їжджалися купці для торгів.

Поділ влади – принцип розмежування функцій в єдиній системі державної влади з поділом її на законодавчу, виконавчу й судову гілку влади, які здійснюють свої повноваження кожна самостійно, врівноважуючи одна одну.

Поділля – історико-географічна область України, що займає басейн Межиріччя Південного Бугу і ліву притоку Дністра, охоплює територію сучасних Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та невеличкої частини Івано-Франківської, Львівської областей.

Політика – організаційна, регулятивна й контрольна сфера суспільства, в межах якої здійснюється соціальна діяльність, спрямована головна на досягнення, утримання й реалізацію влади індивідами й соціальними групами задля ствердження власних запитів і потреб.

Політика внутрішня – діяльність державних органів, установ, правлячих партій, спрямована на узгодження інтересів окремих верств населення країни, на певне їх підпорядкування та можливе за конкретних умов задоволення, на збереження існуючого стану в суспільстві або на цілеспрямоване його перетворення, на забезпечення цілісності, взаємозв'язку і взаємодії окремих сфер суспільства.

Політика зовнішня – загальний курс держави в міжнародних справах, який регулює відносини з іншими державами та міжнародними організаціями відповідно до потреб, цілей і принципів її внутрішньої політики.

Політика міжнародна – система економічних, правових, дипломатичних, ідеологічних, військових, культурних та інших зв'язків і відносин між народами, державами й групами держав, провідними соціальними, економічними та політичними силами й організаціями, що діють на світовій арені.

Політична боротьба – явище політичного життя, в основі якого лежить зіткнення інтересів різних політичних сил, кожна з яких прагне досягти певної політичної мети.

Політична воля – здатність політичного суб'єкта до послідовної реалізації поставлених цілей у сфері політичної влади.

Політична еліта – меншість суспільства, що являє собою достатньо самостійну, вищу, відносно привілейовану групу, наділену видатним психологічними, соціальними й політичними якостями, яка бере безпосередню участь у затвердженні та здійсненні рішень, пов'язані із використанням державної влади або здійсненням впливу на неї.

Політична етика – галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

Політична ідеологія – система концептуально оформлених політичних, правових, релігійних, естетичних і філософських уявлень, поглядів та ідей, які відображають ставлення людей до дійсності й одне до одного, способи пізнання та інтерпретації буття з позицій цілей, ідеалів, інтересів певних соціальних груп та суб'єктів політики.

Політична історія – невід'ємна складова загальної історії та політичної теорії, що вивчає процеси розвитку політичних поглядів та ідей, формування державних та політичних структур, функціонування всієї політичної сфери суспільства в межах національних держав та у загальносвітовому масштабі.

Політична партія – організована група однодумців, яка виражає інтереси частини народу, класу, класів, соціальної верстви, верств, намагається реалізувати їх завдяки здобуттю державної влади або участі в ній.

Політична свідомість – опосередковане відображення політичного життя, формування, розвиток, задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів, а також сукупність поглядів, оцінок, установок, які відображають політико-владні відносини.

Політичне життя – одна з основних сфер суспільного життя, пов'язана з діяльністю і відносинами індивідів і соціальних спільнот, створених ними політичних інститутів для виявлення інтересів соціальних суб'єктів, а також боротьба за їх реалізацію через посередництво політичної влади у процесі політичного розвитку.

Політичний лідер – глава, керівник держави, партії, громадсько-політичної організації, руху, якоїсь громади тощо; популярний і впливовий учасник суспільного життя, який визначально впливає на нього, консолідує зусилля людей для досягнення якоїсь спільної мети.

Політичний процес – послідовність подій, зумовлених певними обставинами; сукупність послідовних дій для досягнення результату.

Політичний режим – сукупність методів, засобів та способів, з допомогою яких владні органи здійснюють управління суспільством і забезпечують своє політичне панування.

Політичні відносини – реальні практичні відносини, взаємозв'язки соціальних суб'єктів, у яких відображені їхні інтереси і здійснюється політична діяльність – співробітництво чи боротьба (вибори, референдуми, мітинги, зібрання, маніфестації, страйки тощо).

Політичні обставини – умови політичного функціонування і розвитку суспільства, які виражаються у співвідношеннях політичних сил щодо оволодіння, утримання й використання політичної влади.

Політологія – наука, об'єктом якої є політика та її взаємовідносини з людиною й суспільством; посідає одне з провідних місць у сучасному суспільствознавстві.

Половці – середньовічний кочовий тюркський народ. У XI—XIV ст. населяли Євразійський степ від Дунаю до Іртиша. У XI ст. опанували українські степи, витіснивши на околиці печенігів, хозарів, ясів.

Реєстрові козаки – частина українських козаків, узятих урядом Речі Посполитої на військову службу і внесених в особливий список (реєстр).

Республіка – форма державного правління, за якої вища влада належить виборним представницьким органам, а глава держави обирається населенням або представницьким органом.

Референдум – спосіб прийняття законів та інших рішень з найважливіших питань суспільного життя прямим волевиявленням громадян через усенародне голосування.

Сейм – станово-представницький орган за доби феодалізму в Чехії, Польсько-Литовській державі; верховний орган державної влади і законодавчий орган Польщі.

Советологія, або **радянознавство**, іноді: **кремлінологія** – наукова галузь у США та Західній Європі за часів Холодної війни, присвячена комплексному дослідженню СРСР.

Соцький – командир дружини, яку складала сотня воїнів.

Суверенітет – незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

Тисяцький – начальник гарнізону, так званої тисячі, що поділялась на сотні.

Унія – об'єднання, союз держав під владою одного монарха.

Устрій адміністративно-територіальний – певний спосіб територіального улаштування держави, утворення й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. У будь-якій державі – це поділ її території на певні частини – краї, області, провінції, землі, штати, департаменти, губернії, волості, повіти, райони, кантони тощо. Він зумовлений соціальною природою держави, традиціями історичного розвитку, завданнями й цілями пануючого режиму.

Федерація – союзна держава, до складу якої входять державні утворення – суб'єкти федерації.

Федеративна держава (також штат, провінція, регіон, кантон, земля, губернія, область, емірат або країна) – територіальна та конституційна спільнота, що входить до складу федерації. Федеративна держава не має суверенітету, оскільки повноваження розподілені між іншими суб'єктами федерації та федеральним урядом.

Форма правління – організація верховної державної влади, порядок утворення її органів та їх взаємини з населенням.

Хрестоцілування – символ скріплення міжкнязівських угод визначалось особливим статусом князя, а також прагненням переконати сучасників у тому, що «відповідальність князя тільки перед Богом і родичами, а не перед законом і людьми». Тому процедура цілування хреста під час скріплення міжкнязівських угод мала урочистий характер і відбувалася здебільшого у християнському храмі.

Хунта – група заколотників, яка незаконно захоплює владу і править із застосуванням диктаторських методів.

Централізація – політичний процес, на основі якого формується централізм як управлінська політична система з властивими їй вертикальною структурою та субординацією, концентрацією влади в єдиному центрі.

Челядь – раби, полонені, які знаходилися під владою хазяїна, зовсім безправні особи.

Шляхта – світські дрібні та середні феодали у країнах Центральної Європи (Польща, Литва, Україна та ін.).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Академічна наука: становлення і розвиток дослідницьких установ та напрямів досліджень. Політична наука в Україні. 1991–2016 : у 2 т. Т. 1. Політична наука: західні тренди розвитку й українська специфіка / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса ; редкол. : О. Рафальський (гол.), М. Кармазіна, О. Майборода. Київ : Парлам. вид-во, 2016. С. 325–380.
2. Анатолій Павко, Яна Павко Правничо-політична думка Київської Русі. *Журнал Віче* № 20 жовтень, 2022. <https://veche.kiev.ua/journal/2759/>
3. Бабкіна О. Двадцять років вузівської політології в Україні: проблеми становлення та перспективи розвитку, О. Бабкіна // *Сучасна українська політика*. Спецвипуск: *Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку*. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. 348 с.
4. Баранівський В.Ф. Політологія: Підручник. Київ: Національна академія управління, 2016 р. 236 с.
5. Білас І. Конституція Пилипа Орлика. Державно-політичний устрій України // Порівняльні міжнародні політичні погляди і державно-правові вчення: підручник : до 75-річчя Ін-ту міжнар. відносин Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2019. С. 187-191.
6. Бортніков В. Епістолярна спадщина В. К. Липинського: елітарно-консервативні засади українського державотворення // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2016. № 3/4 (83/84). С. 379-390.
7. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. Київ : Вид-во СП «Свенас», 1991. 136 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Borschak/Ivan_Mazepa.pdf
8. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: 2007. 72 с. (Великі українці).
9. Василь Микитась. Давньоукраїнські студенти і професори. К., 1994. С. 71-92. <http://litopys.org.ua/mykytas/myk05.htm>
10. Великі дерева в тіні не ростуть: спогади і роздуми про В'ячеслава Чорновола / упоряд. Д.М. Пономарчук; авт. передм. В.М. Кривенко. Кам'янське: ВД «Андрій», 2018. 192 с. <https://www.libr.dp.ua/?do=ukrainica&lng=1&id=5&idg=128>
11. Вибрані твори / В. С. Стус. Донецьк : БАО, 2008. 352 с. <https://surl.li/oyrbvh>
12. Вибране : збірка / Василь Стус. 2-ге вид. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. 317, [1] с.
13. Він боровся і страждав за Україну: малюнки дітей Дніпропетровщини, присвячені пам'яті В'ячеслава Чорновола. Дніпропетровськ: Ліра, 2009. 39 с.

14. Главацький М. В. Симон Петлюра. Київ : КМ-БУКС, 2016. 157 с. : іл. (Творці державного престижу).
15. Гнатюк О. С. Політико-правові погляди Миколи Міхновського на здобуття державної незалежності України // Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Соборність України: правовий вимір». Київ, 2019. С. 222-225.
16. Гончарук-Чолан Т.В., Томахін В.Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень: навч. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К. 2020. 228 с.
17. Горбатенко В. П. Проблеми розвитку політичної науки і освіти в Україні. Суспільно-політичні процеси. 2016. Вип. 4. С. 303–306.
18. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка : (до 125-річчя від дня народж.) : [зб. ст.] / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж.; редкол.: І. Ф. Курас (голов. ред.) [та ін.]. Київ: ІПіЕНД, 2006. 280 с.
19. Деревінський В.Ф. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2017. 494 с.
20. Дорошенко О. Є. Василь Стус. Харків : Фоліо, 2021. 120, [5] с.
21. Єрмолаєв В. М. Михайло Грушевський про устаночу владу українського народу. *Вісник національної академії правових наук України*. 2020. Т. 27, № 4. С. 15–31.
22. Єрмоленко І. Я. Теорія «суспільної правосвідомості» Б. О. Кістяківського та проблеми розбудови Української держави. Київ : Адвокат 2008. № 11 (98). С. 44-48.
23. Життя наше – це подорож [Текст] / Григорій Сковорода ; упоряд. і пер., [вступ. ст., комент.] Валерій Шевчук. Львів : Апріорі, 2021. 269 с.
24. Загребельний П. Я, Богдан (Сповідь у славі) : роман / Київ : Фоліо, 2009. 671 с. (Історія України в романах).
25. Зелененька І. Лірика дисидентів Василя Стуса й Тараса Мельничука як опозиція тоталітаризму. *Філолог. дискурс*. 2020. Вип. 10. С. 61–68. http://nbuv.gov.ua/UJRN/fild_2020_10_8
26. Ідеолог і творець української державності : до 150-річчя від дня народж. М. Грушевського (1866–1934) / підгот. О. Рожнятовська // Дати і події: календар знаменних дат. 2016, 2-ге півріччя. № 2. С. 67–71 : портр.
27. Історія русів / Укр. пер. І. Драча; [Передм. В. Шевчука; Прим. Я. Дзири, І. Дзири; Іл. О. Шганка]. 2-ге вид. Київ: Веселка, 2003. 366 с.
28. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
29. Коломієць Р.Г. Дмитро Донцов. Харків: Фоліо, 2020. 119 с.
30. Колоскова Н. М. Історичні реалії та взаємозв'язок політичного мислення в житті та творчості Тараса Шевченка і Василя Стуса. Київ : Друк. двір Олега Федорова, 2019. 55 с.
31. Костів К. Книги буття українського народу. Впливи Святого Письма й народоправних ідей Запорізької Січі та Західньої Європи на зміст

«Книг Буття Українського Народу». Торонто, 1980. 189 с.
<https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/22890/file.pdf>

32. Костомаров М. І. «Закон Божий» (Книга буття українського народу). Київ: Либідь, 1991. 40 с. <http://history.org.ua/LiberUA/5-325-00119-1/5-325-00119-1.pdf>

33. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Відень, 2020. 304 с.

34. Літературні твори [Текст] / Григорій Сковорода ; вступна стаття, упоряд. і прим. Валерія Шевчука. Вид. 2-ге. Львів : Априорі, 2021. 350 с.

35. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. XVI+591 с. <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

36. Михайло Грушевський та український конституціоналізм : вибране / М. Грушевський; Музей Михайла Грушевського, Democracy Reporting International. Одеса : Фенікс, 2019. 135 с.

37. Олександр Оглоблин. Люди старої України та інші праці. Острог-Нью-Йорк, 2000. С. 71-125. <http://litopys.org.ua/coss3/ohl25.htm>

38. Осін В. Пошуки суб'єктності української політології: між «великим» і «малим» колоніалізмами» /Спільне/ Commons. *Журнал соціальної критики*. 2015. 10 листопада. <http://commons.com.ua/poshuki-sub-yektnosti-ukrayinskoyi-politologiyi-mizh-velikimi-malim-kolonializmami/#return-note-22562-1>

39. Остропольська М. В. М. Павлик та М. Драгоманов: до історії інтелектуальної співпраці. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2012. Т. 20, вип. 20. С. 16-21. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/M_Pavlyk_ta_M_Drahomanov_do_istorii_intelektualnoi_spivpratsi.pdf?

40. Остропольська М. В. Михайло Павлик і Леся Українка: особливості культурно-інтелектуальних зв'язків. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 46-52. https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostropolska_M_V/Mykhailo_Pavlyk_i_Lesia_Ukrainka_osoblyvosti_kulturno-intelektualnykh_zv'iazkiv.pdf?

41. Петлюра С. В. Московська воша : оповідання дядька Семена про те, як московські воші їдять Україну та що з ними треба робити / С. В. Петлюра ; упоряд., авт. передм. П. М. Мовчан. Київ : Просвіта, 2016. 103 с. : фот. (Бібліотека українського воїна).

42. Політична наука в Україні. 1991-2016: у 2 т. Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.

43. Райківський Ігор Концептуальні засади українського національного відродження ХІХ століття Ч.2. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. – Івано-Франківськ: Видавництво «Плай» ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. Вип. 14.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Raikivskyi_Ihor/Kontseptualni_zasady_ukrainskoho_natsionalnoho_vidrodzhennia_XIX_stolittia_Chastyna_2.pdf

44. Рендюк Т. Г. Гетьман Іван Мазепа – відомий і невідомий. Київ: АДЕФ-Україна, 2010. 480 с., 32 іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Rendiuk_Teofil/Hetman_Ivan_Mazepa_vidomyi_i_navidomyi.pdf

45. Ричка В. Володимир Мономах. Харків: Фоліо, 2019. 120с.

46. Симон Петлюра в історії та національній пам'яті : матеріали Всеукр. наук. конференції (20 - 22 травня 2009 р.) / Укр. ін-т нац. Пам'яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка; Укр. ін-т нац. Пам'яті, Ін-т історії України НАН України, Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. Київ : Фоліант, 2009. 164 с.

47. Славистична збірка. Вип. III: Збірка статей за матеріалами Третього Міжнародного славистичного колоквиуму. До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Павла Степановича Соханя (1926 – 2013). До 25-річчя заснування Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, 18 листопада 2016 р.) / За редакцією Д. Гордієнка та В. Корнієнка. К., 2017. 392 с., іл. https://shron1.chtyvo.org.ua/Hordiienko_Dmytro/Istoriia_Rusiv_v_osmyslenni_Borisa_Krupnytskoho.pdf

48. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / За ред. професора Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Skovoroda/Povna_akademichna_zbirka_tvoriv_zbirka.pdf

49. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар. Український історичний журнал. 2024. № 5 (578). С. 40-61. https://shron1.chtyvo.org.ua/Sokyrko_Oleksii/Ivan_Mazepa_iak_rannomodernyi_volodar.pdf

50. Сорока Ю. Походи Богдана Хмельницького Київ : Фоліо, 2011. 120 с.

51. Станіслав Оріховський. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. <http://litopys.org.ua/human/hum04.htm>

52. Старіш О. Політична наука в Україні: 20 років незалежності. *Критика*. 2012. Вип. 9–10 <https://krytyka.com/ua/articles/politychna-nauka-v-ukrayini-20-rokiv-nezalezhnosty>

53. Стойко О. М. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. 416 с.

54. Стратій Я. Розвиток філософської та політико-правової думки в Києво-Могилянській академії. *Київські обрії: історико-філософські нариси*. Київ: 1997. С. 61-75. <https://surl.li/scatha>

55. Сулятицька Т. Політична програма Володимира Мономаха. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. [Електронний ресурс]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2024. Випуск 23. С. 142-145. <https://science.kpnu.edu.ua/naukovi-pratsi-vykladachiv/>

56. Сулятицька Т.В., Плахтій М.П. Ідея природовідповідності в педагогічній системі Григорія Сковороди. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА», 2024. Вип. 26. С 61-65. <https://journals.oa.edu.ua/Philosophy/article/view/4123/3770>

57. Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837-1847. С. 71-78; С. 595-598. <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev103.htm>

58. Творець нового культурного українства: Михайло Павлик. До 170-річчя від дня народження : колективна монографія / відп. ред. А. Швець ; наук. ред. М. Котик-Чубінська, О. Салій ; передм. А. Швець ; редкол.: Є. Нахлік (гол.) та ін.; Інститут Івана Франка НАН України; Департамент освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації; Управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації. Львів ; Івано-Франківськ, 2023. 280 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Avtorskyi_kolektyv/Tvoretz_novoho_kulturnoho_ukrainstva_Mykhailo_Pavlyk_Do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia.pdf?

59. Томахів В. Політологія, Навч. Посібник. Вид. т-е, доповнене. Тернопіль: ТНЕУ, 2018 р. 244 с.

60. Тригуб О. Рід Туманських в історії України (кінець XVII – початок XX ст.): монографія. Чернігівський національний педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2015. 298 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Tryhub_Oleksandr/Rid_Tumanskykh_v_istorii_Ukrainy_kinets_KhVII_-_pochatok_KhKh_st.pdf?

61. Трушківська Л. Михайло Драгоманов як представник політико-правової думки України. Про українське право. Збірник статей кафедри теорії та історії держави і права. Число III / За ред. проф. І. Безклубого. Київ, 2008. С. 152-163.

https://shron1.chtyvo.org.ua/Trushkivska_L/Mykhailo_Drahomanov_iak_predstavnyk_polityko_pravovoi_dumky_Ukrainy.pdf?

62. Українська державність: історико-правничі нариси / За заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал» імені Василя Стуса, 2021. 976 с.

63. Українські гуманісти епохи Відродження. Київ, «Наукова думка», «Основи», 1995. Ч.1-2. <http://litopys.org.ua/human/hum.htm>

64. Фігурний Ю. Націєтворчий аспект діяльності Кирило-Мефодіївського товариства // Українознавство. Київ, 2016. № 4 (61). С. 162-173.

65. Філософська думка в Україні: Біобібліографічний словник. К., 2002. С. 135-137. <http://litopys.org.ua/fdm/fdm39.htm>
66. Чупрій Леонід. Михайло Драгоманов – видатний просвітитель українського та болгарського народів. Культурологічний альманах. Видавничий дім «Гельветика» Випуск 3, 2023. С. 78-84. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/43909/Chuprii.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
67. Чухліб Тарас. Пилип Орлик. Київ, 2008 64 с. https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Pylyp_Orlyk.pdf
68. Шайгородський Ю. Фактори інституалізації політичної науки в Україні. Сучасна українська політика. Київ : Центр соціальних комунікацій, 2013. Спецвипуск. С. 60–71.
69. Шаповал Юрій Олександр Шумський. Життя, доля, невідомі документи : дослідження, архівні матеріали. Київ–Львів: Україна модерна, Укр. пропілеї, 2017. 742 с. <https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/08/shumskyi.pdf>
70. Шевченко А. Є., Кудін С. В., Настюк А.А. Становлення та розвиток князівської влади в Київській Русі в IX – на початку XII ст. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 468 с.
71. Шостак О.О. «Еміграційний» текст Івана Франка. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.06 «Теорія літератури» (035 – Філологія). Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018. 264 с. https://shron1.chtyvo.org.ua/Shostak_Olha/Emihratsiinyi_tekst_Ivana_Franka.pdf
72. Яневський Д. Б. Грушевський. Скоропадський. Петлюра / Данило Яневський. Харків : Фоліо, 2020. 794, [1] с. : іл. (Великий науковий проект).

Web-ресурси

- http://maup.com.ua/assets/files/lib/book/ist_polit_dumk.pdf
- <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=JournALL/select.php&seriaName>
- <http://www.cossackdom.com>
- http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukrainerus.html
- <http://www.uahistory.cjb.net/>
- <http://www.history3.org.ua/library.php>
- <http://ukrarmy.kiev.ua/>
- <http://sumy.net.ua/?p=1>
- <http://www.studentbooks.com.ua/content/view/119/49/1/1/>

